

chhandogyaabhasya

✓
४/५
55 pb
छांदोग्यभाष्य खडिग्वज्रानंदगिरि

1986

श्री. भा. टी. श्री. गणेशाय नमः । ॐ नमः श्रीसदाशिवाय नमः । नमो जन्मादिसंबन्धविश्वं सहैवं तवो हरये परमानन्दवपुषे परमा
 त्मने ॥ १ ॥ नमस्तस्यैतसं हो हसरसीरुहमानवैरुखे परपक्षौघध्वान्तध्वंसये ॥ २ ॥ छंदोगा नामुनिषु देव्या चित्वा
 सुर्मगवानभाषकारश्चिकीर्षितग्रंथपरिसमाप्तिप्रचपपरिपंथिदुरितनिवहं रासिध्यर्थं मोकारोच्चरानलेशरां
 मंगलाचरानसंपादयन् व्याख्येयस्वरूपं दर्शयति ॥ ३ ॥ मित्येतदिति । व्याख्यानं संप्रयोजनं प्रतिजानीते ॥ तस्याद
 तिननुशरीरकेभ्यः सुप्रदेशेषु विस्तरेण व्याख्यातत्वादसुषमाष्यकिमिति संप्रत्यारम्भते तत्राह संक्षेप
 इति ॥ विस्तरेण व्याख्यातत्वेऽपि संग्रहो व्याख्यानं अस्याः संप्रणीयते विस्तृतस्य संक्षिप्यग्रहोऽसंग्रहत्वादित्य
 र्थः किंच न चैवं यथायाठक्रमं व्याख्याता प्रकृते तपाठक्रममनतिक्रम्य व्याख्यायते तच्छ्रुतिमिदं भाष्यमिदं
 अज्जिविवरणमिति । अज्जपाठक्रमानुसारिविवरणमर्थस्फुटीकरणं प्रकृतोपनिषदोपस्मिन्नभाष्ये तन्न
 येति यावत् ॥ अथ याठक्रममाश्रित्यापि द्वाविडं भाष्यं प्रणीतं तत्किमनेनेत्याशंकाह अल्पग्रंथमिति ॥ तथापि
 विशिष्टधिकार्यभावे कथमिदमारभ्यते ॥ तत्राह अर्थजिज्ञासु इति ॥ पेहिमुमुक्षुः स्यादिव विवक्षितमर्थजि
 ज्ञासंते । तेभ्यो भाष्यमिदं प्रस्तुपते तथा च विशिष्टाधिकारसंभवे तद्द्वारं संभवति ॥ तस्य च प्रकृतोपनिषदर्थ
 परिज्ञानमवातरफले ॥ ततद्द्वारा कैवल्यं परमफलमिति भावः । ननु कर्मविधि शेषत्वात् उपनिषदस्तद्याख्यानं नैव

कृतव्याख्यानत्वात्पिष्टपिष्टप्रसंगात्कृतं तत्तत्माष्ये तो व्याशंक्यशेषशेषित्वे प्रमाणाभावात् मैवमित्यभि
प्रेत्यपूर्वोत्तरकांडयोर्नियतपूर्वापरीभावप्रपुर्तसंबंधं प्रतिजानाते ॥ तत्रेति ॥ रतस्याव्याख्येयत्वेन प्रकृतत्वा
उपनिषद् कर्मकांडेन सह संबंधो मिधीयत इत्यर्थः ॥ को सा विद्यपेक्षायां तदभिधित्तया कर्मकांडार्थमनुदेवति ॥
समस्तमिति विहितं प्रतिषिद्धे च कर्मपूर्वस्मिन् कांडे प्रतिपन्नमित्यर्थः ॥ तत्र विहितं समुचितं मसमुचितं चे
ति द्विविधमित्ये गच्छेत्कल्पसमुचितं तत्फलमनुवदति प्राणादिति प्राणाश्वाग्निश्चेत्याद्या देवता तद्विज्ञानं तदु
पासनं तेन समुचितं मग्निहोत्रादिकर्म अर्चिराद्युपलक्षितेन देवयानेन यथा कार्यं ब्रह्म प्राप्नोति कारणान्त
ब्रह्म प्राप्नोति स्वर्गं तद्व्याभावात् ॥ कार्यं स्वैव गंतव्यताया बाध्यं विकरतो रद्धान्ति तत्त्वात् तस्मान्न समुचितं
विहितं कर्म परमपुरुषार्थहेतुरित्यर्थः ॥ तस्यैवा समुचितं तत्फलमाह केवलं चेति विहितं स्वगतिमुक्त्वा प्रतिषिद्ध
स्वगतिमाह स्वभावेति स्वभावेन शास्त्रोपेक्षामेतरा प्रकृतिवशादेव प्रवृत्ता यथेष्ट चेष्टारसिकास्तेषां कर्मज्ञा
नाभावादेव याने पितृप्राणोच्यथ न धिक्कृतानां गतिस्तिर्यगवस्था शुद्धं जंतुलक्षणे पुनरावृत्तिर्दुर्लभा ॥ वाक्येना
न्यतरस्मिन् चाधिकृतानां परमपुरुषार्थसेत्समिति शुक्लकृष्णगतीद्येते जगतः शाश्वते मते इति स्मृत्या तयोर्नित्यफल
त्वं प्रतिपन्नैरत आह न चोभयोरित्यादि ननु मार्गद्वयभ्रष्टानां पुरुषार्थाभावेऽपि द्वयोः पथोरन्यतरवाभाविष्यतीति

छा. भा. टी. आ.

२

नि

तु

हे

चेत्तत्र न तावदेव यानपथि निमित्ते निरतिशयपुरुषार्थसिद्धिः इमं मावर्त्तन्तावर्त्तते ॥ तेषामिह न पुनरावर्त्तति रित्यत्रेमा
मिहेति विशेषणं देव्यायाः च नावर्त्तति मिति स्मृता व नावर्त्तते रत कल्पविषयत्वात् कल्पांतरेप्यनावर्त्तनापि विशेष
णानर्थक्यान्नावित्यापराधिनिरतिशयपुरुषार्थसिद्धिः एतमेवाध्वानं पुनर्निवेर्त्तते अन्यथावर्त्तते पुनरिति चेद्
स्थूलसूक्ष्मनावगमान्नान्तकर्मवशादासंति कपुरुषार्थप्राप्तिरित्यर्थः ॥ एवमनूय कर्मफलफलितं संबंध
माह इत्यत इति उक्तरीत्या कर्मयतो न रतिशयपुरुषार्थहेतुरतस्साधनात् कर्मणोऽस्तत्फलाच्च विरक्तस्य निरतिशय
शयपुरुषार्थकाक्षतस्तत्साधनकेवलमात्मज्ञाने संसारोत्तर्ज्यत्वेन पूर्वोक्तगतित्रयहेतुकर्मतर्द्धेन निराकरणेन वक्त
व्यमित्यभिप्रायेणोपनिषदेषारभ्यते ॥ न हि कर्मानुष्ठानात्पुमर्थो न निश्चयोलभ्यते तस्य तद्यथेहेत्यादौ क्षयिफलत्वं
अतस्तेस्तथा चैश्वर्यपरा बुद्धान्छितप्रभकर्मवशादुपजातप्रदुर्बुद्धेर्विरक्तस्य ममक्षोर्मोक्षसाधनज्ञानार्थोपस
पानिषदोऽंभ इति हेतुमद्भावसंबन्धादित्यर्थः ॥ ननु मोक्षार्थं निप्रवर्त्तते तत्र काम्यनिषिद्धयोर्नित्यनैमित्तिके
कुर्यात्प्रत्यवायिजिहासयोतिवद्वैरुक्तत्वात् काम्यनिषिद्धेव जीनीयेति स नैमित्तिके च कृत्वा व्यवस्थितस्य मनु
क्षोर्वर्त्तमानदेहयाते पुनर्देहांतरग्रहेत्त्वभावाद्दनायाससिद्धाज्ञानादतेपि मुक्तिरित्येकथतादर्थ्येनोपनिष
दारभ्यते तत्राह न चेति न हि स्वदुष्टेक्षितो मोक्षो यापो विना प्रमारां प्रकल्पते ॥ न च यो रवेपं वा कस्य मूलप्रमारा

राम०

२

मंतरेण प्रमाणान्वाच्य श्रुतिस्मृतीप्रत्यक्षाद्विवाहमूलमालोच्यते ॥ संभवति च यथावर्णितं चरितं स्यापि कर्मशेषव
शादेहोतरो न चैकमविकल्पात् कर्मशेषस्तद्यदहरमराण्यचरणास्ततः शेषतोत्पादिक्रतिसमतिविरोधान्नस्मादात्म
ज्ञानादेवमुक्तिरिति भावः ॥ अद्वैतात्मज्ञानविधुराणां भेदज्ञानभाजां कर्मान्ते नृणां क्षयफलशालि
त्वे वाक्शेषं प्रमाणपतिवत् स्याति हीति ॥ अद्वैतात्मोपदेशतैतयमथ शब्दार्थः ॥ येषु न रज्जुयासितगुखस्त
दुपदेशश्च न्याययथामतियथोक्तादद्वैतादन्यथाद्वैतमेव तत्त्वं विदंति ते परतंत्राः संतो रागादिना कर्मान्तिष्ठं
तो विनाशिकलशालिनः स्युरिति श्रुत्यर्थः ॥ अद्वैतात्मज्ञानादास्यंतिकपुरुषार्थसिद्धिरित्यत्रापवाक्यशेष
मनुकलयति वियर्ये चेति ॥ चकारात् क्रियायदमनुकल्पते ॥ सह विद्वान्विद्यया निरस्ता विद्यादिमलः स्वप
रिज्ञानोत्सवमेव परमात्मा भवति भेदप्रतियोगिहेतोरुच्छिन्नत्वादित्यर्थः ॥ भेदनिष्ठानां कर्मिणां पुरुषार्थे नि
रतिशयो नास्यति अद्वैतनिष्ठानां तु कर्मस्य ज्ञानोपमर्थस्ते त्पतीत्यत्र वाक्शेषत्वं लिंगदर्शयति तथे स्यादि
ना ॥ द्वैतमेव विषयस्तस्मिन्वाच्यं चारंभराश्रितेरन्तर्मे संधापस्याभिसंधास्यत्वाभिमानस्तस्य बंधने परमा
नंदस्याविर्भावराहित्यं संसारात्मकस्पृहः स्वप्नप्राप्तिश्च यथावस्तु तत्तात्पर्यनां हेतुस्वरूपस्मातिमिथ्ये वा भिम
न्यमानस्य परिशोधनार्थं तत्परशो ग्रहणोदाहो बंधनं दुःखप्राप्तिश्च प्रतीयते तथैव द्वैताभिनिवेशावतोयातिप्रथ

छां. भा. ४. ३
३

३

ममत्कावस्ततोऽतस्करस्यपरैरारोपिततस्करत्वस्यपरिष्पृष्टतयातत्परिष्पृष्टग्रहरोदाहायमाववतदैतामावोप
लक्षितेप्रत्यगात्मनियरमार्थसत्येभिमानवतोद्वैताच्चव्यावृत्तचिन्मस्यानर्थव्यं सोनिरतिशयानेहाविर्भावश्चेति
याथोक्तार्थानुरोधेनाश्रेयप्रतिर्वक्ष्यतातियोजना॥ केवलमात्मज्ञानंकेवल्यहैस्तसिध्यर्थमपानिषद्वारंभरतिस्व
यस्योदर्शितः॥ स्वपूयास्तकर्मसमुच्चितंआत्मज्ञानंमोक्षसाधुनेतादर्थ्यनोपनिषद्वारंभरत्याहुस्तान्प्रत्याहा
तएवेति॥ पतकृतकैतदातित्यमिति व्याप्त्यनुग्रहीतयातद्यथेहेत्यादिश्रुत्याकर्मफलस्यानित्यत्वावगमात्तत्र
ह्यविश्रान्तोतिपरमित्यादित्वात्॥ श्रुत्याचज्ञानफलस्यानित्यत्वसिद्धिर्ज्ञानकर्मणोर्विरुद्धफलत्वाव्यवसायाद्
द्वैतस्यात्मनोदर्शनंनैवकर्मणासहभविष्यत्सहते॥ नाहिकिरुद्धयोस्तमःप्रकाशयोःसमुच्चयःसंगच्छते॥ त
न्नसमुच्चितज्ञानार्थत्वेनोपनिषद्वारंभरत्यर्थः॥ किंचाद्वैतात्मज्ञानंस्वसाध्यसिध्यर्थवाकर्मयैश्वतेस्वबाधकवि
धूननार्थेवा॥ नाद्यस्तस्यासाध्यफलत्वादितिमन्वाज्ञोद्धितीयंप्रत्याहक्रियेति॥ वाक्यजनितस्याद्वैतात्मज्ञानस्य
तिशेषः॥ तस्यबाधकाभावेनत्यरिहारार्थसहकार्यक्षानास्त्यर्थः॥ बाधकप्रयाभावस्यासिद्धिमाशंकते॥ क
मेति॥ तद्विषयोविधिप्रत्ययोयजेतैत्यादिविधिजनितकर्तृव्यताबाधःसच्चात्मनिकर्तृत्वादिकमाकांक्षंनक
आद्यात्मज्ञानस्यबाधकोभवतीत्यर्थः॥ कस्याप्येकमविधिरस्यविडुषोवेतिविकल्पाद्यप्रत्याहानेत्यादिनाक

त्य

राम०

३

आद्याकारं प्रमाणानिरये सप्रकृतिप्रसूतां मिथ्याज्ञानेन द्वैतस्तेन मिथ्याज्ञानेन जानितकर्मफलविषयीरणा
 दिर्दोषस्तद्वैतश्च कर्मविधायते न हि कर्त्ता हि मिथ्यादिमिथ्याधियोरणादेश्वाभावैर्विधातंशकं यद्यद्विकुरुते जत
 स्तत्तत्त्वामस्य चेष्टितां मिथ्यास्मृतेरतोऽज्ञस्य कर्मविधियश्चेन्न तत्प्रत्ययो बाधकः प्राप्ताभावादि स्वार्थः ॥ द्वितीया
 पंशो कते ॥ अधिगतेति ॥ अधातस्वाध्यायो ह वै द्वैतकर्मणि अधिक्रियते ॥ अध्ययने चार्थावबोधफलमिति मा
 मोसकमर्पादा तथा च अध्ययनवातो ज्ञातसर्ववेदार्थस्य यथेतेत्यादिना कर्मविधानात्तज्ज्ञानस्यापि कर्म
 गत्वं गम्यते न चात्मज्ञानमप्यवध्यते ॥ विरोधादि स्वार्थः ॥ न तावदर्थो व बोधफलमध्ययनामिति प्रामाणिकमस
 रावाप्तिफलं तदिति चोद्यते प्रसिद्धं तत्राध्ययनविधिवशेन नात्मज्ञानस्य कर्मविधिसंबन्धः संभवप्रोक्तं तात्प
 रिहरति नेति किंच ममैदेकमेति कर्मणोऽप्येवं प्रतिपद्यवस्थितं विषयीकृत्य प्रवृत्तस्य कर्त्ता आद्याकारा विज्ञानस्य प्र
 माणापेक्षामंतरेण स्वभावप्राप्तस्य चाव्योत्येन सम्प्रज्ञानेनापहस्तितत्वात्कर्मफलविषयरागाद्योगान्न निवेदन
 स्य कर्मणोऽपि दुरन्तं न त्वान्नात्मज्ञस्य कर्मोपपत्तिरसाहकर्मधिकृतेति ॥ भद्वैतात्मज्ञानस्य कर्मप्रवृत्तिवितेधित्वे
 फलितस्य संहर्तितस्मादिति ॥ अज्ञस्य कर्मविधिर्न त्वात्मज्ञस्येति च प्रकृतिसंवादयति ॥ अतएवेति ॥ एते त्रयोप्या
 श्रमिणाः कर्माधिकृता इति यावत् ॥ यथा ब्राह्मचारी गृहस्थश्चैत्येते कर्मितास्तथा ब्रह्मविदपि कर्मा

निष्

छा. भा. ४
४

चेन्नपथकृत्क्रियेतपथकरणाच्चनहस्पकर्मविधिरिति मत्त्वोक्तं ब्रह्मसंस्थादिति परिसमञ्जसा संमवात्केवल
मेवात्मज्ञानकैवल्यसाधनमिति साक्षादर्थेनोपहारम्यते। हेतुकिमित्यस्यामुपनिषद्विधिविधानुपासनानुप
न्यस्यतेतत्राहातत्रेति॥ उक्तयारात्पोपनिषदां रंभेसतीतियावत्। सयोवापुंदिशं वत्संवेदनपुत्ररोदरोरिताया
दीन्यभ्युदयफलानिउपासनानिकैवल्यनसंतिकृष्टफलत्वंनाक्रमेसमुक्तिफलत्वंअद्वैतान्निप्रयंचादीष
द्विकृतंसगुणवद्ब्रह्म। कर्मसमृद्धिफलानिकर्मफलगतातिशयफलानुद्गीथाद्युपासनानात्यर्थः॥ आत्मवि
द्याप्रकरणोत्रिविधोयासनोपन्यासेहेतुमाह रहस्येतिउपनिषत्परवेदनीयत्वस्यात्मविद्यायामुपासनेषुचावि
शेषादित्यर्थः॥ तत्रैवहेतुंतरमुदाव्यविभजतेमनोरंजीत्यादिना॥ आत्मज्ञानस्योपासनानां चयथोक्तं
सामान्यमिष्यतेचेन्नहिफलतोपिविशेषो न स्यादिति मन्वानः शंकतेकस्तर्हि॥ फलतोविशेषं दर्शयन्तत्तर
माहउच्यतेइति॥ तत्रप्रथममात्मज्ञानस्योपासनोविशेषमादर्शयतिस्वामाविकस्येतिप्रत्यगात्मनिक्रिया
कारकफलविभागविकलेकस्त्वेवमावशाब्जिताविद्याकृतमध्यापितकं श्रीधाकारवित्तानंतस्या
द्वितीयत्वादिलक्षणाधिष्ठानयोथात्मज्ञाननिवर्तकं पथारज्वादावधिष्ठानसर्पादिसमारोपरूपस्यमिथ्या
ज्ञानस्यप्रकाशादिकारणाप्रसूतोरज्वाधधिष्ठानस्वरूपनिश्चयोनिवर्तकं सत्येत्यर्थः॥ सप्रत्युपासनानामद्वैत

ते

राम०
४

नां

ज्ञानाद्विशेषदर्शयतिउपासनेत्विति॥शास्त्रंमनोवृत्तेषुपासीतिसादि॥किंचिदालंबनंमनःप्रमत्तिविवक्षितं।
समानजातीयप्रत्ययसंतानकरणाविच्छिद्यविच्छिद्यध्यापिनोपिसिध्यतीतिविशिनधि॥तद्विलक्षरोति॥आत्मज्ञा
नस्योपासनांचअर्वांतराविशेषमुपसंहरतिइति॥विशेषइति॥ननुविधाप्रकरणोयथोक्तोपासनमुपदेशसं
भवेपि विद्येवप्राधान्यात्प्राथम्येनोच्यतामुपासनानिपुनरप्रधानत्वात्तथाश्रुत्येनवाच्यानीत्याशंका
हतानीति॥उपासनानामीश्वरार्यरावुध्यानुष्ठितनित्यादिकर्मवच्चिन्त्यद्विद्वद्भाजानकारणात्वात्कार्पाचपा
रास्प्राथम्यप्रसिद्धेसाकावस्तविषयत्वेनससाध्यत्वाच्चमंदानांसंहसातेषुप्रवृत्तुपपत्तेरादावुपदेशसं
भवतीत्यर्थः॥तथापिबहुविधेषुउपासनेषुकिमिसंगववद्भमेवोपासनंप्रथममुच्यतेतत्राहतत्रेति॥प्रा
कृतैपुरुषैकमाभासस्यानादिवासनयादौकृतत्वादभ्यस्ततत्तत्कर्मत्यागेऽतत्संबन्धिनिकेवलोपासनेचेत
स्समर्पणं॥एवंकर्तृमिसंगववद्भमेवतावदुपासनमुच्यते॥एवमादावुक्त्वापुनरुपासनांतरातिक्रमेण
वक्तव्यानीत्यर्थः॥कांडद्वयस्यनियतयोवाय्यप्रपुक्तसंबन्धमपनिषन्नात्यर्थोक्त्वाप्रत्यक्षंस्वार्थात्का
मप्रतीकमादने॥ॐमित्येतदक्षरमिति॥तत्रप्रथममोकारस्याभिधायकत्वपक्षमेवावलंबतेपरमात्मनइति
अभिधानांतरेभ्योविशेषदर्शयतिनेदिष्टमिति॥निकृतममातिशयेनप्रियमितियावत्॥ॐकारस्यनेदिष्ट

छांभा ४३
५

त्वं समर्थयते। तस्मिन्निति। अकारस्यान्यत्र परमात्मनामत्वेऽपि प्रकृते किं विवक्षितमित्याशङ्क्या हतदिहेति॥
प्रकृते हि वाक्ये तद्दोमिति पदमिति शब्दशिरस्कं प्रपुक्तमिति शब्दसामर्थ्यादेव वाचकत्वाच्चावर्जितं शब्दस्व
रूपमात्रं मुपास्यंगम्यते॥ पञ्चहातिपरः प्रयोगो न तत्राभिधेयविवक्षास्ति पृथगोरित्ययमाहेति। तथा चात्रेति प
रत्वाद्दोकारस्य स्वरूपमात्रं मुपास्यं विवक्षितमित्यर्थः॥ तस्योपास्यत्वात्तथैष्टे साधयति। तथा चेति। इति परप्र
योगवशादभिधापकत्वाभावे सत्यर्थाशब्दितप्रतिमायामगवत्प्रतीकत्वं दोकारस्यापि परमात्मप्रतीकत्वेन
श्रेष्ठत्वाङ्मुपास्यत्वसिद्धिरित्यर्थः॥ तद्दीयं श्रेष्ठं सप्रमाराकं निगमयत्येवमिति॥ सर्ववदोते चेतदालंबनं श्रे
ष्ठमेतदालंबनं परमित्यादिषु॥ किंच नास्मिन् श्रेष्ठं समर्थनीयं प्रसिद्धत्वादित्याह जपेति॥ गायत्र्यादिजपेयत्वाद्दो
कर्मणि स्वाध्यायस्यादोवते चोकारस्य प्रयोगो दृश्यते॥ तस्माद्दोमित्युच्यते हत्ययं ज्ञानतपःक्रियाः॥ प्रवर्तते वि
धानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनां॥ ब्राह्मणाः प्रणवं कुर्यादोवते च सर्वदा॥ स्तवस्य नोक्तं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यत
इति स्मृतेः॥ ॐ मिति ब्राह्मणाः प्रवक्ष्यन्ताहेत्यादि श्रुतेः श्रुत्यर्थः॥ ॐ मिति त्वयं भागो व्याख्यातः॥ यं प्रत्येतदस्म
मित्यस्यार्थमाहातरति॥ श्रेष्ठत्वात् त्वय्यर्थमनुकुर्यात्॥ व्याप्तेः समं जसमिति न्योयेन विशेषणस्यार्थवत्त्वम
मिप्रेत्यरूढियोगमपहरतीति न्यायेनाक्षराब्जस्य प्रकरणमनुसृत्य प्रसिद्धमर्थमाह वरात्मकमिति ग्रामोद

व
व

दा

ताम०
५

गद्ययदोदग्ध इति वदेकदेशे समुदायविषयं परंपरं नमिस्वाहो दीयेति। उपास्तं विमज्जतो कर्मोद्गु
 शावयवत्वाद्दोकारे तच्छब्दप्रवृत्तिरित्युक्तत्वादनेतरवाक्यमाकं चित्करमिस्वाशं क्यप्रत्युक्तो योस्म
 डत्ते हेतुस्तस्फुटीक्रियते ततश्चेक्यस्माभिर्दोर्शित इत्यभिस्वाह। स्वयमेवेति॥ ॐ मिते तदक्षरमिस्व
 त्रोपासनोत्पत्तिविधिरुक्तः। संप्रतिगुणविवक्षार्थं क्योतरमादाय व्याचष्टे तस्येति। एवमुपासनमिति र
 सतमत्त्वमाप्तिः समुद्रिरित्येवं गुणकमया सनेयस्याक्षरस्य तत्तथेत्यर्थः॥ एवं विमृतीति परमः परार्थ
 स्तेनेयत्रयीविधावर्त्तत इत्याह विमृतिस्तुतिर्यस्य तत्तथेति यां वत्। एवं फलमित्यायपिता ह वैका
 मानामित्यादिकलनेयस्योपास्यसाक्षात्कारस्य तत्तथोक्तमित्यर्थः॥ गोरोहनवदाश्रित्य विधानेन
 धिकृताधिकारमिदमुपासनेन तथापि यथं ध्यप्रतिबंधफलामिति न्यायेन फलवत्फलं याजमानमुद्ग
 त्पजमानेन न कर्मार्थं क्रीतत्वात्तत्कर्तृकस्योपासनस्यापि यजमानस्यास्वामिफलमितिवचनमादिशब्द
 र्थवाक्यस्य साक्षात्त्वेनानर्थक्यं वारयति प्रवर्त्तनं न इति। तदेवोपव्याख्यातमनुवर्त्तयतीति कारस्य र
 सतमत्त्वगुणविधातुं यातनिकं करोति॥ एषामिति॥ गतिरित्युक्ते कारणात्त्वयरायरा मिति स्थितिहेतुत्वं

धा

मेव ९५

नः

छांभाः ४३ भा
६

त

मवष्टंभ इति प्रलयनिदानत्वमच्यत इति मेदवैयरीत्येन चामनियद्वानिनेयानि अयां यथिवीरसत्वं साध
यत्पशुहाति॥ अस्मार्थस्य प्रसिद्धिं घोटपितुं हि शब्दः॥ ॐ षधीनामयः प्रतिकारणात्वाभावात्कथं
तत्र रसशब्दस्तत्राह॥ अपरिरामत्वादि॥ कारणापरस्याप्यर्थव्याख्यातोपिरसशब्दो गोरस इति व
डनरत्रकार्यपरतपाव्याख्येय इत्यर्थः॥ कथमोषधीनां पुरुषोरसो नहि ताभिरसो त्रिसते तत्राहान्तेति
पुरुषरसत्वं वाचः समर्थयते पुरुषेति वा ग्विहाने हि प्रेतैः पुरुषां तत्त्वं विनिन्दति॥ अतो वाचः सारतमत्वं प्रा
सिद्धमिति हि शब्दार्थः॥ तस्याः सारिषु च प्रसिद्धिरतः शब्दार्थः॥ वाडः निर्वच्यत्वाच्च सारसत्वमित्यभिप्रे
त्येत्पाह॥ सारतरेति अचः सकाशादपि तद्व्यर्थं सामगीपमानेन वक्तुं श्रीचोः सखकरमिति मत्वा हे सारत
रमिति॥ उद्गुथशब्दोच्चावयवे प्रकरणा न्नियमयति प्रकृतत्वादिति न हि सामानोक्तं फलापभवतीति
मन्वानो युते सारतर इति॥ पदर्थे यथिव्यादीनां रसत्वमुक्तं तद्विज्ञानी दर्शयत्येवमिति॥ रसतमत्वं गु
राकैर्मोकारमुपास्यत्वात् विशेषणभ्यां मही करोति॥ परम इति तस्य परमात्मस्थानयोग्यत्वं सम
र्थयते॥ परमात्मवदिति पथा परमात्मा स्वरूपत्वेनानुसंधीयते तथा स्थापितत्वात्मानानुसंधेयत्वा
दिस्मृद्व्यालंबनाह प्रतिमावदयमपि परमात्मबुद्ध्यालंबनयोग्यो भवतीत्यर्थः॥ ॐ कारात्पराचीनोर

राम०
६

सोनास्तातितदीपरसतमत्वस्फुटीकरणार्थपरिगतानातः सिद्धमष्टमत्वमनुवदति अष्टमदति ननु भूतात्पार
 भवनमत्वप्रतीपमानेकथमोकारस्याष्टमत्वप्रतिज्ञायतेतत्राह। यथिव्यादीति। स एष इत्युक्तव्यं कर्तुं
 यदुद्गीथ इत्येतद्वाच्ये॥ पदुद्गीथ इति। पूर्ववदुद्गीथशब्दोवयवपरोनेतव्यः। अथ गुणांतरविधानार्थप्रश्न
 मवतारयत्तु नमनुवदति॥ वाच्य इति। अचः सामरससामान्यदुद्गीथोरस इति चोक्तमिति दूष्यं॥ इदानीम
 गारिजातिजज्ञासमानः पृच्छति॥ कतमेति। वीष्मात्रयंप्रश्नेत न जातिज्ञोने अद्वातिरकंदर्शयितुमिच्छा
 कतमा कतमेतीति॥ प्रश्नत्रयमास्थितिननुवेति। अनेकजात्यवच्छिन्नानामध्ये पदैकस्या जाते निर्द्वा
 रणार्थः परिप्रश्नो भवति तदा तस्मिन् विषये विकल्पेन उतमच प्रत्ययः स्याद्यथा बहुना कदादीनामथेक
 जातिनिर्वायार्थं कतमेकपद इति प्रश्नोदश्यते तथा न्यत्रापीति सूत्रार्थः। बहुना मेकस्याः निर्द्धारणोत्तमिज्ज
 थानेपि प्रकृते प्रश्नत्रयेकानुपपत्तिरित्याशंकाहनहीति अत्रेत्यध्यापकाभ्येत व्यवहारभूमिरुक्ता केत्वं
 जातिग्रहणं सामजातेरुद्गीथजाते श्वोपलक्षणात्तद्वदुत्वाभावेपि किंतु विद्यते तत्राह। कथमिति अगारि
 जातग्रोपरिभूयस्य सुस्तदाता सामध्ये कतमर्ज जातिः सामजातिर्वा कतमा वोद्गीथजातिरत्र विवक्षितेति
 प्रश्ने पुनतचास्ति तत्र जातिबहुत्वप्रमाराभावा दतो नुपपन्नं प्रश्नत्रयमित्यर्थः॥ प्रश्नानुपपत्तिदूषय

सू. भा. टी. अ.

९

ति। नैष दोष इति। बहुनांत न जीत्यवच्छिन्नानां सन्निधाने जातो सत्यां व्यक्तिबहुत्वं संभवान्न दम्पतमनिर्द्वा
रणार्थपरिप्रश्ने विकल्पेन उतमजितिसूत्रायां गकारादगादिजातो तद्य। क्तिवाहुल्यात्कतमातद्य। क्तिवाच अ
प्रसङ्गाहो विवक्षितेति प्रश्नार्थवसानादयपन्ते प्रश्ने च यमित्यर्थः। पञ्चविग्रहांतरगृहीत्वा प्रश्नान्यपयन्तिरि
त्तुक्तं तत्राह। न चित्ति तत्र चान्यपयन्ति परिजातेरित्यत्र व्यक्तीकरिष्यति। अद्विष्टविग्रहापरिग्रहे चित्ति कारयस
हाहरां किरुध्यते कठशब्दस्य व्यक्तीविशेषत्वाभावादिनिशंकते॥ न चित्ति उदाहरणोपि सत्यां कठजा
तो तद्य। क्तिवाहुल्यात् न दम्पतमनिर्द्वा रणामिप्रायेण परिप्रश्ने उतमजितिसंगकारान्तपरोक्तोदाहरणविरो
धोऽस्मत्पक्षेऽस्तीति परिहरति तत्रापीति न न द्विधापि विग्रहोपपन्नौ किति। त्वद्विष्टो विग्रहो नियम्यते तत्राह। प
दाति। त्वद्विष्टविग्रहपरिग्रहश्चेदगादिजातेरकत्वात् प्रत्येकं बहुत्वायोगाद्वा बहुनामित्यादि सूत्रेण कतम
कृतमतु सामेत्युदाहरणं न सिध्ये न तथा च तत्तिथ्यर्थेऽप्यप्यविधानं प्रसज्येत न हि वैरि कमदाहरणं प्रसज्ये
तमिव होतुं शक्यं तस्मादगादिव्यक्तिरेवात्र प्रसङ्गपुनरेत्यर्थः॥ किमिति पथोक्तरीत्या विमृश्यते विवक्षितमगा
दिक्तं यमेवाह। बुपन्यसतालाघवादिस्थाशङ्काहविमर्शे हीति। शिष्यभूतया प्राप्तुं चेत्यर्थः॥ किं त्वाचोदिते
सैवाचार्यभूता परिहरति वागेवेति न न्वोद्ये प्रतिवचने वाग्वचोरेकत्वावगमादोकारस्पर्शतमवाकोपरिष्ठ

स

रु

राम ९

ती

मत्वं व्याहृत्येतेत्याशं क्वाह वागचोरितिकथं पुनरुक्तं मवाक्माहिं प्रप्रप्रतिवचन रूपवाक्मां मिघते अर्थीयि
 क्वाभावात्तत्राहाप्ताति पूर्वो ह्वाक्मोकारस्पर सतमत्वं विदधाति रं दंत तस्येवादिगुणाविधनेतया च तादृगु
 राविध्यर्थत्वेनास्य वाक्मांतरत्वादेतद्व्यवशो ह्येतमत्वाभावेपि पूर्ववाक्माहौकारस्याप्येतमत्वमविदुर्मित्य
 र्थः ॥ तथापि कथं मगादिती जाये एषे वागे वर्गित्यादिप्रतिवचनमुचितं तच्च निविशोषवचनमेव प्रप्राप्तुसा
 रत्याशं क्वाह वाक्मां प्राणाविति ॥ वागचो योनिस्तन्निर्वर्तकत्वात्प्राणाश्च सामोहेतुर्बलेन हि गीति स्यादतेत
 थावागेवेत्यादिना कार्यकारणयोरभेदोपदेशादप्यात्र साममात्रं वाततत्त्वात्कारणात्मकं प्रतीयते तेन पूर्वत्रा
 पिव्यंक्तिरविवक्षिता प्रप्रप्रतिवचनपरेकार्थत्वात्तच्चैव मगादिजातेरेकत्वात्तु तमचप्रत्ययान्वययतिस्त
 त्र जात्यवच्छिन्ना नाम्कसामोडुथानां सन्निधादगादिजातेरेकस्यानिर्घेर्द्वा रणार्थपरिप्रप्रेतप्रयोगसंभवा
 दगादिषु प्रत्येकं भेदविवक्षयाषष्ठासमासे ह्यसामुक्तं तत्र प्रत्येकमेकत्वमुपेत्योक्तरीत्याषष्ठासमासे तनकं
 चितदुप्यतीति भावः ॥ अगात्मिकाया वाचं सामात्मकस्य प्राणास्पग्रहणो फलितं दर्शयितुं नुक्तमेव व्यक्तीकरो
 ति। पथाक्रममिति ॥ अक्ताममात्रावरोधेपि किं सिध्यतीत्याशं क्वाह ॥ सर्वेति तथापि किं स्यादिति चेन्न राह ॥ सर्वेका
 मादिति तत्राह ॥ सर्वेति ॥ अत्राक्रियया सर्वकामावाप्तिहेतुरौकारो विवक्षितानिगुणकः सिध्यती

रु

छंभा ४१ त्पर्थगततीयेप्रतिवचनेतात्पर्यमाह। माँहा ३० मित्येतदिति। अत्रापि पूर्ववज्जातिगृहीतोतद्यत्किञ्चनमात्तुरेवोक्तं
 निशंकोनिरसितमोमित्येतदक्षरमिति विशेषणं तथा चोद्गीयस्तदवयवो विशेषणं त्रकरणाच्चेत्यर्थः॥ पारं
 र्थेतावाक्प्राणयोः सर्वकामसंबंधादुद्गीयस्यापितथाभूतवागादिसंबंधादस्ति सर्वकामसंबंध इत्युक्तं
 द्वातीमोकारस्पवाक्प्राणादिसर्वकामसंबंधहेत्वंतरमाह। तद्वा इति। तदेतत्पदयोः शरविषयत्वेव्या
 वर्त्तवश्यमाणाविषयत्वं दर्शयति। मिथुनमिति। वेशब्दो मिथुनप्रसिद्धर्थः॥ वाक्प्राणश्चोतिपदम्
 नृ भयमुपलभ्यते तैमिथुनमिति योजनमंगीकृत्य वाक्यार्थमाह॥ अकसामेति। वाक्प्राणयोः सर्वकामका
 रणत्वेमुत्तरवाक्येन स्पष्टपति॥ अकैति। पथावाक्प्राणौ मिथुनमेवेककसामेवत्वात् तं अत्रामिथुनं निर्दे
 शसामान्योदित्याशङ्काहनत्विति। विषये दोषमाहान्यथेति। इष्टमेवमिथुनद्वयमिति चेन्न स्यात्तथा
 चेति। न नृमिथुनयोरनृगतं मिथुनत्वमाहायैकवचनमुपयत्स्यतेनेत्याक्षयक्रममंगान्तस्वतंत्रमिथुन
 द्वयमस्तीत्यर्थः॥ भवत्वाक्प्राणव्यमकसामात्मकवाक्प्राणरूपं ॐकारमिथुनयोः संसर्गो विफलतीत्या
 ह। एवमिति। कपापुनर्विधयामिथुनेनैवं संसृत्वमक्षरस्पसेतीसत्राह। वाङ्मपत्वा मिति। पन्तुसर्वकामासि
 गुणाविशिष्टमिथुनमित्युक्तं तदुपपादयति मिथुनस्येति। प्रसिद्धमिति तादृगर्थोपयोक्ताक्षरस्य सर्वकामा

तितद्धर्मैकपासस्यासिगुणविशिष्टस्योक्तिः ४ आत्मेति वक्तव्ये कथमापचिते व्यक्तं तत्राहाय
जमानस्येति निपातौ त्ववधारणाद्योक्तिः ४

ति

पपितृत्वे दृष्टोक्तं सन्त्यतेऽनेन तत्वाकोनेत्यर्थः ॥ दृष्टोक्तमेव विवृतोक्तिरप्येव्याहना ॥ मिथुनद्वयेनासीत्सुक्तत्वा
त्कथमिथुनाविति द्विवचनं तत्राह मिथुनावयवाविति ॥ ग्राम्यधर्मतया तथा विधवायारतयेति यावत् ॥ वैश
ब्धोवधारतो विवक्षितं दृष्टोक्तिकमाचष्टे ॥ तथेति एवमोकारमाप्तिगुणा विशिष्टं शिष्यात्तदपासनाफलं कथ
पतितदुपासको यथैतदवयवभूतमिति यावत् ॥ आप्तिगुणावहोकारोपासनात्कथमुपासिता तदुक्तो भवती
त्याशं क्वाहतमिति ॥ ननु ग्रंथस्य गुणोत्तरावधानेनाद्यर्थे दर्शयति समुद्रादिति तस्य समद्विगुणावत्त्वमप्रामाणिकमि
त्यात्राक्षयपरिहरतिकथमित्यादिना ॥ तदुक्तं दृष्टोक्तं कारात्मसुखं विषयत्वेन निर्दिशति प्रकृतमिति तस्य समस्यर्थो
वैशब्धे ॥ अन्तर्ज्ञाक्षरमित्येद्विगुणविवक्षितेनार्थेन घटपस्य नृत्ता चेति तस्या नृत्तात्वे प्रश्नपूर्वकं प्रसिद्धिमुप
न्यस्यति कथामिति तत्रेति ज्ञानधनपोरुक्तिः ॥ तदित्यनुमेतं व्यसाधारण्ये नोच्यते ॥ ॐकारस्या नृत्ताक्षरत्वेनोक्तप्रस
द्विवदेदप्रसिद्धिं समुच्चिनोति तथा चेति कस्येव देवायाज्ञवल्केति शाकल्येन ण्ये च पञ्चिंशदितियाज्ञवल्केन प्रत्य
क्तैस्तपोमिति शाकल्योक्तं कृतवान्पुनश्च कस्येवेति प्रश्ने षडिति प्रतिवचने तस्योमिति होवाचेत्यादिवाक्यं हहा
रापके यथोक्तार्थानुसारं प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ पद्विकेचेत्यादिवृत्तोलोकाप्रसिद्धिमेव प्रकटयति तथा च लोके पातिहो
वाचेत्यादि ॐकारस्य लोकवेदप्रसिद्धिभ्यामनृत्तात्वेपि कथं समद्विगुणा कत्वमित्याशं क्वाहातरति ॥ उशकोप

यी समद्विशब्दादुपरसंबध्यते तस्याः समद्विमूलत्वं त्वं साधयति। समद्वो ह्यतिश्रुतज्ञायाः समद्विप्रतिकारणात्वेन
 समद्वित्वे सत्त्वोकारस्यापि तदात्मकस्य समद्विगुणात्वं त्वं साधयति। समद्विपिते त्वादिकलवा
 क्यं प्रत्याह समद्विति श्रुतिन्याये समद्विपिते त्वादियदजातमापि ते त्वादियुर्ववा क्यवच्चाख्येयमित्याह इत्यादियुर्व
 वा इति॥ ॐकारस्य गुणात्रयवत् सफलमुपासनमुक्तं तथा च वक्तव्यभावात्तेनेयमित्यादिवाक्यमनर्थकमि
 त्याशं क्वा हायेति स्मृतेरानर्थक्यमाशं क्वा होया सत्त्वादिति॥ प्रत्ये च न प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति। कथामित्यादिनात्र
 याविधावर्त्तत इति संबन्धः॥ त्रयीविधेस्तस्योपचरितार्थत्वं कथयति॥ त्रयीविधेति। किमिति श्रुतं सत्त्वाख्या
 पतेत आह न हाति तस्या ४ स्वस्वलाभस्या नादित्वे न हे त्वनपेक्षत्वादित्यर्थः। कर्मापि कथमाश्रयणादिमिरात्मा
 नं लभते त आह कर्मत्विति। प्रसिद्धिमेव प्रयोजयति कथामित्यादिना आध्वर्यवहोत्रोद्गात्रसमाहारस्य दर्शपूर्ण
 मासादिषु संभवादग्नियद्योमादिषु च संभवात्तत्रात्र तपसमाहारास्त्रिंशद्गोकारेणाप्रवर्त्तमानं त्रयीविहितं कर्म
 स्योमयाग इति प्रतिभातीत्याह। लिंगाच्चेति। सर्वस्य नोक्तं कर्मोति न्यायाद्गोकारेणावैदिकस्य कर्मणाः स्थितिरि
 ति स्मृतिविधायस्तत्पुनरमाह तच्चेति कथं पुनरक्षरं कर्मणा पूज्यते त आह परमात्मेति तत्प्रतीकत्वे किं स्याद्वै जहा
 हातदपचितिरिति॥ तत्कर्मणा परमात्मा च दाराध्यते तर्हि तत्प्रतीकत्वादक्षरस्यापि ते नाथनं स्यात्तत्र च परस्ते

नारायणतदिति प्रमारा मस्ति तत्राह। स्वकर्म रोति। वरणाश्रमविहिते न कर्म रोष्वरं प्रसाधतत्प्रसादवशात्तत्फले कर्त्ता
प्राप्नोतीति भगवतोक्तत्वादीश्वरपूजायै कर्मैति गम्यते। तथा वतत्प्रतीकत्वादींकारस्य तत्फलायै कर्मैति
पुनर्कर्मित्यर्थः॥ वैदिकं कर्म क्षरपूजायै कर्मैति स्मृतत्वाविधौ तरेण स्तोति किंचेति यजमानादीत्यादिपदेन पत्नी गृह्य
ते॥ प्रातोस्त्रयीविहितं कर्म वर्त्तते इति संबन्धः॥ स्तुत्यंतरमाह। तथेति पथाक्षरविकारे यजमानादिप्रातोर्वैदिकं कर्मैव
र्त्तते तथोति यावत्तह विधेस्तत्रापि पूर्ववद्व्ययः। कथमन्विगादिप्राणानां हविषश्चाक्षरविकारत्वमत आह यागे
ति आदिशब्दो नक्तवैदिककर्मसंग्रहार्थः॥ तस्मादोमत्पुहाहत्येत्यादिस्मृतोरित्यर्थः॥ अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगा
दित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जापते वाष्टिर्वैष्टेरन्तेततः प्रजा इति स्मृतिमाश्रित्याह जेवेति वृथा शब्देनान्नस्य प्रजातां
चोत्पत्त्युपकरां सर्वमुच्यते। तथापि कथमेतस्योवाक्षरस्य महिम्नेत्यादितत्राह प्राणोरिति। अक्षरस्तस्यामही कृ
तत्वाद्युपासने सिद्धे किमुत्तरेण ग्रंथेनेत्याशङ्क्याह तत्रेति पूर्वस्मिन् संदर्भे स्तुतिवशादक्षरविज्ञाने कर्त्तव्ये तन्निष्पाद्यं क
र्म तद्विज्ञानवतो नृपेयमिति स्थितं तदांशे नमुत्तरवाक्यमित्यर्थः॥ आक्षेपाक्षराणि व्याचष्टेनेत्यादिना। ननु कर्म
कर्त्तृत्वे विद्वद्विदुषोर्विज्ञानेन तत्फलमप्नुते नाविद्वानिति कथमित्याशङ्क्याह तपोश्चेति। इति शब्दत्वात् सिपतीत्यने
न संबध्यते। कथं विद्वद्विदुषोरविशिष्टं फलमित्याशङ्क्याह दृष्टान्तमाह दृष्टं हीति। विमतं न स्वतंत्रं फलमगस्तानत्वादा

त्यादि

अप्रावेक्षरावाहितिप्राप्तेप्रत्याहनेवमितिहेतुत्वेनावतारितंवाक्यंवाच्यमिन्नेहातिविधोयासनाकर्मविद्या। तपो
भिन्नत्वंयथकफलवत्त्वंतन्निविद्यावैयर्थ्यमित्यर्थः॥विद्यायास्त्वतंत्रफलवत्त्वेनास्तीतिपक्षस्यव्याहृतिप्रका
रमेवप्रयंचयति॥नेमादिना॥अंगज्ञानादुरावदक्षरज्ञानस्याधिकोफलितमाहतस्मादितिदिगंकर्मगमद्वीथमा
ज्ञानेनतस्मादाधिकाद्विशिष्टाक्षरज्ञानस्येतिपावत।पक्षपुनस्तत्तंतयोश्चकर्मसामर्थ्यादेवफलस्यदितितत्राह॥
दृष्टंहीति॥पक्षंगज्ञानत्वादितितत्त्विकमंगत्वेसतिज्ञानत्वंकिंवाप्रित्यविहितत्वमथवाएतदेवज्ञानत्वविशेष
तोनाघस्तन्निर्द्धारणानियमन्यायेनासिद्धेर्नदितीयोगोहोहनेवमिचारात्॥नतृतीयोदृष्टोतस्पसाधनविकल
त्वाहाज्यावेक्षरास्याप्रित्यविध्युहाहराबहिर्भूतत्वादेगसंबंधज्ञानत्वमात्रेणादृष्टोतस्वेसत्वंगत्वोपाधेःसंभ
वाहित्यज्ञानाधिकोफलाधिकमित्यत्रानंतरवाक्यंयोजयति।तस्मादिति॥विज्ञानमुदीयाधंगमात्रविषयमुपासना
तिरिक्तंतेनेतिपावत॥योगोदेवतादिविषयमुपासनं।इतिशब्दस्तदर्थसमास्यर्थः॥तत्रैवार्थसिद्धमर्थकथयति
विद्वदिति नन्वर्थीसमर्थोविद्वानयपुंरस्तश्चकर्मण्यधिकारीत्येगाकारादविदुषस्तत्त्वक्षरानाक्रांतस्यानाधि
कारत्वात्तत्त्वकर्मवीर्यवदितिप्रातिज्ञायतेतत्राहनेचेति॥भौर्वत्वेऽप्यस्ति संबंधोमच्छीहतेष्विद्यादितस्मिन्प्रथ
जातेविद्याहानानामपिकर्मोत्पन्नंरूपतेप्रस्तोतयादेवतेत्याहोतांचेद्विद्वानित्यादिलिगा नैतस्मादावडोपि

कर्मतपविकारोधिकारिलक्षणे तज्ज्ञानमावेपि द्रव्यादिज्ञानमात्रेण विशेषणसिद्धिरित्यर्थः ॥ गुरुतावद
क्षिरज्ञानं स्वतंत्रं फलमित्युक्तं तन्नरसतमगुरुतावदक्षरविषयमेकमुपासनं तत्र च विद्युद्देशे फलस्याप्र
तत्वेऽपि विष्वजिन्मायेन वा तत्कल्प्यते ॥ आदिगुरुतावत्समृद्धिगुरुतावत्प्राक्षरस्य हे विज्ञाने प्रत्येकं फलं भुते
स्तथा चात्र चोपासनातिष्ठकफलानि विवक्षितानीत्यत आह रसतमेति ॥ न तावदहोपासीततिविधिव्य
तिरेकेण मध्ये विध्यंतरमुपलभ्यते ॥ न चापार्येताह वै कामानामित्यादिवाक्ये फलप्रत्याविद्यिरुन्नेयोरसतमगुरु
वदक्षरविज्ञानाविधौ फलाकांक्षिरापथ्यं वादस्त्वफलांशान्वयेनानेकगुरुतावदेकविज्ञानविधिसंभवविधि
मेव कल्पनायोगान्नोत्पत्त्यर्थवादिकफलवदनेकविशेषणकेकोपासनविषयविध्यभ्युपगमेन वाक्येकसं
भवेवाक्यं नमुचितं ॥ एतेन विष्वजिन्मायो निरस्तोरात्रिसत्रन्यापास्तप्रकृताविरोधातिभावः ॥ तस्योपव्याख्या
नामित्युक्तस्योपसंहारवाक्यं खल्वेतस्येत्यादितत्रैतच्छब्देन प्रकृताकर्षणोकारणमाहानेकेरिति ॥ रसतमादिसमृद्धि
रूपात्तनेकानि विशेषणानि तैर्विशिष्टत्वेनाक्षरस्यानेकप्रकारणोपासत्वात् ॥ प्रकारभेदेणुपासनेकास्यप्रागेवो
क्तत्वात्प्रकृतस्यैवाक्षरस्येतद्व्याख्यानेपत्रखल्विहितमित्यर्थः ॥ गुरुत्रयविशिष्टमुद्गीथावपवभूतमोकारा
ख्यमक्षरपरमात्मप्रतीकं तदुद्गीथास्यामत्युपरिष्ठमिदानींतस्यैवाक्षरस्याध्यात्माधिदैवभेदेनादित्यप्रागादुद्गीथा

सन्तविवक्षन्कण्डिकांतरमचतारयातिदेवास्पराइति॥तत्राक्षराणि व्याचिख्यासुरप्रतिभाबुद्धासार्थविवक्षि
तंसमासंदर्शयति॥देवाश्चेति॥देवशब्दनिष्पत्तिप्रकारं सूचयति॥देवा इति हा व्यातिर्द्योतना र्थो दिवुक्ती
डा विजिगीषा व्यवहार घुति स्मृति कांति गति स्थिति दर्शना न्तस्य चा जंतस्य सति गुरो कर्त्तरि यथोक्त रूप
सिद्धिरित्यर्थः॥नेद्योतका देवा रूढे रं द्वादशो म विष्यंता त्पाशं काह। शास्त्रेति॥इत्यध्यात्ममित्युपसंहारवि
रोधात्प्रसिद्धेरेव हेयत्वादुपासकशरीरस्वरूपा वस्त्वा देवास्तत्त्वात्मकाः शास्त्रा नुसारिणो देवशब्द
वाच्या इत्यर्थः॥तथाध्यात्मं असुरा विरोचना दयः स्युरित्याशंक्य पूर्ववदुपसंहारविरोधमभिप्रेत्याह
असुरा इति॥असुरा इन्द्रियवृत्तय एवेति संबंधः॥सात्त्विकेन्द्रियवृत्तिभ्यो वेपरीत्यंता सामस्यत्वेति
दर्शयति तद्विपरीता इति॥तासामरसशब्दाच्चत्वेति मितांतरमाह॥स्वेद्येवेति॥विद्युर्विषयासु विद्यं चो
नानागतयो विषयायासां तास्वितियावत॥प्राणानक्रियासु जीवना नूकूलप्राणा चेषास्वित्यर्थः॥तदेव स्प
रपात्तस्वाभाविक इति॥शास्त्रा पेक्षामंतरे रो वत्त्वभाववशात्प्रवर्त्तमाने त्वे स्वाभाविकत्वे तथा च शास्त्रा
पेन्द्रियवृत्तिभ्यो वेपरीत्यंता ममस्यामति विप्रोदमित्यर्थः॥वेपरीत्यांतरमाह तम आत्मिका इति॥कथं मथो वि
षयापहारनिमित्ता कृत्य देवानामसुराणां संग्रामो भूदित्यपेक्षायामसुरा वृत्तिप्रकटयति शास्त्रापीति॥दे

वीरुन्निप्रथयति तथेति॥ दिवानां सुक्ता सुरवैयरी त्वं स्फुटयति शास्त्रेति॥ स्वामाविकुशास्त्रानपेक्षस्तमो रूप
पाप्माऽसुरपरिच्छेदाभिमानस्तत्पतिरस्करणार्थमिति यावत्॥ उक्तमाध्यात्मिकसंग्रामेति गमपतिरित्यन्ये
ति॥ उक्तीरित्यापद्योक्तानां देवानां सुराणां च पराभिभवः स्वोद्भवश्चेत्येवं सप्तः संग्रामः प्रतिदेहमनाहिकाल
प्रवृत्तौ यथा देवा सुरसंग्रामस्तथेति यो जना किमर्थं पुनरपुरुषार्थरूपो देवा सुरसंग्रामः प्रकृत्या प्राप्यते त
त्राह सदहेति सहिसंग्रामोऽस्मिन् प्रकरणी प्राणास्पद्विषयं विज्ञानं विधाते प्रवृत्तस्तथा प्रकृत्या कथा
रूपेणाख्यायते॥ इन्द्रियाणां विषयवैमुख्ये धर्मः स्यात्तेषां तद्दामि मुखे यायस्यो त्याज्येति विवेकविज्ञा
नसिद्धिर्धर्मं चाख्यायिका प्रणायते तस्मादिन्द्रियाणां प्रवृत्तौ विषयप्रावरणं परिहर्तव्यं तद्देमुख्यं च तेषां
श्रेयोर्थीमर्थं तद्वाधेयमिति भावः॥ यजमानप्राणानामेव देवा सुरभावस्योक्तत्वं मतः शब्दार्थः॥ प्रजाप
तिशब्दस्य रूढमर्थं मया कृत्या विवक्षितमर्थमाह प्रजायति रिति उक्तं रूपः पुरुषः प्रजायति रित्यत्र गमक
माह॥ पुरुष एवेति॥ कथं पुनर्यथोक्तं यथोक्तानां देवा सुराणां तदयत्नत्वं तत्राह तत्पहीति॥ यत्रेत्सुक्तसं
ग्रामनिमित्तं परामृशति तत्रेति देवानामुत्कर्षोपकर्षश्च सुराणामित्यास्मिन्निमित्ते कथमुदीयमन्ताह
राणामित्याशक्वाहोदीयेति लक्षितं लक्षणा न्यायेन च यति तस्योपीति॥ इदीयमन्तो विस्परत्परेत्यर्थः॥ तदाहर

राप्रयोजनं प्रश्नपूर्वकं कथयति तत्किमर्थमित्यादिना ॥ संप्रत्युद्गीथाहरणप्रकारं प्रकथयति यदा चेति ॥ अचेत
नस्य करणस्योद्गीतत्वा संभवात् विशिनष्टि चेतनावंतमिति मुख्यप्राणां व्यावर्तयति प्राणमिति ॥ त्वन्त उद्गीथेति
वाजसनेयके श्रुतिमाश्रित्योद्गीथकथनं कर्तारमिति ॥ अथोद्गीथमन्त्रिरेवेष्टयते न तूद्गीतात् कथं तदुयास
नमित्याशंकाहोद्गीथमन्त्रेति तपोयत्नसितमुद्गीतारमुयासत इति यावत् ॥ कथमुयासनमित्यपेक्षायामुद्गी
थेन कर्तृत्वप्रार्थनयेत्याह कृतवन्त इति ॥ तेहनासिक्वमित्यक्षरोक्तमर्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह नासिक्वेति ॥ किमि
त्यक्षरमोकाराख्यमिहोयास्यत्वेन व्याख्यायते तत्राहैव हीति ॥ उक्तमेव स्फुटयति खल्विति तथा च प्राणास्योद्गी
तदृष्टोयासने प्रकृतस्य परिष्ठागोभक्तेश्च प्राणाप्राणादृष्टोयास्यत्वागोकारप्रकृतोयादानुमिति शेषः ॥ पूर्वो
परविरोधमाशंकते नन्विति ॥ उद्गीथोपलक्षिते नोद्गीत्रेणोपलक्षिते ज्योतिषोमादिकर्माहृतमित्युक्तं तदह
रां च तस्योयासनं तद्विरुद्धं नासिक्वप्राणादृष्टाक्षरोयासनवचनमित्यर्थः ॥ स्वोक्तेर्मिथो विरोधं परिहरत नैष
दोष इति उद्गीथोपलक्षितकर्मोपलक्षिते ज्योतिषोमादौ कर्मणो सत्येवोद्गीतप्राणादृष्टोयास्यत्वेनाक्षरवि
वक्षितं ॐ कारश्चोद्गीथावपेक्षेयत्वेनैषो न स्वतंत्रो व्यायकस्तथाचाक्षरोयासनाद्यत्वेन कर्माहरणानर्थ
पत्वेनेत्यविरोध इत्यर्थः ॥ आश्रित्य विधानार्थं कर्माहरणमित्युक्त्वा तदेत्यादि व्याचष्टे तमेवमिति ॥ स्वोत्थेन चास

रणनासिकासंबद्धेनेतियावत॥अधर्मादासंगस्तद्वेरोत्येतस्यासंगवेधसाधयति॥सहाति॥कल्पारोगेधस्त
 रभिरक्ततस्यग्रहराममेवेत्यभिमानात्मापोयमासंगस्तेनामिभूतमुपकारोर्गंधाद्राकृतस्तुयःसर्वस्यका
 र्यकारणसंघातस्येतिविवेकविज्ञानेयस्यसतयेतिविग्रहाननुक्तययथोक्तासंगस्योर्गंधेतिप्राशंक्यह॥सतेनै
 तिउक्तैर्येवाक्ययातयति॥तद्विदमिति॥घ्राणास्यासुर्याप्राविद्धत्वेकार्यलिंगकमनुमानेसूचयति॥पस्मादि
 तिउक्तान्मानावघोतिवाक्यव्याकरोति॥अतःशब्दाद्यमेवस्यपृथगित्यामनेति॥ननुपापनाविद्ध
 त्वानेनलोकोदुर्गंधजानातीत्येववक्तव्यंसुरभिज्ञानस्यपापकर्मत्वाभावान्तथाचकंथंतेनोभयंजिघृतीत्य
 क्तंतत्राहोभयग्रहरामिति॥एकस्यापिहविषोद्वेवात्मकस्यपुरोज्ञादेवाकाकादिसंबंधाद्रुशेप्रायश्चित्तस
 त्वेपियस्योभयंहाविराज्जिमाच्छतिसहस्रंयंचशरावमोदनंतिर्वयेदित्यत्रोभयग्रहरामविवक्षितमितिस्थितं
 प्रथमेतंचेतथात्रायत्प्राहयस्येतिनकेवलंपापनाहीतिवाक्यशेषादत्रोभयग्रहरामविवक्षितंकिंतुवाजसने
 यकेयथोक्तोद्वेगविषयत्वेनसमानप्रकरणेयदेवेदमप्रतिरूपंजिघृतिरस्यैवसपापमितिश्रुतेरत्रापिपाप
 वेधवशात्तदुर्गंधजानातीत्येववक्तव्यत्वादविवक्षितमुभयग्रहरामित्याहयदेवेति॥ननुनासिकस्यप्राणास्य
 पापविद्धत्वादनुपास्यत्वेसिद्धेन्यापसाम्पादगादीनामपिनोपास्यत्वमिति सिद्धयित्तत्किमुत्तरग्रंथेनेत्यतःआ

छा. भा. टी. भा.

१३

हमुख्यप्राणास्येति न्यापसास्येपि मुखतो निराकराणामावेमुख्यप्राणास्येवोपास्यत्वमित्यतिश्रुयान्नदुपास्यतादाघोर्थे मुखतो वागादीनामुपास्यत्वमपाकर्त्तुं नरग्रन्थ इत्यर्थः ॥ विद्वा इति विचार्य क्रमेणापोद्यंत इति संबन्धः ॥ उत्तरवाक्ये ध्रुव्याख्या न मनये सितं पूर्वरा समानत्वादित्याह समानमिति अवशिष्टवाक्ये कदेशग्रहणार्थमादिष्टं ॥ तन्नुप्राणादीनां पाप्मविद्वत्त्वादनुपास्यत्वेऽपि स्वगादीनां ताद्विद्वत्त्वेनानुपास्यत्वावचनात्मुख्यत्वेव प्राणास्योपास्यत्वेनावसीयते तत्राहानुक्ता इति उक्ता नाम नुक्ता लेपेक्षतात्वे बृहदारण्यकश्रुतिसंवादयति एव मुखत्विति ॥ अथ हेत्यादिमुख्यप्राणाविषयं वाक्यमुच्छ्राप्य व्याकरोत्यासुरे तोत्यादिना ॥ पूर्ववद्वागादिष्वेति यावत् ॥ अश्रुतस्य लोपस्य त्रोपादाने हेतुमाह ॥ सामर्थ्यादिति ॥ तस्य ध्वंसनयोपत्वात् तद्ध्वंसते अकर्त्तव्येक्षत्वादित्यर्थः ॥ तर्हि पस्पकस्य चिदेव विधस्य संभवात् अलं लोपग्रहणेनेत्याशंक्यया श्रमान्मत्वा लोप्यो विध्वंसतेति बृहदारण्यकश्रुतेस्तस्येवात्र ग्राहणमित्याह श्रुतं तत्राच्चेति ॥ दृष्टांतदाशंति काभ्यां सिद्धमर्थं निगमयति एवमिति ॥ इति प्राणास्यविशुद्धत्वाच्चदुपासनं कर्त्तव्यमिति शेषः फलवचनमवतार्य व्याकरोति एवं विद्वत्त्वादिना ॥ प्राणावित्प्रतिस्य द्विनो विनाशहेतुमाह यस्मादिति नासिक्मप्राणास्यमुख्यप्राणास्यचंद्राणुविकारत्वेन प्राणात्वाविशेषात् पाप्मनावेधावेधौ तत्त्वैव स्यातामिति शंकते ॥ नन्वेति ॥ स्थानविशेषसंबन्धसंबन्धाभ्यां द्वयोरपि पाप्मवेधावेधव्यवस्थेः पुनरेति पारहर

वे

राम०

१३

तिनैष दोष इति। स्थानावस्थावच्छिन्ने करतो वैगुण्यं विशेषासक्तत्वं तस्मान्नरूपस्य नासिक्प्रमाणस्यापि विद्वत्तास्य
 दितियावततदसंभवात् विशेषसंबंधप्रपुक्तवैगुण्ययोगादित्येतत्स्थिष्टमुक्तं नुपयन्तं॥ स्थानसंबंधविशेषत
 घ्राणप्राणस्पणमविद्वत्त्वं तदभावाच्च मुख्यप्राणस्य तदविद्वत्त्वमित्येतत्स्थिते न स्पष्टपतिपथेत्यादिना॥ न मुख्यो दो
 षवत्तद्घ्राणसंचिवत्त्वाभावादिति शेषः॥ घ्राणादेवताविद्वत्प्राणादेवतात्वनविद्वत्त्वत्रगमकत्वेनानंतरं वाक्यव्या
 चयेपस्मादिति॥ मुख्यप्राणस्पणमवेधाभावमुपसंहरति अतश्चेति। यामकार्यमासंगतस्य प्राणो नुपलंभादित्य
 तः शब्दस्येवार्थः॥ हि शब्देनोक्तं यामावेधाविषुद्वत्त्वे हेतुकत्वं मुख्यप्राणाविषुद्विमुपसंहरति द्वेष इति। तस्य विषु
 द्विहेत्वं तस्माह पस्माच्चैति। अतो विषुद्वत्त्वं नरवदिति संबंधः। सर्वार्थत्वं प्राणास्पृष्टपूर्वकं प्रतिपादयति कथमित्या
 दिना। घ्राणादीत्यादिशब्देन कार्यमप्युच्यते॥ तेनैतां स्तुष्यंतीति प्रकृत्यंतरमाश्रित्याह तेन हीति। प्राणावृत्तिहेतुभा
 मन्त्रपानाभ्यां संघातस्थितिरतः शब्दार्थः। सर्वार्थत्वं द्वितीयस्यातः शब्दस्यार्थः। मुख्यप्राणोपपुक्तत्वादन्नापां संघा
 तस्थितिहेतुत्वमित्यत्र प्रपुष्टपूर्वकं लिङं दर्शयति कथमित्यादिना। वृत्तिमेव विप्रिनष्ट्यन्तपाने इति। अत्र हं मुपु
 ष्यमाने अन्तपाने प्राणास्विति हेतु इति यावत्। प्राणास्योच्चिक्रमिषा यामापि संघातः स्वपमशतपाने कृत्वा स्था
 सतीत्याशङ्काह॥ अप्राणोहीति। तदा प्राणोच्चिक्रमिषावस्थापामिति यावत्॥ न नृक्रास्यवस्थायामशिषिषाद्यभा

वादेव संघातस्योक्तं नित्यशमाधमावा नत्र प्रमाणाभावात् त आह रश्पते हीति गतदिति मुखव्यादानसुच्यते
 अन्तग्रहणं यानोपलक्षणाथं ॥ विष्णुद्विगुराकमुख्यप्राणात्मोद्गतदृष्टोद्गीथावयवभूतमोकाराख्यमक्षरमुपा
 समितुक्तं रत्नानीतत्रैवांगारसहस्रस्यायासगुरात्रयविधानार्थमुत्तरग्रंथसुच्छापपतितं हेतितत्रवृत्तिकारामि
 प्रेतसंबंधं दर्शयितितमुख्यमिति परामिप्रेतसंबंधे गतकमाहृतमिति ॥ अथ बहिसंबंधसंभवे व्यवहितसंबंधकल्प
 नानपुन्येति परिहरति भवत्येवमिति ॥ श्रीषीरामंगिरोद्बृहस्पत्यादिशब्दैरुपदेशोपि गुरात्रयविशिष्टप्राणोपासनन
 विरुध्यते ततश्च प्रयानानामवोधे प्राणोपासकानामुपदेशो न त्यागमर्हत्वं गिरोद्बृहस्पत्यादिशब्दैर्भ्योपि
 प्रथमप्रतिपन्नानुषां निहाय यौगिकवृत्तिप्रतिपन्नव्यगुरामात्रप्रतिपत्त्यनुपपत्तेरित्यर्थः ॥ प्राणोपासकानामु
 षीराममिधानमेतरेषां कष्टादुच्यते अतएव इति ॥ तदेव स्पष्टयति तस्मादिति ॥ शतर्चिनो नाम प्रथममंड
 लदश अथ पुष्पचप्राणोपस्मात्पुरुषसंघाताख्यं शतवर्षाणामिगतवानतस्मादेतमेव प्राणं संतम्रविशरीरस्थित
 मपिशतार्चिनशब्दवाच्यं वदेताति योजना ॥ शतर्चिनशब्दवदुभयविषयाशिशब्दोत्तरारापि संतीत्याह ॥ तथेति ॥
 आद्येते मंडले मुक्तामध्यमानां मंडलानां दृष्टारोमाभ्यमाज्जस्यस्तेपि प्राणास्तस्य स्वात्मनि मध्ये सर्वजगद्विधारकत्वा
 त्गत्सामरक्तद्वितीयमंडलदृष्टित्वात्स्वर्पकाले वागादीनां गिरात्प्राणो गत्संभूतो विसर्गकारणमवहेत्त्वादयानो

महः प्राणापानात्म कत्वात्प्राणोपितथोच्यते॥तृतीयमंडलदृष्टाविश्वामित्रः तथाव्यपदिशतेतस्यहिविश्वंभोज्य
जातंस्थितिहेतुतयास्तिगधमासात्॥वामंदेवस्तुचतुर्थमंडलदृष्टाप्राणोपितच्छब्देवाच्यस्तस्यवागादिदेवतांभ
जनीयत्वात्संचममंडलदृष्टात्रिरित्युच्यतेप्राणोपितथैवकथ्यतेतस्यपाप्मनोनर्थरूपात्यतिसर्वत्रात्तत्वात्
आदिपदेनभरद्वाजादिपदानिगृहीतानि।दृष्टांतमेवंव्याख्यायुदाहृतिकमातहयेति॥किमित्यंगिरःप्रभृतीन्प्राणो
करोतिप्रतिरत आहामेहेति॥तथाचसप्तमेप्राणस्यसार्वात्म्यवक्ष्यतेतथात्रापितस्यतज्जद्विषरूपत्वेविवक्षि
तमित्याहप्राणोहेति॥अव्यवहितसंबंधसंभवेफलितंवाक्यार्थंकथयतितस्मादिति॥प्राणस्यागिरस्त्वंव्युत्पादयतिप
स्मादिति॥अंगिरःशब्दवदहस्यतिशब्दोपुमयत्रनेतव्यद्वत्पाहतयेति॥प्राणस्यबृहस्पतिस्त्वंसाधयतिवाचयति
अंगिरोबृहस्पतिशब्दवत्पास्यद्वत्तिशब्दोपुमयत्रदृष्टव्यद्वत्पाहतयेति॥तस्योभयत्रद्वान्निविंशद्वपतियद्यस्मा
दिति॥पस्माद्वास्यादयतेतेनापास्यःप्राणाःसएवात्रोपासकत्वाद्विषयपितयेतियोजनापयोक्तानामुपासकत्वमेवो
क्तगुराकमुपासनंताव्येषांविशेषवचनादिस्थाशंकाहार्तयेति॥विशेषस्यनशेषतिवर्त्तकत्वंप्रदशेनाथत्वा
दित्यर्थः॥पयोक्तोपासनस्यत्रिषुनियमाभावेगमकंदृष्टयानितकैवल्यमिति॥संप्रतिविहितोपासनस्यदृष्टफल
मादृष्टपातनकाकरोतिविहित्वेति॥भूमिकांकृत्वाविवक्षितमुपास्तिफलंकथयतितयेति॥दृष्टमितिविशेष

तादृमायेफलान्तरमाचष्टाप्रोतात्मात्मविषयं शरावर्तिप्राणागोस्वंचरामिति यावत्ता उपसंहारस्य प्रोक्तं नमा
 हाधिदेवता अनंतरमाध्यात्मिकप्राणादृष्टोद्गीथोयासनवचनादिति शेषः ॥ किमिति देवताविषयमुद्गीथोपा
 सनप्रस्तुतयेतत्राहानेकधेति प्राणारूपेणादित्यादिरूपेणाचोद्गीथस्योपासत्वादेवताविषयतदुपासिप्रस्तावे
 पुक्तएवैत्यर्थः ॥ आदित्यादिमतमैश्वर्येदित्यायेनवाकांक्षं कथयत्पादित्येष्येति ॥ समादित्यमुद्गीथमुपासिते
 त्यादिसशब्दस्योद्गीथशब्दस्यचसामानाधिकरामपुक्तमुद्गीथशब्दस्यप्रकरणादक्षरवाचित्वादादित्य
 शब्दस्यचज्योतिर्विषयत्वादिन्नार्थोपशब्दयोः सामानाधिकरामायोगादिति शंकतेतमुद्गीथमितीति ॥ आ
 दित्येयघपिनोद्गीथशब्दोरूपावर्तिनमर्हति तथापिगीताचतत्रतत्रैः सामानाधिकरामसिद्धिरित्युक्तं
 रमाहउच्यतेइति प्रजार्थमुद्गायतीत्येतदेवस्यपतिप्रजानामिति अन्तोत्पत्त्यर्थमुद्गायतीतिपूर्वोक्तसंबंधः ॥
 तदेवव्यतिरिक्तद्वारासाधयतिनहाति ॥ आदित्यस्यान्नार्थमागानमतःशब्दार्थः ॥ नतस्योद्गातरिवप्रत्यक्षमुद्गा
 नमुपलब्धमिच्छाशंकाहउद्गायतीवेति ॥ उपमामेवोपयादयतिपथेति ॥ अथात्मनेनाद्यमागायेदितिप्रकृत्य
 तरेयथान्नार्थमुद्गातागायतीत्यवगतंतथादित्योपिप्रजानामन्नार्थमागायतीत्यर्थः ॥ उद्गीथशब्दस्यादित्यसंभ
 वंपरामप्रफलितमाहअतइति ॥ आदित्यदृष्टोद्गीतमैश्वर्यात्प्राणादित्ययोर्मिन्नत्वात्तन्मिन्नमेवतपोरूपासनमुपा
 सोपासनमुपपाद्यफलोक्तिं व्याचष्टे किंचेत्सादिना एवंगुणं तमस्तत्रभवतिवर्तकत्वगुणसहितमिति यावत्

तत्त्वध्यात्मप्रधिदेवतामिति स्थानं १

८

ताम०

१५

द्येयमतत्राहयध्यातिप्राणादित्यपोः स्वरूपमेवामोवं प्रप्रपूर्वकंप्रतिपादयति कथमित्यादिना उशब्दोप्यर्थः सहा
 नमेदतो मेहमनुजानातिगुणतः साम्यं साधयति यस्मादिति नामतः साम्यसंगिरते किंचेति सवितवत्प्राणोपि प्रत्यास
 रशब्दप्रज्ञानमांशोक्ताहयस्मादिति स्वरत्येव गच्छत्येवेति यावत्तस्मिन्नेवं वस्तुलहेहेन प्रत्यागच्छतितस्मा
 त्प्राणोस्वरशब्दप्रज्ञानरेवेत्यर्थः सवितर्यपित्तर्हि तच्छब्दप्रज्ञानरेवेत्याशंकाहसवित्तात्विति आदित्यस्यास्त
 गतस्य प्रत्यहमेकत्रैवागतिदर्शनात्तस्मिन्प्रत्यास्वरशब्दस्यापि वृत्तिरस्तीत्यर्थः अतः प्राणादित्यपोः कृतं साम्यं न
 गमयति अस्मादिति अन्योन्यसाम्यकृतं फलमाह तदिति प्राणादित्यावेकाकृत्य तदृष्टोद्गीथावयवभूतमोका
 तखं अक्षरभूपास्यमित्यर्थः अथाध्यात्मिकं च भिदैविकं चोद्गीथोपासनं प्रकृत्य तदेव समस्येकीकृत्योक्तं
 तथा च वक्तव्याभावात्किमुत्तरेण ग्रंथे नेत्याशंकाध्यात्मिकमेवोद्गीथोपासनमनुसृत्याहायेति कोसो व्यानी
 पदृष्टोद्गीथोपासनमुपदिहति तमतत्राह वक्ष्यमाणालक्षणांमिति ॥ पक्षांतरे व्यावर्तयति प्राणास्येवेति वक्ष्यमा
 णालक्षणांमिति युक्तं व्यक्तीकरोति अयुनेति तन्निरूपणार्थमाहो प्राणापानौ निरूपयति यद्वा इत्यादिना ॥ ताभ्यामेव
 मुखनासिकभ्यामित्येतत् ॥ स्यातामेव प्राणापानौ व्यानस्य तु विभायात्तमिति शंक्त्वा तत्स्वरूपं दर्शयति तत्तदस्या
 दिना ॥ संधिमेव स्फुर्यति तपोरिति प्राणापानयोर्दृष्टो रभावावस्थायां मध्ये च वा योर्वेति विशेषोपोस्ति स व्यान

छांभाठीभा
९६

शब्दार्थद्वयार्थः॥संयुक्तं स्वमर्मदेशवृत्तिव्यापन इति सांख्यायोगाश्चाहुस्तान्प्रत्याहयः सांख्यादीति॥सांख्यानां योगा
नां च शास्त्रे प्रसिद्धो यो वा योर्हन्ति विशेषः स्कंधादिदेशगोना सो व्यानः प्रत्याविशेष निरूपणादिति योजना॥व्यान
स्प्राणापानसापेक्षत्वाच्च योरन्यतरस्योपासनमेवोचितं न व्यानोपासनमिति मन्वानाश्चोदयतिकस्मादिति म
हतायासेन व्यानसतत्त्वनिरूपणेनेति यावत्॥ताभ्यां तस्य वैशिष्ट्यमुपेत्य परिहरति वीर्यवदिति॥व्यानस्यैवोपासन
मिति शेषः॥तदेव प्रप्रहाराप्रयंचयतिकथामित्यादिना॥कथं व्यानस्य वीर्यवत्कर्म प्रसिद्धं प्रतिज्ञापते कारणा
भावादित्याह व्यानेति॥वाचो व्याने निर्वर्त्यत्वे लिंगे दर्शयति यस्मादिति॥या वागीत्यादिवा व्यानामर्थं संक्षिपति
तथेत्यादिना॥अतो यानीत्यादिव्याचष्टेन केवलमिति॥व्यानेति वा न निर्वर्त्यतीति पूर्वोक्तसंबन्धः॥पुनरप्यन्य
पथोक्तानि कर्माणि तानि लोको व्याने नैव करोतीत्युत्तरत्र संबन्धः॥प्रयत्नाधिक्यनिर्वर्त्यानि कर्माणि वै सहरति
पथेति॥पथातानि कर्माणि तथान्यान्पथेन प्रकाराणां तियो जना॥व्यानस्य वीर्यवत्कर्म हेतुत्वे फलितमाहान
इति॥वैशिष्ट्येपि किं स्यादिति चेन्न राह विशिष्टस्येति॥वैशिष्ट्यफलमुपसंहरत्येतस्येति॥फलवत्त्वादित्युक्तमुपा
स्ति फलं स्पष्टयतिकर्म इति॥व्यानदृष्टोद्गीथोपासनस्यांगवबद्धत्वादिति शेषः॥उद्गीथोपासनप्रसंगेनोद्गीथा
क्षरोपासनाप्रसंगेनोत्पद्येति॥विशेषणतात्पर्यं दर्शयति॥भक्तीति उद्गीथाक्षराण्युपासीतेत्युक्तेभक्तक्षराण्युपास्या

राम०
९६

स्य

माह

निप्राप्तातितानिमासूवन्तितियतोमन्यतेऽतिस्ततोविशेषरां करोतीत्यर्थः॥ विशेषराश्रुतिव्याकरोत्पुद्गले
तिनामाशरोपासनमुद्गीथोपासनस्याकिञ्चित्करमित्याशङ्काहनामेति। यथा लोके कुरु मिश्रादिवाचकशब्द
प्रयोगे वाच्यं पुरुषविशेषोपासनंगम्यते तथेहापीत्यर्थः॥ नामाशरोपासनेनामवन्तदुपासनेपितदुपासन
मेव कथामित्याशङ्क्य विभज्यते॥ प्राणा एवेति प्राणास्यो त्वेसादृश्यं प्रश्नपूर्वकमाह। कथमित्यादिना गीरस
स्मिन्तक्षरे वा कुरदक्षिः कर्त्तव्येत्याह। वाग्गीरिति। वाचो गिरश्च सादृश्यं दर्शयति। वाचो हेति। उग्रशरयोः
प्राणा वाग्दक्षिरिवथामित्यास्मिन्तक्षरेऽन्तदक्षिः कार्येत्याह तथेति। यकारान्तयोरपेक्षितं सादृश्यं दर्शय
ति अन्ते हीति प्राणा एवोदित्यादौ सादृश्यं श्रुत्यैवोक्तं चोरेवोदित्यादौ ततोक्तं तथा च तत्र सादृश्याभावे कथं
दक्षिकरामित्याशङ्काह त्रयाणामिति॥ अन्तरिक्षमाकाशस्तदन्तः प्रतिष्ठा लोकास्तेन गीर्णा इव तिमस्वीत्वा
ह गिरणादिति॥ अग्रादीनां गिरणादिति संवर्गविधायो द्रष्टव्यः॥ सामवेदो वै स्वर्गो लोक इति स्वर्गलोकत्वे
न सामवेदस्य संस्तुतत्वादिति हेतुः। स्वर्गंति। यजुषा स्वाहा स्वधादिनेति पावतः॥ अध्यात्ममयि लोकमधि
दैवमधि वेदं च नामाशरोपासनमुक्त्वा तत्फलोक्तिमवतार्य व्याकरोति। उद्गीथेति। यो वाचो ह्येह इत्यत्र
षष्ठ्यन्तमाह। तमेव वाग्दोहं प्रकल्पयति चूवेदादिति। तिसाध्यफलस्वाधानोच्चारणसमत्वं दत्तम्

यासेनास्यसंभवतीत्यर्थः। तदिति प्रकृत्यफलपरामर्शः। षष्ठीपूर्ववत्तमिति दोहोक्तिः। वाचस्पत्यो हे कर्म
त्वं कर्तृत्वं चेत्याह। त्वानमेवेति। यो दोग्धासावागे वसा चात्मानमेव तं दोग्धीति यो जनापयोक्तानाति
प्रागावागन्नादिरूपत्वेनोक्तानाति यावत्। यथोक्तगुणान्युत्थानागिरास्थित्यादि धर्मकाराण्यर्थः॥
उद्ग्राथाक्षराणां तुक्तं विशेषणानुवादेन स्फुटपत्तुद्ग्राथशतानि उद्ग्राथ इत्येव रूपस्य नाम्नोक्षराणां तु
पावतावागादिसमृद्धिफलकमुपासनमुपदिश्य फलसमृद्धिर्न प्रकारराभवति तत्प्रकारं ज्ञानं सर्व
काम्योपासनशेषभूतं प्रासंगिकं विधीयत इत्याहाय खल्विति। वागादिसमृद्धिफलकोपासनानतप
मथ्यशब्दार्थः॥ वक्ष्यमाणोपासनानां सर्वकाम्योपासनाशेषत्वघोतनाथे खल्वित्युक्तं॥ प्रासंगिकत्वं द
शयतीहानीमिति। कामशब्दः फलविषयः तस्यैव प्रकारज्ञानपरामर्शोऽप्युच्यते विधीयत इत्यर्थः॥ ध्यान
प्रकारं प्रश्नपूर्वकं विना दयति कथमित्यादिना। इति शब्दार्थः। अभिनयति एवमिति। एवं शब्दार्थमहाहर
णानिष्ठतया स्पष्टयति तद्यथेति। उत्पत्त्यादिभिरित्यादिशब्देन छंदोदेवतादिगृह्यते देवतादिभिरित्यादि
पदेनाप्येयादिग्रहः॥ गायत्र्यादिनेत्यादिपदमुत्सृज्य नृपहृत्त्यादिसंग्रहार्थः॥ त्रिवृतपंचदशसप्त
दशा एकविंशतिप्रसिद्धः सोमयागे स्तोमः॥ आत्मनेपदप्रयोगप्रतिपन्नमर्थमाह स्तोमांगेति॥ पत्रक

तैरौंगाभिफलं तत्रात्मनेयदं प्रपुंते प्रकृते चस्तोष्यमाणा इत्यात्मनेयदं श्रुते तस्मादेतत्फलस्य कर्तृगामित्वं
 गम्यते ॥ अन्यथा पूर्वोत्तरयोरिव परस्मैपदप्रयोगप्रसंगादित्यर्थः ॥ यो दिशमभात्यभिव्याप्येत्यर्थः तोष्यदे
 वताविशेषमिति शेषः ॥ अधिष्ठातृशब्देनैवाद्योग्यं ते ॥ आदिपदं तत्र दिगवस्थिता साधारणा धर्मसं
 ग्रहाय ॥ आत्मानं स्वरूपं गोत्रादिभिरुपस्योद्गीतास्तु वीतेति संबंधः ॥ नामादिभिरित्यादिशब्देन वर्यांश्च
 मादिग्रहणं ॥ अतस्तद्व्यस्यार्थमाह सामादिति ॥ पूर्वोक्तान् सामादीन् सर्वानुक्तेन क्रमेणाध्यात्वा तदव
 स्ताने स्वात्मानमपि संविद्यापेक्षितफलमनुसंध्यानः स्वरादिभ्यः प्रमादमकुर्वन्तुद्गीतास्तु वीतेति योज
 ना ॥ पत्रकर्मण्यप्यमुदतायथोक्तरात्मास्तोता भवति तत्र सिद्धमेवास्मै ससकामः समद्विगच्छेत्तयत्कामः स
 नृपः स्तुवीतेत्यन्वयः ॥ इति शब्दः प्रासंगिकोपासनसुमाध्यर्थः ॥ प्रासंगिकं हि त्वाप्रकृतमनुसंधनं ॐ मि
 त्येतद्विस्तारं ॥ पुनरुपादानस्य तात्पर्यमाहोद्गीत्येति ॥ आदिशब्देन पूर्वोक्तान् उपसराणामिगच्छते ॥ उद्गीय
 सतैर्व्यवहितत्वात्प्रकरणाविच्छेदशक्यांततो न्यस्मिन्नर्थे प्रसंगः स्यात्समाभूदित्येवमर्थं पुनरुपादान
 मित्यर्थः ॥ देवा वैमत्योरित्यादेस्तात्पर्यमाह प्रकृतस्येति ॥ अक्षरव्याख्यानं प्राप्तवान्वाद्भागं प्रत्याह
 ॐ मित्यादीति ॥ देवा सुराहवैपत्रे सत्रव्याख्याता देवाः भारकादौ सुरास्यामनः सकाशादिति यावत् ॥ की

यं कर्मणि प्रवेशो नाम तत्राह वैदिकमिति॥ तदिति वैदिकं कर्मोच्यते॥ तेषां दोषिरित्यादिव्याचष्टे किंचेति॥ न हि स
 वेमंत्राः सर्वत्र विनिपुज्यंते तथा चैकस्मिन् कर्मणि अन्तर्णीयमाने विनिपुक्तान् मंत्रान् न ह्येवाकर्मो तरेष्वपि
 येर्जयादिकुर्वन्तः स्वात्मानं देवाच्चादितवन्तस्तस्मान्न मत्पवश्यता तेषामित्यर्थः॥ तेषां च दोषिः च्छादितत्वे च्छद
 सां छदस्त्वप्रसिद्धिप्रकारमभिनयति तन्नस्मादिति॥ कर्मन्तिष्ठता देवानाम्पुवश्यता न व्याहृतेत्याह ता निति तत्र
 ति वैदिकं कर्मप्रारंभोक्तिः॥ उशब्दोऽप्यर्थः यथोक्तं कर्म परानपितान् मत्पुपपश्यदिति संबंधः॥ कर्मणां मत्पुपद
 गोचरत्वं दृष्टं तेनाह पथेति॥ दृष्टौ हि कभागस्य विवक्षितमर्थं संगृह्णाति मत्पुरिति॥ दृष्टोति के शब्दो दकस्त्वा
 नीयं किं स्यादिति प्रश्नपूर्वकं दर्शकं दर्शयति क्वासावित्यादिना॥ ज्ञादा नानि त्यत्वेन भयाभावान्न शब्दो
 कस्त्वा नीयतेत्याशंक्यविवक्षितमर्थमाह ज्ञगिति॥ कर्मणाश्च कृतकत्वेन फलतः स्वरूपतश्च क्षणितसिद्धेति भा
 वः॥ मत्पुपरिहारो ह्येतोयायमप्यदिशति॥ ते देवा इत्यादिना॥ कर्मभ्यस्तकाशादूर्ध्वा व्याहृता इत्यर्थः॥ सर्वकर्म
 संग्रहार्थं कर्मभ्य इति बहुवचनं॥ अत्र वैदिकं कर्मत्यागस्य कर्मिष्वपि सिद्धत्वा वैदिकं कर्मत्यागार्थं विशिनष्टि च
 च इति॥ कर्मत्यागमात्रात्कृतकस्य ताशंकां वारयति॥ तेनेति॥ तेनेति किंतु संरतदाहकारेति॥ उदात्तादिरूप
 त्वाभावादक्षरस्य न स्वरशब्दत्वमित्याशंकां परिहरति कथमित्यादिमो ना॥ अत्र मा प्रोत्पद्यते न स्वाधीनां क

तेनात्यर्थः अतिस्वरस्यतिशयेनादराधिपोच्चारयतातिपाद्यैव तां जं प ऊः साम्नां प्रत्येकमोंकारोच्चारणाद्वारैरौ
वाप्तिदर्शनादित्यतिशब्दार्थः उशब्दोपिययायसंप्रतिपन्नस्वरवदिति दर्शनार्थः अमृतमभंयंतथाविधवृत्त
प्रतीकत्वादित्येतत्प्रविशन्ब्रह्मबुद्ध्यातद्ध्यानं कृत्वेत्यर्थः भवतु देवानामेव मस्माकं तु किमायातमिच्छां क्वा
हस्यो न्येयीति राजगृहं प्रविष्ट्य विशेषदर्शनादक्षरं प्रविष्ट्यपि फले विशेषः स्यादित्याशं क्वा हतत्प्रविश्येति ॥
अमृतत्वेन विशिष्टा इति शेषः ॥ श्री ॥ खंडोत्तरस्य तात्पर्यमाह प्राणादित्येति प्राणवत्स्योद्गीथस्य चैकत्वं कृत्वा तस्मि
न्सत्यध्यात्मप्राणादस्याधिदैवतमादित्यदस्याच विशिष्टस्योद्गीथस्य पदुपासनमुक्तं तदेवानुधनिंदित्वा प्राणा
नारश्मीनां च त्तेह एव गुरास्तद्विशिष्टदृष्ट्या तस्यैवोद्गीथाद्ययवस्याक्षरस्यानेकपुत्रफलमुपासनमनेन
अथेन वक्तव्यमित्युत्तरो ग्रंथः संप्रति प्रस्तुत इत्यर्थः ॥ अमृताभयगुराकाक्षरोपासनां नंतर्यमथ शब्दार्थः
प्राणोद्गीथयोरेकत्वे वैदिकप्रासद्विप्रदर्शनार्थं स्वत्वित्युक्तं तयोरेकत्वमुक्त्वा आदित्यदस्योद्गीथोपासि
त्तामनुदति असाविति उद्गीथादित्ययोरेकत्वं प्रप्रापूर्वकं उपपादयति उद्गीथ इत्यादिना ॥ उच्चारयन्नेतीति संब
धः ॥ स्वरतेर्गत्यर्थत्वात्कथमुच्चारयन्ति तु च्यते तत्राहानेकार्थत्वादिति गच्छन्सविता प्राणिनां प्रवृत्त्यर्थमिति
त्यनुज्ञां कुर्वन्ति वगच्छन्ति तस्मादोकारत्वसवितरित्याहाय वेत्यादिना ॥ आदित्यदस्योद्गीथमुपादेष मरु

छा. भा. टी. आ.
१२

द्यु

घनिदतितमेतमिति। नंदाफलं दर्शयति। अत इति। पर्यावर्त्तयादिति प्रथमपुरुषेऽप्यमारोकिमिति मध्यमपुरु-
षो व्याख्यायते तत्राह त्वयोगादिति। पुष्पधुपपदे मध्यमपुरुषविधानादित्यर्थः॥ रश्मिभेदगुणादखिविशिष्टोद्गी-
थोपासनस्य फलं कथयत्येवमिति। वक्ष्यमाणो व्यात्मे बुद्धिसमाधानार्थमुक्तं देवताविषयं दर्शनमुपसंहरति।
तिरस्त्वधिदैवतमिति। अथात्मप्राणादष्टोद्गीथोपासिमुक्तामनुवदति अथेत्यादिना॥ कथंप्राणोद्गीथयोरैक-
कत्वमित्याशङ्क्याह तथोति यथा प्राणो नो प्रवृत्त्यर्थमोमित्यनुज्ञां कुर्वन्निवाहिस्योगच्छतीत्युक्तं तद्वदिति यावत्॥
उक्तमेव व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति न हीति। मुमूर्षुसमीपवर्त्तनोर्वाधवो मरणाकाले प्राणस्य वागादिप्रवृत्त्यर्थम-
नुज्ञां करणं नैव जानति तथैव जीवदवस्थाया मोमित्यनुज्ञावशादेव वागादीनां प्रवृत्तिरालक्ष्यते तस्मा-
त्प्राणस्यानुज्ञा मात्रमो करणमित्यर्थः॥ प्राणादित्ययोरध्यात्माधिदैवतयोरुद्गीथत्वाविशेषात्प्राणावहादि-
त्येव अनुज्ञा मात्रमो करणमवर्धयामित्याहैतत्सामान्यादिति॥ प्राणादष्टोद्गीथोपासिनिर्दिष्टाविवक्षिता-
मुपासिमुपन्यस्यति एतमुवेति। ममानं ब्रूहृत्त्वोपेतमिति यावत्॥ मध्यमपुरुषेता तज्ज्ञेदेशस्य वैकल्पिकत्वेऽपि प्र-
थमपुरुषशंकापादौ न्ययं व्यावर्त्तयति एवं वदिति। एकत्वद्विनिर्वाहद्वारा प्रधातोपासनं सफलमुपसंहरति प्राणो-
त्पादिना पूर्वोत्तरयोर्ग्रथयोरसंगतिमाशङ्कतास्य प्रदर्शनपूर्वकमुत्तरग्रंथमवतार्य व्याकरोति अथेत्यादिना। न

राम०
१२

पथाश्रुतं स्यात् न मेव हीतव्यं दनं किं नैष्यते तत्राह न हीति होत्रात्कर्मणो पक्षे फलमाह यत्तत्तत्प्रपञ्चपूर्वकमविशेषते
 दर्शयति किं तद्विद्यादिना। नियातद्वयमवधारणातिशयफलवैक्रियापदेन संबध्यते॥ अपिशब्दस्तु निष्ठातेतरभावि
 तपानेतव्यः॥ दुष्टमुद्रानमेव स्पष्टयति उक्तं दुष्टात्रेति। कथमन्यनिष्ठात्कर्मणो न्यत्रफलमाह तंश क्यमित्याशंक्याह
 चिकित्सयोति उद्गाता प्रणवोद्गीथैकत्ववित्तानमाहोत्पात्तामादिकं स्वकर्मणो प्राप्तं क्षतं होत्रात्कर्मणा सम्यक्
 प्रपुक्तात्प्राणावात्प्रतिसंदधातीत्यर्थः॥ इयमेवेत्यादि संदर्भस्य तात्पर्यमाह योति॥ पुत्राद्यैश्चैकदेशविषयो पास
 नोपदेशो नंतरमेव संस्मरणे ज्योतिषो माहावधिकृतस्यासमग्रैश्चैव प्राप्त्यर्थमादिदेवाध्यात्मविभागे नोद्गीथविष
 यमेवाप्युपासनमस्मिन् ग्रंथे विधातुमिष्टमित्यर्थः॥ तत्र तदंगभूतमुपासनमाहो विदधाति इयमेवेति। एष
 व्यासकदहिरत्रनेषाकर्मो गस्य संस्कर्तव्यत्वादित्यमिह प्रोक्त्याह ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं
 विहिता तथाग्रि सामे सत्राग्रि दक्षिणाग्नि विधायते पूर्ववदित्याह तथेति। ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं
 सिद्धमिति शंकते कथमिति त्रक सामंत्वसिद्धे वित्तु नरमाहोच्यत इति॥ तपोराधारायैव भावे गमकं दर्शयति। त
 स्मादिति। ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञेयं
 वकं प्रकटयति कथमित्यादिना कर्मो गपो सह प्रयोगादक सामयोरन्योन्यमव्यभिचारान्तात्वं तं मे दक्षया एषिव्य

गोरपेकशब्दवाच्यत्वात्तात्पर्यं तन्मिन्नतेत्यर्थः तपोरूपं तमेहमावफलितमाह तस्माच्चेति। एथिवासाशब्दवाच्यत्वात्
त्वाद्गिरमः पुंस्त्वादिनिदृष्ट्यं पक्षीतरुच्छायागीकरोतिसामाक्षरपौरिति। कथंपुनर्नक्षत्रपर्यायेततदेतस्यामित्य
दिवाक्येन हिनक्षत्रेषु चंद्रमसः स्थिति रत आह नक्षत्राणामिति॥ नक्षत्राधिपस्या न डपरिभावेन चंद्रमसः स्थिते रित्यत
शब्दार्थः॥ नक्षत्रसहितं चंद्रमसं परामृष्टं शब्दः॥ अंगोपासनानि कानि चिदुक्ता तादृगे वोपासनांतरमाह्येति।
आदित्यस्य मेडलात्मनो यद्वृत्तं पृष्ठं दृश्यते अचिंतदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः॥ तदेवरूपं विशिनष्टि भाशति। तामेव व्या
चष्टे प्रकृष्टादिरिति। अत्रापि पूर्वोक्तं रूपदृष्टिस्तथा साम्नि वक्ष्यमाणं रूपदृष्टिरनुष्ये स्यात्तायेति। नन्वादि
त्येशोक्त्यवदनतिशयं कादृश्यं नास्माभिरनुभूयते तत्राह तद्वीति॥ एकांतेन समाहिता शास्त्रसंस्कृता यस्पदृष्टि
स्यादित्येति शिरोपेकादृश्यं दृश्यते तथा च तदृष्टिः साम्नि स्थिते सत्यः। अथ यदेव तदित्यादेस्तात्पर्यमाह ते एवेति। अ
ंगोपासनानि समाप्यानेतरमाधिदेविकी प्रधानोपासना विवक्षुः उपास्यस्वरूपस्य न्यस्ये स्यादिना॥ किमिति हि र
णमप्यपदमुपमाये व्याख्यायते हिरण्यविकारत्वमेवात्र विवक्षितं किं न स्यादित्याशंकाह नहीति॥ अपहतयाप्यत्वा
संभवं साधयति नह्यत्वादिना पाप्मादात्पादियदंतत्कार्यसंग्रहार्थः॥ किंच चक्षुष्यासे पुरुषे सुवर्णाविकारस्वस्याश
हणादोणमेव हिरण्यपदमित्याह चाक्षुषे चेति। न च तत्राप्यातिदेशिकं तदुहारां न कृत्वा मगं सत्त्वादिना तादृशेन वि

रियाततस्माद्गौरामेवहिरामययदमित्युपसंहरति अतंत इति हिरापश्मश्चरित्यादिविशेषतोद्यपितुल्यं गौरा त्वमि
त्याहउन्तरेष्यतीति न्वादिह्यादिमंडले पुरुषोनास्माभिर्देशते तत्राहनिह न च ह्यभि रिति विशिष्टाधिकारिणाभादिह्य
पुरुषदर्शनं नमुपादयति ब्रह्मचर्यादीति। सर्वेष्वसुवर्णा इति विशेषणादक्षणे रपिसुवर्णात्वे प्राप्ते प्रसाहतस्येति। विशेष
मेव प्रश्नपूर्वकं विशदयति कथमित्यादिना। यथा कण्ठासवद्यवस्थितं पुंडरीकं तथा तस्याक्षिणी इति योजना। आ
सशब्दे निष्पत्तिप्रकारं सूचयति। आसेरिति घञंतस्य शब्देऽप्यविशेषितमर्थं कथयति कपीति। तस्य करणत्वं स्फुटं पति
येनेति। कपिः सफपि एष्टं कण्ठास इति शेषः। परार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह कण्ठास इवेति निहीनोपमादेव स्पष्टं
क्षणाव्यपदिशता तपोरपि निहीनत्वं व्यपदिष्टं स्यादित्याशंका होपमितेति। कण्ठासेनोपमितं पुंडरीकं तेनोपमाने
नोपमितत्वाच्च क्षणोर्नहानोपमानप्रयुक्तनिहीनत्वमित्यर्थः॥ यथोक्तस्य हि स्य पुरुषस्य क्षेत्रज्ञत्वशंका व्यावर्त
पितुनामव्यपदिशतितस्येति। नाम्नो गौरात्वं शंकाद्वारा व्युत्पादयति कथमित्यादिना॥ न तस्य सर्वयाप्योदयस्तत्क्रा
पभाक्कादिह्याशंकाहयापननेति। आदिह्यक्षेत्रज्ञेति सर्वयाप्योदयः संभवति नह वै देवान्पापं छतीति अतैरित्या
शंका परमात्मविषयवाक्ये शेषमुदाहरति यथा त्मेति। उक्तार्थयोगोऽतः शब्दार्थः। उपास्यं परमात्मानं नमुपन्यस्यत
इयासनमिराती सफलमुपन्यस्यति तमेव गुरामिति॥ यथोक्तं न प्रकरणेनोन्नामानमिति संबंधः॥ कथं परस्पोष

सनमित्यपेक्षाया मुद्राये संपाद्येति दर्शयति तस्येत्यादिना। पथादित्यादीना मुद्राये संपाद्योपासनमत्र विवक्ष्यते
तथा परमात्मनो पितृसंपाद्योपासनं विवक्षित्वा सर्वकृत्सामात्मत्वमाह तस्येत्यादिवाक्यमित्यर्थः। मंडलाव
च्छिन्नस्य पुरुषस्य कथमगादिगेष्टुत्वमित्याशंकाह सर्वात्म्येति। परस्य स्वारस्येन सर्वात्मत्वादाध्यानार्थमेतन्नाव
च्छेदादप्यन्नमगादिगेष्टुत्वमित्यर्थः। तत्रैव हेत्वंतरमाह परापरेति। सर्वात्मत्वं साधयति सर्वयो नित्वादिति। सर्वका
रणात्वेन सर्वात्मत्वादगादिगेष्टुत्वं पुनर्न मेवेत्यर्थः॥ तस्मादुद्राथ इति वाक्यं योजयति। प्राप्ते सति तस्मादुद्रा
थ इत्यनेन वाक्येनोद्राथत्वं परोक्षानाम्नादेव स्योच्यत इति योजना॥ किमिति परोक्षानाम्नादेवोच्यपक्षिप्रपत
इत्याशंका परोक्षप्रियादवा हेदिवाः प्रत्यक्षद्विष इति श्रुत्यंतरमाश्रित्याह परोक्षप्रियत्वादिति॥ उन्नामत्वे देवस्यो
द्रात्तरुद्रात्त्वप्रसिद्धिप्रमारायति तस्मादिति। तच्छब्दार्थस्फुटयति यस्मादिति। प्रकृतस्योन्नामो देवस्यागानादि
त्युक्तशब्दार्थः। उद्रात्तरुद्रातेति नामप्रसिद्धिरिति पुनर्न योजना॥ सर्वपाप्मोदयलिङ्गान्तस्य चान्यत्रासंभवाद्वाह
स्यातर्गतो देवः परमात्मेत्युक्तं तत्रैव हेत्वंतरमाह स एष इति। देवकामानामादि स्यादुपरि तन्लोकेष्वपि प्रातारोपे
देवास्तेषां कामाः काम्यमानफलविशेषास्तेषामितियावत्॥ नहि निरंकुशलो ककामेति तत्त्वं परस्मादन्यत्र संभ
वत्येष सर्वेष्वपि इति श्रुतेरिति भावः॥ ॥ आधिदेविकोपास्यानंतर्पणमर्थशब्दार्थः॥ जाचिवाक् दक्षिस्मान्नि प्राणादि

यति

पितृवर्कनोव्यस्यहेतुमाहधरेति। कथमवकासामयोरिववाक्प्राणयोरधरोपरिस्थानत्वेतन्नाहप्राणइति। स्थान
 नमात्रं व्यावर्तयति सहेति। भोक्ता रं व्यावर्तयति अन्तेति। छायात्मनः सामत्वे हेतुमाह तत्स्थत्वादिति। चक्षुषि
 यात्मनः स्थितत्वाद्वाचिसामवदित्यर्थः॥ अध्यात्मं कानिचिदंगोपासनान्युक्तानंतरंप्रकारांतरांगोपासनमे
 व किंचिदुपदिशत्येति॥ अक्षरं यदेतद्रूपं मुकुंदं दृश्यते शीघ्रं तदक्षिः कर्तव्येत्यर्थः। तदेवरूपं विशिनष्टि भाइति
 जचिपूर्वीकं रूपं दृष्टिवदक्षमारा रूपं दृष्टिरपि साम्प्रतिकं कर्तव्येत्याहयेति। पथादित्यमंडले समधिगम्यमति
 कृष्णं रूपं मुक्तं तथा च क्षुब्धं पितृकृष्णं तेरधिष्ठानं तादृशं यमुपलभ्यते तद्वद्विस्तारं कर्तव्येत्यर्थः॥ अध्या
 मिकप्रधानोपासनशेषत्वेनांगोपासनान्युक्तानंतरंप्रधानोपासनाविषयं दर्शयत्येति॥ दृश्यत इति प्रयोगा
 त्छायात्मा यमित्याशंकाह पूर्ववदिति। पथा पूर्वस्मिन्नाधिदैविके वाक्ये समाहितचेतो भिरादित्यपुरुषस्य दृश्यत्व
 मुक्तं तथा चाक्षुषपुरुषस्यापि विशिष्टाधिकारिभिरवदृश्यत्वमेव व्यक्त्यर्थः॥ छायात्मपक्षे वाक्यशेषविरोध
 मभिप्रेत्याह सैवेति। ऐयमप्यथा व्याख्याता सा सर्वा स एव पुरुष इत्यर्थः॥ अच्युक्तं न्यायं साम्प्रति दिशति तथेति।
 पत्किंचित् सामतत्सर्वं स एव पुरुष इत्यर्थः॥ क्वसामशब्दयोरथांतरमाह उक्तेति। अक्वामपदद्वयं दृष्टं तत्स
 थाशब्दार्थः कथमगाधात्मत्वपरस्येताशंकाह सर्वात्मकत्वादिति। अक्षरशब्दस्य परमात्माविषयत्वव्यावर्त

५४

छांभाठी ३
११

पञ्चकरणादिति उक्त्यापेन त्रयोवेदास्त एव पुरुष इत्युपसंहारः। छायात्मनो जडस्य व्यावृत्त्यर्थं रूपातिदेशीयतित
त्येति किं तदादित्यपुरुषस्य रूपमित्यपेक्षा यामाह हिरण्यमपदस्याहीति॥ इतश्च नोपेक्षायात्मेष्ट्याह यावमुच्येति। नामा
तिदेशोपेतमर्थमुपोदलयतीत्याह पचेति। आदित्यचा इत्यपौरुषास्य योर्भेदादयासनापि भिन्नेति शक्यते स्थाने
ति॥ आदित्यमंडले च सृष्टिस्थाने भिद्येते रूपं हिरण्यमयो हिरण्यमश्रुतिरित्यादि। ऋणादिगोतुत्वादिर्गुणाः। उदित्या
पि नामातेषामतिदेशस्तस्यैतत्तदेवरूपमित्यादिः। ये चामुष्मात्परांचो लोकास्तेषांचेष्टे देवकामानांचेत्स्यधिदे
वतं॥ पेतस्मादेवोचो लोकास्तेषांचेष्टे मनुष्यकामानांचेत्स्यध्यात्ममित्यपमीक्षितत्वविषयो भेदव्यपदेशश्च
तश्चैतयोर्भेदादयासनमपि भिन्नमेवेत्यर्थः। नोपास्य भेदादयासना भेदोक्तातिदृष्टयातिउपासकस्तावदसना
दित्यात्मनापरांचो लोकान् देवकामांश्चाप्नोति स एवानेन चाक्षररूपेणावांचो लोकान् मनुष्यकामांश्चाप्नो
तीति श्रूयते च चेकस्य वस्तुतो भिन्नो भयरूपत्वमाप्तिरूपपद्यते तस्माद्देवकल्पनानपुन्येत्यर्थः॥ उभयात्मत्वमेक
स्यापि विद्यामाहात्म्या देवभावोपगमादुपयन्तामिति शक्यते द्विधेति। एकस्य विद्यावशादेक रूपत्वे वाक्य
शेषे प्रमातापतिवक्ष्यति हीति॥ एकस्यानेकशरीरपरिग्रहेऽपि न स्वरूपभेदोपपत्तिरिति परिहरति न चैतनस्येति।
एकत्वसाधकसद्भावस्तच्छब्दार्थः॥ परोक्तं भेदकमनुवदुति पत्विति॥ भेदकारणमित्यस्मादुपरिष्ठादिति शब्दो

नेति

राम

११

दृष्टव्यादृश्ययतिनतदित्यादिना तदित्यतिरिक्तामानं रूपं च कर्त्तुं आधिदैविकपुरुषवदाध्यात्मिकेपि पुरुषे निर-
तिशये श्वर्यं श्रवणाच्च तपोरेकमित्याह स एष इति तयोर्मेलाभावे हेतुंतरमाहततस्मादिति ॥ ईश्वरस्यैव प्राप्त-
क्तहर्गानविषयत्वयोगत्वादित्यर्थः । तच्छब्दार्थस्फुटयति यस्मादिति । स्थानमेवेनोक्तोपासनवतः फलो-
क्तार्थं पातनिकां करोति अथोति एतत्सामेति संबंधः ॥ एवं विद्वानित्येतदेव विभज्यते यथोक्तमिति वि-
द्वानित्यस्मादुपरि दृष्टादथ शब्दसंबन्धोते । सोमनेव लोकांश्चोक्ता मांश्चाप्नोतीति संबंधः ॥ आतिप्रका-
रं विवृणोति स एष इति उपासकस्य वदुपासकस्यापि कुतो निरतिशयमेष्वर्यमित्याशंकाहादित्येति । अमुने-
वाहित्येनेत्युक्तमेवात्र व्यक्तीकृतं ॥ अथ शब्दस्तथाप्यपीय ॥ चाक्षुषो भूत्वा नेनेव चाक्षुषे तो वेति स-
ंबन्धः ॥ उक्तफलस्य याजमानत्वं दर्शयति सस्मादिति । तच्छब्दार्थमेव कथयत्येष हीति उद्गीतारं विशि-
नष्टिको साविति । उद्गीथे परस्परसंपाद्योपासनं विभागेनोक्तमुपसंहरति विरक्तिरिति । आध्यात्माधिदैवत-
तत्स्थानमेवावच्छिन्नपरमात्मदृष्टोद्गीथोपासनमस्विलपाप्मापगमफलपुक्तसंप्राप्तिस्थानमे-
वावच्छेदं हित्वा परोवरीयस्वगुणकपरमात्मदृष्टोद्गीथोपासनं परोवरीयस्वप्राप्तिफलकमानीतवा-
नाम्ना प इति प्रकरणात्तत्सर्पमाहाने कथंति ॥ तर्हि विवक्षितं मुपासनमेवाच्यता किं माख्यापिकपे

छा. भा. टी. आ.

१३

म

त्याशं क्वाहेति हासस्त्विति इति हासः पूर्ववृत्तमिति ह स्पमावः ऐतिह्यं समेतानामिति त्रिद्वारोषधूान नृस
र्वस्मिन्नगति त्रयाणामेवोद्गीयादित्तानेकोशलमिति किन्ते नोच्यते किमिति तेषामध्ये त्रयाणामेव त
न्नेपुराप्रतिज्ञायते तत्राह नहीति अमुष्य प्रसिद्धस्यापत्यमासुष्यापराद्वयोरामुष्यापराः द्यामुष्यापरा
तवमंचापमिति परिभाषया धर्मतः परिगृहीत इति यावत् किमर्थो वादं रभ इत्यत आहतया चेति प्र
वृत्ते वादे तस्मिन्निवसिते ध्ये विद्याये योतैः सह संवादे दृष्टमेव फलमित्यर्थः ॥ इति शब्दस्य प्रयोजनमि
त्येनेन संबंधः ॥ वादं रभस्य दृष्टफलत्वे फलितमाहात इति ॥ इति हासस्तु सुखावबोधार्थ इत्युक्तेन स
मुच्चयार्थश्चकार कथं पथोक्तं फलं दृष्टमित्याशं क्वाह दृष्टते हीति ॥ सत्त कादा नोत द्विधसंपोपो
गे विपरात धीध्वसादिकं फलमिति शेषः ॥ तत्रेति त्रिद्वारणां सप्तमी ॥ राज्ञः प्रागल्भ्योपपन्नैरस्य पु
क्तं तस्य राजत्वे हेत्वभावादि त्याशं क्वाह वाह्यरोपोरिति ॥ पक्षोत्तरं विशेषणसामर्थ्यादुद्धाण्याग
करोत्यर्थेति राज्ञायथोक्तेन प्रकारेणोक्तयोर्वाह्यरायोर्मध्ये शालावत्यादी लभ्यं प्रत्युवाचेति संबंधः ॥ सा
म्लोगतिरित्यन्यपः ॥ सामशब्दार्थमाह प्रकृतत्वादिति ॥ तस्य पूर्वोक्तग्रंथो प्रकृतत्वं प्रकटयत्युद्गी
त्रशोहीति गतिरित्यत्र क्रियाविषयत्वं व्यावर्तयत्याश्रय इति ॥ अर्थचारिकमाश्रयतिरस्यतिपा

ताम०
१३

तदा

परामित्येतद्विस्वरोध्यनिर्भेदासकथमड्डीयस्पर्गतिरित्याशंकाहस्वरात्मकत्वादिति॥ तच्च जकतया प्रपद्यति
अथैव चारिकमाश्रयतिरस्यति परायणमित्येतद्विस्वरोध्यनिर्भेदासकथमड्डीयस्पर्गतिरित्याशंकाहस्वरात्मक
त्वादिति॥ तच्च जकतया तदा प्रयत्नेन तच्चात्मा इव तिस्रस्तस्पर्गतिरित्यर्थः॥ साम्ना स्वरात्मकत्वेऽपि कथं
तद्विस्वमित्याशंका दृष्टान्तेन परित्यज्यते यद्यदात्मक इति प्राणास्मान्नावर्धमकत्वेवाजसनेयश्रुतिप्रमारा
यति प्रपद्यतीति॥ चत्सस्त्राणीयस्पर्गास्मान्नामवर्धनमिति च श्रुतिरित्यर्थः॥ तच्च अन्तमस्य जनेति श्रुते
रन्तस्याक्षं भवं च दृष्टव्यं॥ कथमयमसौ लोको गतिस्तत्राह मुष्माद्वीति॥ इति यद्येवात्म्यं उवाच हेतिसंबन्धस्त
त्र चंद्रसिकालनियमाभावं ममि प्रेक्षा क्रियायदं व्याकरोति आहृति॥ यद्यपि यरोनास्याश्रयोतरं प्रतिपद्यते त
थापि त्वया तद्वाच्यमेवेत्याशंकाहृतिरिति॥ अतः शब्दार्थमेव स्फोरयति स्वर्गेति॥ तस्मात्स्वर्गलोकप्रतिष्ठंसा
मेति पूर्वसा संबन्धः॥ स्वर्गसंस्तुतां वसामेत्तत्र प्रमारा माह स्वर्ग इति॥ उपदेशयारं पर्यमागमः पत्कृतकं तद
नित्यमिति स्वर्गस्यातवत्त्वात् न परायणत्वं संभवतीत्याशयेनाह किलेति चेति पृथोक्तं न्यायं सूचयतीति
शेषः॥ न्यायगमाभ्यामप्रतिष्ठितं ते सामेत्सुयसंहरति दालभ्येति स्वर्गप्रतिष्ठितं सामेति विज्ञाने दोषं दर्शयति
यस्त्विति असहि सुर्मिथावचनमसहमानससन्नितियावत॥ एतस्मिन्काले मिथ्यावचनावस्थायामित्य

श्रीभाष्ये
२४

र्थं विपरिते विज्ञाने यस्य स तथोक्तं तं प्रतीतिविग्रहः तदेव विपरितज्ञानममिनः प्रतीतिष्ठितमिति सामाप्रतीति
तं प्रतीतिष्ठितमिति विपरितविज्ञाने प्रतीतिश्चित्तबुद्ध्यादिति संवेधः तदीयवचनमेव दर्शयत्येवमिति स तथा कथयत्तमम
त किं स्यादित्याशंका हैवमुक्तस्येति तथैव विदुषः शापवाक्यान् सारोति यावत् तदिति शिरोनिरुक्तिः शापदा
नापप्रवृत्तस्त्वयमिति शंका वारयति न त्विति मर्द्वयातो यन्मासानर्थक्यमाशंकते न त्विति अथाभावे विपरिते
वशात्तमर्द्वयाते लोषमाहान्यथेति सति चापराधिनिपरोक्तिवैधुर्यान् मर्द्वयातामावेदोषं कथयति यत्कृतेति अ
पराधस्य मर्द्वयातहेतोरपि सहकार्येण स्वत्वादभि व्याहराणां नानर्थक्यमित्युक्तं रमाहने षडोष इति कर्मणा
शुभादेराचरितस्य निमित्तापेक्षया फलहेतुत्वेऽपि प्रकृत्यपराधिनि कुतो व्याहरणपेक्षेत्याशंका हतत्रेति त
त्र शुभादेर्कर्मणोऽपि निमित्तापेक्षया फलप्रवृत्तस्य तात्पर्यः इति पराभि व्याहरणमर्थवदिति शेषः हते तस्य दिव्या
करोत्येवमिति कथममुष्यलोकस्येतल्लोकप्रतिष्ठत्वं तदाहापंहिलोक इति अदिशब्दः प्राद्वारिसंग्रहार्थः
तत्रैव प्रतिप्रमारायतीति तस्मात्तल्लोकात्प्रदायमानं चरुपुरोजाशाद्यग्निद्वारोऽजीवति देवा इति प्रोती
प्रसिद्धिरित्यर्थः भवत्परं लोकं प्रतिप्रतिष्ठात्वमस्य लोकस्य तथापि कथमप्यं लोकस्मान् प्रतिष्ठेत्याशंका ह
प्रत्यक्षं हीति एथि व्यासवोरो भजानि प्रतिप्रतिष्ठात्वेकफलितमाह त इति साक्षात्संवातेर्भावादित्यर्थः तथापि

प

राम
२४

तिष्ठान्तरत्वेयावाच्यमित्याशङ्क्याहातोवयमितिपस्मादतल्लोकप्रतिष्ठात्वेनसंस्तुतंसामतस्मादहंसाप्रत्ये
 तमेवलोकप्रतिष्ठाजानीमइतिपोजना। कथंप्रतिष्ठात्वेनसामत्वाविशेषात्पृथिव्यासामसंस्तुतमित्याशङ्क्याहेया
 मिति। इयंवेरयंतरशवांश्चवाच्यसामविशेषस्यपृथिवीत्वेनस्तुतत्वाद्भूयस्यापिसामत्वाविशेषात्पृथिव्या
 त्मत्वसंभाव्यतइत्यर्थः॥ हंतोहमेतदित्यत्रानंतंसामेतदित्युच्यते॥ ॥ आकाशब्दस्यभूताकाशविषयत्वंवावत्स्य
 परमात्मविषयत्वंत्वंवाक्यशेषवशादशयस्याकाशइतिचेति॥ किंचपरस्यात्मनःसर्वभूतोत्पादकत्वंकर्मतिवेहो
 तमयाहंतदित्याकाशश्रुतंतथाचपरमात्मेवाकाशशब्दइत्याहंतस्यहीति॥ किंचपरस्मिन्नेवभूतानांप्रलयः
 सचात्राकाशश्रुतस्तस्मात्परएवात्माकाशइत्याहंतस्मिन्नेवेति। सर्वोत्पादकत्वंपरस्यकर्मस्यत्रमानमाहंत
 त्रेजोऽसृजतेति। परस्मिन्नेवल्लयोभूतानामित्यत्रापिमानमाहंतैजइति। भवात्परस्यात्मनःसर्वोत्पादकत्वंक
 र्मतथापि किमायातमाकाशस्येतिचेन्नत्राहसर्वोत्पादकत्वं। कथमयंक्रमउपलभ्यतेअविशेषेणाहिततस्सर्वोत्पा
 दित्वात्तेत्याशङ्क्याहसामर्थ्यादिति। आत्मनश्चाकाशसंभूतस्तत्रेजोऽसृजतेत्यादिश्रुतिवलादित्यर्थः। तथा
 पिकथमाकाशसर्वभूतस्यस्तत्राहाकाशंप्रतीतिवियर्ययेतात्तुक्रमोऽतइतिस्यायेनाहविपरतेति। आकाश
 स्यपरमात्मत्वेहेत्वंतरमाहपस्मादिति। परायणत्वंमपिस्मंतत्रैवलिंगमित्याहातइति। आकाशस्तत्त्रिणादिति

मायेनाकाशस्यापरमात्मत्वमुक्तं इहानीतस्योद्गीथे संपादितस्य परीवरीयस्त्वंगुणामुपदिशति पश्मादिनिः
 रमुत्तरं श्रेष्ठं दृष्टिं श्रेष्ठो यमिसेततसाभात्रेमस्य कथमयंगुणाः स्यादित्याशंका ह्यपरमात्मेति आकाशस्य परमा
 त्मत्वे लिङ्गांतरमाहात एवेति परमात्मसंयुक्तत्वादिति यावत् आकाशो हि प्रकतोद्गीथे संपादितो नंतः श्रुतोन
 चानंतं ब्रह्मणो न्यत्र पुक्तं सत्यं ज्ञानपनंतं ब्रह्मेति श्रुतेस्तस्मादाकाशो ब्रह्मेत्यर्थः संप्रत्याकाशप्रादितस्य
 परस्योद्गीथे संपादितस्य परीवरीयस्त्वंगुणा विशिष्टास्योस्ति विदधाति तमेतमिति परं परमुपपुं पशति पावत ॥ त
 स्मादेवमुपासीतेति भावः ॥ विशिष्टो यमर्थवादं दर्शयति किंचेति इतश्चात्र विधिरस्तीत्येतत् तेष्वस्तसंततिजा
 पेयथोक्तोद्गीथे वेदितारस्तदर्थमिदं ॥ तथा दृष्टविशिष्टं तज्जीवनावहित्यर्थः ॥ अदृष्टोपीति छेदः ॥ संप्रत्य
 मित्वा पुनरुक्तं वाक्यं शंकोत्तरत्वेनोक्तं व्याचष्टे स्यादित्यादिना ॥ अन्तुं सिन्धुगे भवन्तीत्येदं पुगीनास्तेषामेदं पु
 गीनानां लोकपरो वुराया नि ति शेषः ॥ पुनरुक्तिरुद्गीथोपास्ति समाध्यायो ॥ अथोद्गीथासरोपासनस्यानेकयोक्त
 त्वादित्त्वानवशेषात्प्रपाठकपरिसमाप्तिवपुक्तेत्याशंका होद्गीथेति ॥ इदमावज्जंतरं परमं २५ ते ॥ प्रस्ताविद्युपा
 सनं चित्तं चेतनं देवोच्यते किमनया कथयेत्तौ प्राक्काहाव्यापिकास्त्विति मरुत्पोमदेन हेतवो शनयः ॥ पाषाणादृष्ट
 पोवातं तस्य नाशादित्येतत् ॥ सर्वतः स्वैरसंचारे पितव्यमिचारं केति दर्शयितुं भाठकोति विशेषणं ॥ प्रदीपाकपदे

स्याक्रियापरतसंबंधः॥ कुत्सितगतिप्राप्तौ हेतुर्नूलाभादिति प्रद्वाराकशब्दार्थं यात्पन्नासद्वाराकथपतिद्वकु
त्साम्यामिति। पदद्वयासहसेत्यर्थः॥ नेतइतिवाक्योपादाने॥ तद्धाकरोत्समादिति। पदित्वयंपदवचनोताउपानि
हिता कुत्साया इति शेषः॥ तेषां स्वत्वमेभाजने प्रक्षिप्ता इति योजना॥ हंत कुत्सायां भक्षिभेताश्चेदित्यर्थः क्व
प्रत्यवाचेत्याकांक्षा पूर्वकमाह किमिह्यादिना। अन्तपानाभावे पितृलं जीवनराहस्यामित्याशं वाहकामयति
॥ अन्योच्छिष्टकुत्सायमक्षराम्येषैर्वदत्ताश्रुतेस्तत्पर्यमाहातश्चेति। चाक्रायतास्पविदुषोऽभस्यभक्षरादर्श
नादितियावत्। एतामवस्थां प्राप्तस्य जीवितसंदेहमायन्तस्येत्यर्थः॥ विधाधर्मयशोवतो ज्ञानादिप्रपुक्ताख्यातिप्र
पन्नस्यैतत्स्वात्मीयकारेणोपकारेण सामर्थ्ये निग्रहानुग्रहशक्तिमत्त्वे एतावत्कर्म जीवनमात्रकारणं कुत्सि
ते चेष्टितमित्यर्थः॥ उच्छिष्टोरकपानप्रतिषेधश्रुतेरभिप्रायमाह तस्यापीति। एतत्कर्मैव भक्ष्यभक्षणां क्तिः ननु
ज्ञानिनोपथेष्टचेष्टात्रानुज्ञापतेमैवं सर्वान्नानुमितिश्चेत्यादिन्यायविरोधादित्याह ता नेति। तस्मिन्तमिप्रापे
लिगं दर्शयति प्रद्वाराकेति। चाक्रायतो प्रद्वाराकशब्दप्रयोगात्परमापदमापन्नः स न कुत्सायां नुच्छिष्टानभक्षि
तवानिति प्रतिभाति तथा च ज्ञानिनोपथेष्टाचारे प्रमाणाभावाद्देहे कप्रमाणाविरोधाच्च नासार्वत्राविवक्षितइत्यर्थः॥
स्त्रीस्वामीपत्न्यपराजाकरणं तस्या कर्म कुत्सायां पाररक्षणापश्यतीति कस्मान्नोक्तं तत्राह यजमानत्वादिति

२६ श्रीमोऽभी तिराज्ञोयजमानत्वाद्यागफलस्यात्मगामित्वारपस्पृशत्वात्मनेयेदंप्रपुक्तमित्यर्थः॥ अन्वेषामुपद्रष्टव्यसंभवेकतस्त्वा
 मेवराजामानपिष्यतीत्याशंकाहंसचेति॥ हंतेश्वन्तलेशालामश्चदेवधनंलब्धिवाराजीवनहेतुरित्यर्थः॥ राज्ञोयजस्तत्रैत
 व्यते॥ उड्डीतरेकत्वेकुतोबहोक्तिरित्याशंकाहोड्डीतपुरुषानिति॥ स्तुवंतिस्मिन्नितिसप्तम्यासंवाहदेशोवानिर्देश
 तेकिमर्थमामंत्रणंतदाहोभिमुखीकरणयेतिविडुषस्समायेदेवमामविद्वान्प्रस्तोष्यसिचन्मूर्द्धातेविपतिष्यतीत्यग्र
 संबन्धः॥ नन्वविद्वन्निहायाविध्वंसितत्वादिद्वत्समापवचनमकिंचित्करमितिचेन्नेत्याहतसरोक्षेयाति॥ तस्ये
 सविद्वत्प्रस्तोतोच्यते॥ माभूत्कर्ममात्राविदां कर्मणधिकारइतिचेन्नेत्याहतञ्चेति॥ तेनोभो कुरुतइत्यादिप्रकृतावि
 तिशेषः॥ अविडुषामपि कर्माधिकारेहेत्वंतरमाहदक्षिणोति॥ तदेवव्यतिरेकद्वारास्फोर्यत्यनधिकारेचेति॥ तस्येव
 समुच्चयफलत्वादित्यर्थः॥ तददक्षिणमार्गस्यवापीकूपतडाकादिस्मान्नकर्मप्रपुक्तत्वाद्देहिकेकर्मताविद्वाने
 वाधिक्रियतेनेत्याहनचेति॥ पतेनहानेनलोकान्जयंतीतिवैदिककर्मनिष्ठानामज्ञानामेवदक्षिणमार्गप्रवणारि
 तिहेतुमाहयज्ञेनेति॥ इतश्चाविडुषांविद्वत्समापेकर्मधिकारोनास्तीत्याहतयोक्तस्येति॥ देवतावित्तान्प्रत्युत्पत्तेरु
 द्धाविपतिष्यतीत्यनेनप्रकारेणामपोक्तसमूर्द्धाव्यपतिष्यदिति विशेषप्रवणद्विद्वत्समापेतदन्तज्ञामंतरेण कर्मकुर्वतो
 पराधित्वात्तस्यकर्मणपनधिकारएवेत्यर्थः॥ विद्वदसमापेपुनरविडुषोपिकर्मणपनधिकारोस्तीत्याहनसर्वत्रेति॥ अग्नि

होत्रादौ श्रोते कर्मणि आत्मानं पुचवापा कपतृकादिकर्मस्वधयन जपादिषु च विवृतं निधिमंतरेणापि सर्वस्मिन्काले क-
 र्ममात्रविरोधाधिकारो स्तात्पर्यं वक्तुमिच्छत्यर्थः । तत्र हेतुमाहानुज्ञेति । भगवंतं वा अहं विविदिषा तात्प्यादिना नरात्तास्व-
 कीपकर्मनिर्वृत्तेनेपार्थनादृशेनादित एवमया समतिसृष्टास्तवतामिति चानुज्ञोयलभादस्येवाविदुषामपि कर्मण-
 धिकादित्यर्थः ॥ उक्तमर्थमुपसंहरतिकर्ममात्रेति । विदत्समीपेतदनुज्ञामलब्धुनास्तिकर्मानुष्ठानमित्येतन्निग-
 मपितुमिति शब्दः । मूर्द्धाते वियतिष्यतीत्येतदंतं प्रस्तोतुविषयं वा कव्या व्याजा मित्यनुवदति मूर्द्धेति । तस्मिन्मिच्छ-
 स्पार्थमाहान्यच्चेति । तत्र हेतुमाहार्थित्वादिति । तत्तदेव ता विषया विज्ञानार्थित्वेन कर्मोत्तरमकुर्वतश्चाक्रायणाभि-
 मुखास्थिता इत्यर्थः ॥ अथ हेनमित्यादिव्याकरोत्यर्थेति । प्रस्तोतुप्रमृता नोत्तुं भावादिति शेषः ॥ चाक्रायणास्पव-
 चनमंगा करोतिसत्यामिति ॥ अंगीकारमेव स्फोरयाति एवामिति । आर्त्तं ज्यैरित्यस्य व्याख्या नमस्त्विकर्मभिरिति तद-
 र्थमिति यावत् ॥ यद्विमात्स्वित्यर्थमनुसंहितवानसि किमिति मानन्या नृवृत्तवानित्याशंकाहा त्विष्येति । एवं गते किम-
 धुना कर्तव्यमित्याशंकाहा घायीति ॥ चाक्रायणानुमतिं शुच्चा किमिदमिति व्याकुलितेषु प्रस्तोतुप्रमृतिषु वृत्ते-
 किंचित्ति ॥ उभयानुमत्यपेक्षयानंतयं ममालाभेनामीषा वृत्तत्वस्य निर्वृत्त्यवस्थायामित्याहुतहाति ॥ अनुज्ञाताः सं-
 तः प्रस्तोत्रादयस्तुतिं कुर्वतामित्याहस्तवतामिति । अस्त्वेवं त्वदर्थं पुनर्मया किं विधेयमित्याशंकाह त्वयात्विति ।

भा

छांभाटी

२९

यजमानं प्रत्युपस्तिप्रोक्तं च चः श्रुत्वा नंतरमेनमुपस्तिप्रोक्तो तात्पर्यवाकुलत्वः शिष्यत्वेनोपसन्नवानि व्याहृतेति उ
पगतिप्रकारमभिनयति प्रस्तोतरिति प्रस्तोतरित्वे प्रतिवचनमादाय प्रशब्दसामान्यगृहीत्वा तात्पर्यमाह यष्ट इति कथमिह
प्राणाशब्दार्थो निश्चीयेतामिच्छाशंका तएव प्राणा इति न्यायेनाह कथमिति प्राणात्मनैव संविशतीति पूर्वोक्तसंबन्धः ॥ प्राणा
शब्दार्थस्य परमात्मत्वेन निगतिस्त्वमतशब्दार्थः ॥ चेष्टा शब्दार्थो यदीत्युक्तः ॥ मया तथोक्तस्य मूर्द्धाते विद्यति ष्यतीत्येवम्
न स्य तव तत्कोले स्वापराधावस्थायां मूर्द्धा व्यपतिष्ये देवेति योजना ॥ प्रमादस्य महत्स्वयापरिहृतत्वादित्यतश्च
व्यर्थः ॥ पथाप्रशब्दसामान्यात् प्राणाः प्रस्तावदेव तेत्युक्तं तथा हि त्योडी यथोक्तं ब्रह्मसामान्यादुडीयदेवतादित्यत
व्याहोच्छब्देति उक्तसामान्यपरामर्शो योतिः शब्दः ॥ एवमेव प्रस्तोतवडडात्त्वच्चैत्यर्थः ॥ अत्रिग्याप्रस्तावोडीयदे
वतपोर्विज्ञानानंतरं मथशब्दार्थः ॥ कथमभ्यस्य प्रातिहारत्वं तदाह सर्वाणि तां चेदविद्वानित्याद्यन्तदित्युच्यते
तथोक्तस्यामपेक्षेतदंतमिति शेषः ॥ कदगुपासनमस्मिन्नु करतो विवक्षितमिच्छाशंकाह प्रस्तावेति उपास्तित्रयस्य
फलदर्शयति प्राणादित्येति पूर्वोक्तखंडयोः संगतिदर्शयन्नुपासनांतरं प्रस्तोच्यत इति अन्तलाभस्यापेक्षितत्वम
तश्चाशब्दार्थः ॥ प्रकारांतरेणोडीयोपासनमन्त्रकामस्य प्रकृत्यप्रतियन्ति सो कर्षार्थमाख्यापिकामादनेतन्नचेति न
केवलदुष्प्रसायत्वं किंतु मित्रायाश्चेति चार्थः ॥ न च सादृश्यस्य यत्नातिपुक्तं तथा सति मे वैययदस्य वैययार्थस्य

ताम०
२९

त्पितरपत्यत्वव्यवस्थामिति चेन्न प्रयोजनभावात् । तन्वत्रवाशब्दात्तदा वृषाविवक्षिताविति चेन्नेत्याह वाशब्द इति ।
 कथं पुनर्ह्यस्यैव संबन्धस्तदपार्यायामित्रायाश्चाप्यस्यैव विवक्षितत्वं तत्राह घासप्यापणो हीति । चे किं तानोप
 हात्म्य इत्यत्रोक्तमेतदिति सूत्रादि हि शब्द उदितान् उदित होमवत् केषांचित् दृष्ट्या बको सावनेषां ग्लाव इत्येकस्मि
 नपि विवक्षितो भविष्यति तेत्याह वक्तुं विषय इति । कथं पुनर्विनामानमेकस्यैव द्विनामत्वाधंगा क्रियते तत्राह नामेति ।
 इत्यादिवाक्यं सति रूपं धर्मशास्त्रे प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ द्विगोत्रत्वमेकस्य लोकेऽपि प्रसिद्धमित्याह दृश्यते चेति पतः स
 तो जायते येन चायं धर्मो गृह्यते तयो रभयोरित्याहो भयत इति । उभयोरप्यसौ रिकथ्यापि उदाता च धर्मत इति स्मरेती
 त्यर्थः । हात्मा हस्यो मे त्रैय इत्यगा कृत्याहो दीय इति । तदुपास्तोतात्पर्यं मृषावनादरे हेतुस्तस्मादपि त्रयमपि द्वयं
 वाविवक्षितमित्यर्थः । पक्षांतरघोतनार्थो वाशब्दः ॥ श्रोतो वाशब्दस्तर्हि किमर्थ इत्याशङ्क्य पाठान्न तत्फल
 मित्याह वाशब्द इति । मैत्रेयांत वाक्यं व्याख्यायामित्यादि व्याचष्टे स्वाध्यायार्थमिति । यडुक्तं ऋषिर्को बका
 दिशब्दे रूच्यत इति तन्न लिङ्गमाहो देवा जेति । पुनामुदीर्यः श्वो दीयस्तत्कालस्य प्रतिपालनं प्रतीक्षताम्ये दृश्यते तेषां चो
 दानमन्तार्थं तद्व्ये रपि स्वाध्यायकरांत इत्येति । श्वो दीयेति यथोक्तार्थं वाचिशब्दाभावे विसामर्थ्यादयमर्थो
 भातीत्याहामि प्राय इति । तस्मादित्यादि व्याचष्टे स्वाध्यायेनेति । क्लृप्ताः क्लृप्ताः शिशव इति यावत् । श्वेतः श्वेतः कश्चिदपि

दि

२८
 श्रीमहा आ. २८
 देवतावा अन्येष्वपि देवता संघयो वेत्तुं संप्रतिविवर्धितं पक्षमाह सख्येति। तस्मिन् चरति संबंधः॥ तानेव विविधं विप्र-
 ता मन्त्रित्वा मुखा प्राण सहितं वा गच्छेत्तुं माह स्वाध्यायेति। अन्यथा वाक्मनिर्द्धारिता र्थे स्यादिति भावः॥ किमिदं न भ-
 वद्भीमया संपाद्यते न हि भवमभोत्तां तेन कृत्स्नमस्तीत्याशंक्य च निरुच्येत न ह्यरेणास्माकमपि भोगसिद्धेर्मेवमित्या-
 हाशनायामवेत्यादिना॥ किमिति प्रातिः कालप्रतीक्षणां कृतं तत्राह प्रातरिति। उद्भूतस्येति शेषः॥ प्रातः कालप्रतीक्षणा-
 करणे कारणेतरमाहान्नदस्येति। तत्पराधिद्वारान्नदत्वं दृष्टव्यं तद्वत्प्रादिव्याच्ये तत्तत्रेति। जघेरन्न कामस्त्वमितो-
 वगतं। तेह्येत्यादिष्वपि करोति तेष्वा न इति हेष्वा न इति। समक्षमास सपुरति संबंधः॥ उद्भूतपुरुषा इत्यव्ययं प्रमुखा-
 पजमानं पर्वता गच्छते। अन्योन्यसेलया स्पर्शंतीति शेषः॥ हिंकारस्वरूपमाह ॐ मित्यादिना॥ त्रिवारमोकारेणो ना-
 र्थमुच्चरितं॥ अहमाशं नं करवामपि बामयानं करवामेत्येतत्। इति शब्दो हिंकारसमाख्यार्थः॥ अन्नप्रसवितृत्वं
 माह तस्य साधयति न हाति। इहेति प्रकृतदेशोक्तिः॥ ॐ कारः सवितृ प्रार्थना मंत्रसमाख्यार्थः॥ भक्तिविषयोपास्ति-
 समाख्यार्थं चेति पदं॥ ननु भक्तिसंबंधानामुपासनानां नातत्वात् समस्तस्यैत्यादिवक्तव्ये किमनेतरं त्वं उनेत्याशं-
 काहमन्तीति। इत्यतोऽस्मात्प्रसगादित्यावत्॥ अगक्षराणि गायंते तद्यतिरिक्तानि वाच्यं न्यानि गीतिसिद्ध्यर्थानि
 स्तोभाक्षराणि परिभाष्यंते तानि च कर्मापूर्वनिर्वृतिद्वारेण फलवत्त्वाद्दुपासाभितु दुपासि विधिपरमुत्तरं वाक्

मित्यर्थः ॥ वक्ष्यमाणोपासनानां प्रत्येकं स्वातंत्र्यं नास्तीत्याह संहृतानाति । तेषां मंत्रं तस्मिन् पदे शो हेतुमाह सामावयवेति ।
 न चैवं विधत्ते सो नास्तीति वाच्यमिमांसा हरथंतररिति । यापिकथं पृथिवी दृष्ट्या पथोक्तस्तोमस्योपास्यत्वं तदा हेयमिति ।
 यं वैरथंतरमित्यत्र पृथिव्यारथंतरत्वं श्रुतं प्रस्तुतं च स्तोभोरथंतरस्तीत्युक्तं तथा च पथोक्ता संबंधरूपात्सादृ-
 श्यात् पृथिवी दृष्ट्या हाडकार उपास्य इत्यर्थः । कथं पुनर्वापुः दृष्ट्या हाडकारस्योपास्यत्वं तत्राह वाय्वसंबंधश्चेति ।
 हाडकारो वामदेव्ये सामिच सिद्धस्तस्य च वायोरयं च संबंधो यो निमैथुने स्थावतानामयं वायुः पृष्ठे सवर्त्तत ।
 ततो वामदेव्यं सामाभवदिति श्रुतेस्तस्माद्यथोक्ता वामदेव्ये सामसंबंधसामान्यं द्वापुः दृष्ट्या हाडकारमुपासी-
 तेत्यर्थः । कथमथ कारस्य च दृष्ट्योपासनं तत्राहान्नेहाति । तथा च यकारसामान्याद्यथोक्तोपास्यत्वे सिद्धिरिति ।
 शेषः । यकारवदकारसामान्याच्च चंद्रदृष्ट्या यकारमुपासीतेत्याहयकारेति । अथ कारेतावन्नोकारः अन्ना-
 त्मनि चंद्रमस्यपि सोऽस्ति तच्च कथं पथोक्तमुपासनमित्यर्थः ॥ प्रथममप्रत्यक्षं पश्चात्प्रत्यक्षं भवन्निति शेषः । तत्सा-
 मान्यमिहेति व्यपदिश्यमानत्वं तस्मादात्मैरिहेति स्तोमैककर्त्तव्येत्याह तत्सामान्यादिति । अग्निदक्षिणकाशाख्ये स्तो-
 माक्षरेककर्त्तव्ये तत्र हेतुमाह ईति धनानीति । ईकारो निधीयते येषु सामस्तान्यामेयानि प्रसिद्धानि तथा च तेषु अग्नौ-
 कारश्चेत्पुनर्भावी दस्मात्सादृश्यादीकारमग्निदृष्ट्योपासीतेत्यर्थः ॥ उकारमादित्यदृष्ट्या कथमुपासीतेत्याह

काहोच्चैरिति। उकारादित्यपोर्विधांतरेण सादृश्यमाहादित्येति॥ एकारसामान्यान्निहवदष्टरेकारस्तोभकार्येत्पाह
 निहवदस्यादिना ओहोपिकारस्य विष्वदेव दृष्टोपास्तो हेतुमाह वैश्वदेव इति। प्रजापतिदृष्ट्या हि कारोपास्यत्वे हेतुमा
 रूपादिति नीलपीतादिरूपेणानिरूप्यविषयत्वात्प्रजापतेरित्यर्थः॥ अयं कृत्वा दूपादिराहतत्वादित्यर्थः॥ प्राणस्य च
 तिचकारात्स्वरस्य चेत्यर्थः। स्वरे हेतुत्वं तन्निर्वर्तकत्वेन तदात्मकत्वं॥ वाक्वाच्येपादतीति। अन्तदृष्ट्या इति
 स्तोभे कर्तव्ये सच हेतुमाहोत्तेनेति॥ विराट्दृष्टिर्वागिति स्तोभे कार्ये सच हेतुमाह वैराज इति। अनिरुक्तः कार
 णात्मा तस्यानिरुक्तत्वं साधयत्ययं कृत्वा इति॥ सचानेकधा कार्यरूपेण संचरतीति संचरः पूंङ्कारोपि शाखाभे
 देनाविकल्पमानस्वरूपस्त्रयोदशश्चायं वावैसारभ्यगणमानस्तमश्चकारादृष्ट्या हुंकारमुपासीतेत्यर्थः
 उक्तेमेवोपपादयत्ययं कृत्वा हीति। तत्र विकल्पमानत्वं हेतुः नैतानि व्यस्तान्युपासूनातिप्रत्येकं फलाश्रवणात्स
 मस्तपुनरेकमिदमुपासनमेकफलत्वादित्यभिप्रेत्याह स्तोभाक्षरैर्वैजकश्रीद्वानंदपूजपादशिष्यमगव
 दानंदकृतापांछोहो गपभाष्यठाकापां प्रथमो ध्यापः॥ ॥ गोपालकृष्णाय नमः॥ ॥ ॐ पूर्वो नरप्रपाठकपीः सगति
 दर्शयत्योमित्येतदित्यादिना। सर्वथापिसामावयवविषयत्वे स्तोभाक्षरविषयत्वे चेत्यर्थः इति शब्दो हेतुर्थः॥
 पस्मादेकदेशविषयापुयासनानि वृत्तानि तस्मान्नानि समस्तविषयाणि वक्तव्यानीत्यर्थः। एकदेशोपासित्वा
 ति उपनिषदं वेदोपनिषदं वेदेत्यावृत्तेस्तत्पर्यमाह द्विरभ्यास इमं यमपपाठक व्याख्या न समासा
 विति शब्दः॥ इति श्रीपरमहं परि ४

ति

राम०

१२

त्वानंतर्पमथ्यशब्दार्थः कथमुक्तवक्ष्यमाणोपासनयोरिदं चोर्वीपयंतत्राहपुनरुहीति। समस्तस्योपासनं
 साध्विति वचनाद्वयवोपासनं निदिष्टत्वादनन्तरं पमिस्थाशंकाहसमस्तइति॥ अथादस्तिनिदिष्टिशंकतेन नि
 तिपूर्वत्रापिसाधुत्वस्य विद्यमानस्यैव विशेषणत्वेनाहपादानान्तायादापि निदिष्टेति परिहरति न साध्वितिप
 तवत्वस्यादिव्याख्यातं पातनिका माहसाधुशब्दइति वाक्यमवतार्य व्याचष्टे कथमिस्थादिना॥ किंपुनरेवं विवे
 ककरोतीकारणमिस्थाशंकाह तन्न चैति॥ विवेकं करणीयाय भेदविकल्पार्थं भूतेषु भयं च यदे॥ सामे नमि
 स्थादिना साधुनेत्यादिव्याख्यास्य योनिरुक्तमाशंका व्याख्यानव्याख्येयभावान्मेवमिस्थाहशोभनेति। शोभन
 कार्यदर्शने सतीति यावत्। तत्रैव हेतुंतरमाह बंधनादीति। असामेत्यादिव्याचष्टेपत्रेति। कार्यगम्यं साधु
 त्वमसाधुत्वं चोक्त्वा स्वानुभवगम्यं तदुपन्यस्यत्येति। कार्यो न स्यात्साधुत्वादिविवेकानंतर्पमथ्यशब्दार्थः
 स्वसंबन्धसाधुत्वमसाधुत्वं चैति शेषः। तत्र साधुत्वं स्वानुभवसिद्धमित्येतच्चुत्पादयति सामेति। पत्ताध्वित्या
 दिवाक्यस्य पूर्वगा योनिरुक्तमाशंका हेतु इति। असामेत्यादिव्याचष्टे विपर्यय इति। वतेत्याहु रिति संबन्धः
 ॥ किंतु रुक्तं भवति तदाहपदसाध्विति साधुशब्दः शोभनवाचीत्युक्तमुपसंहरति तस्मादिति। तपोरेव्यो
 कार्यत्वमतश्शब्दार्थः। उपासकमेव विशिनष्टिसमस्तमिति। आगच्छे पुरितियत्ततश्चिप्रमेवेति क्रिया

छोभाटीआ

३०

६
६

विशेषणत्वं पद्विषयदृष्टव्यं॥ एकस्योभपदद्विविधपत्वमपुनक्तनहिघटद्विगोचरसनपदद्वेरपिगो-
चरः स्यादिति शक्यते न न्विति एकस्मिन्तपि प्रकृतं दृष्टिद्वयमविरुद्धमिति समाधत्तेन साध्वर्थस्येति। यथा घ-
टादिषु महाघनगतं तथा साधुशब्दार्थकारणस्य लोकादिषु कार्येषु न गतत्वात् न दृष्टो साधुद्वरे न गमा-
नं दृष्टिद्वयस्यैकत्र विरोधो स्तीत्यर्थः। तदेव स्पष्टयति साधुशब्दोति। साध्वर्थस्य लोके च न गतिरपिशब्दा-
र्थः। पत्रेति देवदत्तोक्तिः। साघटादिषु स्तत्रेति शेषः। न न साधुशब्दार्थयोर्द्वैर्मवृत्त्या लोकात्कारणा-
त्वे तथा चात्र साधुशब्दार्थो न व्यवस्थितः स्यान्नाप्यहं चानेकार्थत्वं मित्याशंकाहयद्यपीति। धर्मए-
वेत्यत्र तथायाति घक्तव्यं ब्रह्मसिद्धपरमानंदसाधुशब्दोभन्तागमपितव्यः॥ न च धर्मस्यातिमिन्नकर्-
णत्वात् न कार्ये न गतिरिति वाच्यं कर्मो पूर्वसहितद्विषयः प्रभस्यवयवसमुदायस्य धर्मत्वात् न त्वरिणा-
मत्वाच्च कार्यस्य तत्र तदनुगतिसिद्धिरिति दृष्टव्यं॥ अ पूर्वत्वाभावेन विधिमाप्तिपतिन न्विति। कारण-
नुगमस्यानुमानिकत्वेपि तद्विकरणमपुर्वमेवेति परिहरति शास्त्रगम्यत्वादिति यश्चाद्यार्थो दृष्टो न स चो-
दनार्थ इति न्यायेनोक्तविरुद्धोति सर्ववैतिलोकेषु स्याद्विवाकोपंचविधसामदृष्ट्या लोकानामुपा-
स्यत्वं प्रतीतेरत्रापि हि कारदृष्ट्या पृथिव्याः ध्येयत्वं प्राप्ते प्रत्याह लोकैश्चित्ताति। लोकैः पंचविधं सामेसु

राम०

३०

पासीतेजिविमक्तिवियरिणामेनप्रथमवाक्यार्थपर्यवसानानन्दसारेणात्रापिपथिवादस्याहिकारेध्येपेसतिप
 थिवीहिकारइति।एथिवीदष्टिमारेप्यहिकारमुपासीतेतिद्वितीयवाक्यपर्यवस्यतीत्यर्थः॥लोकसंवधुसप्तम
 हिकारादिषुतत्संबद्धाचद्वितीयालोकेषुनेतव्यातथाचलोकविषयासमीप्रतिहिंकारादिषु।तत्संबद्धाच
 द्वितीयालोकेषुव्यत्यस्यएथिव्यादिदष्टिहिकारादिषुकृतोपासीतेतियसांतरमाहव्यत्यस्येति।ब्रह्मदष्टि
 र्त्कर्षादितिन्यायेनयश्चद्वयसुक्ताप्रतिवाक्यव्याचक्षेत्तत्रेति।उक्तस्यान्योपासनेप्रकृतेसतीतियावत्।
 अथ्यासस्यसारशनिबंधनत्वाच्चक्तसादृशाभावेविपथ्याकथंविक्लपनीयानितिमत्वाहप्राथम्ये
 ति।लोकेषुएथिव्यास्सामस्तुचहिकारस्यचप्राथम्यमास्ति।तस्मात्सामान्यारितियावत्।अग्निरदृष्टाप्रस्ता
 वोपासनेप्रस्तावत्वंसामान्यमाहातोहाति।अंतरिक्षदृष्टोद्गीयोपासनेगकारसंवधसादृश्यंदर्शयत्यंतर
 स्तहाति।आदित्यदृष्टाप्रतिहारोयास्तोप्रतिशब्दसामान्यहेतुमाहप्रतिप्राणाति।घुहस्यानियंक्षनीयास
 नेतिधनत्वसामान्यमाहदिवीति।उक्तमुपासनमुपसंहरत्पुष्पगतेधिति।अथावनेधितिवाक्यव्याकरो
 तिअथेति।एथिवीमुखेषुघुपयतेषुपंचविधसामोपासनकथनानंतर्पमथशब्दार्थः॥पूर्वात्तस्यार्थयो
 र्निर्णयोविरोधंशंकित्वापरिहरेतेगत्यागतीति।पुष्पविकीर्णपथावातेगतिविशिष्टास्तथादष्टौवहिकाराद्युपास

नंविहितंयथार्चगतविशिष्टास्तथादृष्टैवतदुपासनाविधायतेतथाचप्राश्नान्तसारेणक्रियामाणावोपासनयो
 रूपासनयोर्नविरोधास्तत्पर्यवधिषोयास्तिविषयसंदर्भयोर्विरोधाभावमनघफलितमुपासनदर्शयतिपतइतिघुलो
 कदृष्ट्याहिकारस्योपास्यत्वेहेतुमाहप्राथम्यादिति।आह नौकलोकस्परंभेचहिकारस्यप्राथम्यदृष्टव्यं॥आह
 तदृष्ट्याप्रस्तावस्योपास्यत्वेहेतुमाहोदितेइति।पूर्ववदितिगकाराक्षरसाम्प्रान्यविवक्षितं।अग्निरदृष्ट्याप्रतिहारो
 पास्तोहेतुमाहप्राणिमिरिति।प्रतिहरणमितस्ततो नयेनसाध्वितियदंसर्वत्रदृष्टव्यमित्याहइतिसर्वत्रेति।सु
 र्वत्रेत्यस्याख्यायंचविधइत्यादि॥ननुलोकदृष्ट्यासामोपासनंतरंकिमितिदृष्टिदृष्ट्यातदुपासिरूपस्यस्योति
 तत्राहलोकस्थितेरिति।पुरोवातदृष्ट्याहिकारोपासनेहेतुमाहपुरोवातादीति।उडुहरांवर्षोपसंहरण।अतश्चा
 वर्यमाहप्राथम्यादिति।मेघजन्मदृष्ट्याप्रस्तावोपास्तोहेतुमाहप्रावृषीति।वर्षरादृष्ट्योद्राथोपासनेहेतुमाह
 श्रोदिति।विद्योतनस्तनपित्तदृष्ट्याप्रतिहारोपासनेकारणमाहप्रतिहृतत्वादिति।विद्युतास्तनपित्तनाचप्रा
 तिहृतत्वंविप्रकीर्णत्वंतेनप्रतिशब्दसादृश्याद्विद्योतनादिदृष्ट्याकर्तव्याप्रतिहारोपास्तिरित्यर्थः॥उडुहरादि
 ष्यानिधनोपासनेतिहानमाहसमाप्नाति।वर्षतिपर्जन्येतदनुमंतत्त्वमकिंचित्करमित्याशंक्याहासस्यामयाति।कि
 मितिदृष्टिदृष्टेरनंतरमयांदृष्टिःसान्निष्यतेतत्राहदृष्टिपूर्वकत्वादिति।मेघसंभवदृष्ट्याहिकारमारंभसामान्या

इयासीतेत्याहमेघइति। वर्षदृष्ट्या प्रस्तावस्योपास्यत्वे हेतुमाहापइति। प्राच्योनघोगंगाघाः प्रतीच्यक्तनर्महाघा इति
भेदः। तर्हि गंगाहावपेक्षितमपिमरणान्तस्याहिति चेत्तत्राहनेच्छति चेदिति असावुयासकोमरस्थलीधपियथेच्छमुद
कवीनभवतीत्यर्थः॥ किमिति सलिलदृष्ट्या नंतरं मनुदृष्टिस्सामन्यारोप्यते तत्राह कृतव्यवस्थाया इति कृतव्यवस्था
नरूपं तत्र क्रियाविशेषरा। कस्यचिदनुयासितुरपि कमेराततदनुफलभोगभागतोपयत्नेनैदमुयासनानु
फलमित्याशक्वाह कृतमानिति। संपन्नसर्वदास्वेच्छावशादिति शेषः। कृतदृष्ट्यनंतरं साम्प्रियमुदृष्ट्यारोपकार
णामाह सम्प्रगिति। अजादृष्ट्या हिंकारोयासने हेतुद्वयमाह प्राधान्यादिस्थादिना। अजाप्राप्यसंबंधात्प्राधान्याप्रा
थम्यं तत्र प्रथमपाठादिति दृष्टव्यं ब्राह्मणो मनुष्याणामजाप्यमना तस्मान्ने मुख्यामुखतोऽर्ज्यतेति प्रकृतिमजाप्रा
धान्ये प्रमाणापत्यजइति। तस्माज्जाता अजावप्यइति प्रकृतेरजानामधाना च साहचर्ये हिंकारप्रस्तावयोश्च साहच
र्ये प्रसिद्धं। पशुमानभवतीत्यस्य पूर्वरायो नरुक्तं परिहरति पशुकलेऽप्येति। पशुप्रसूतपयोद्यतादिनिमित्तत्वात्प्राणा
स्थितेस्तददृष्ट्यनंतरं प्राणादृष्ट्या सामोपास्ति प्रसूतोति प्राणोद्यति॥ प्राणशब्दस्यासुख्याप्राणाविषयत्वव्यावृत्तपति
घ्राणा इति मुख्यप्राणाडनरेषा वरीयस्त्वासंभवा न स्पृश सर्वेषु पुतापानि द्वा रितत्वात्परं वरीयसांवागादीनामध्यप्रथ
माभा विलेनोक्तत्वात् घ्राणमेवात्र प्राणशब्दमित्यर्थः॥ कथं प्राणाहाचो वरीयस्त्वतत्रोहवाचेति। अप्राप्तत्वव्यवाह

तत्त्वाचक्षुषोर्वरीयस्त्वसाधयति वाच इति। शब्दस्येति यावत्। वाचः शब्दात्सकाशादित्यर्थः। उद्गाथत्वे च श्रुतौ हेतुमाह श्रे-
ष्ठादिति। मनसोर्वरीयस्त्वहेत्वंतरमाह तादृशेति। इति वरीयस्त्वमिति पूर्वोक्तसंबन्धः॥ अत्राप्युच्यते वाचोदयोपपत्तौ
न हेतुः। उक्तोपसंहारो वरहे विवक्ष्यमाणो बुद्धिसमाधानं किं न स्यात्। इत्याशङ्क्याह निरपेक्षो हाति। अधिकसंख्याज्ञा-
नस्यात्संख्याज्ञानपूर्वकत्वात् पंचविधोपासनानंतरं सप्तविधोपासनं प्रस्तौत्येति। पूर्ववत्त्रोक्तो धितिवत्सप्तमीच-
नेत्येवमर्थः॥ वाक्यशब्देन शब्दे सामान्यमुच्यते। तत्सप्तम्याप्रविभक्तसामान्यव्यवधारोप्योपासनं कर्तव्यमिति वाक्य-
र्थमाह वाग्दृष्टीति। पक्षिचवाच इति। वाक्योपादानं तत्सार्थमाह शब्दस्येति। वाक्यद्वयेनंतरमादित्यदृष्टिर्विधायते। त-
स्यवाच्यत्वान्तर्गतद्विधानं पुनर्पूर्वमप्यादित्यदृष्टिर्विशिष्टोपासनस्योपहिषत्वादित्याशङ्क्याह अवयवमात्र-
तितस्य सामान्यहेतुं पृच्छति। कथमिति। सर्वदेत्यादिवाक्यमुत्तरत्वेनाह नेत्युच्यते इति। उच्येः संतमादित्यं गोपेतीत्यादि-
स्यस्योद्गाथत्वे हेतुः। अतोक्तस्तथा सामान्येति हेतुत्वं च तदित्यर्थः॥ तमेव प्रश्ने पूर्वकं विवर्णोति कोसाविति। नोद-
तानास्तमेतेत्यादिदर्शनादित्यर्थः। मां प्रतीत्यादिव्याचष्टे मां प्रतीति। अन्यशब्दस्यान्यत्र ह्यन्ति नोतरेण किंचिन्निमि-
त्तमित्यादिस्य सामान्यहेतुत्वं च ते च न देहानां हिंकाशादित्वेपि कुतो निमित्तं प्रत्यनोक्तमित्याशङ्क्याहोद्गीयेति।
आदित्यस्योद्गाथेन सहोर्ध्वत्वं सामान्यप्रत्यनोक्तत्वं न संसारेण स्मृत्तुं प्राथम्यादिसामान्यपथापथव्यादिषु हे-

कारादित्वंगम्यते तथादित्यप्रभेदानामपि हिंकारादित्वं शब्दावगममिति श्रुत्या तेषां तद्वावेनोक्तं कारणमित्यर्थः
॥ तर्हि सामान्येऽपि कारणोत्प्रेक्षा संभवान्न वेत्तव्यं कारणमित्याशंकाह सामान्येऽपुनरिति सामान्यं तत्रानिमित्तमि
ति पावता समस्तैर्वैरोत्पन्नं कृत्वा करोति तस्मिन्निति वेदनप्रकारं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति क
त्यादिना धर्मरूपं स्वरूपं कृत्वा तथैव कार्यात्मकं रूपमिति यावत् ॥ तदप्याहिंकारोपासने प्राथम्यं हतं ॥ अथोपपत्ति
कृत्वा दित्य रूपमुपजीवतीत्यत्र किं प्रमाणं तद्वाहयस्मादिति तेषां हिंकारासाधयति तस्मादित्यादिना तद्वृत्तिभ
जनशीलत्वादित्यस्मात्प्रागेव तस्मादित्यस्य संबंधः ॥ सवितरि प्रथमोदिते सति यन्नस्य रूपं तदप्याप्रस्तावस्योपा
स्यत्वे पूर्वस्मादानंतं तर्पेहेतुः ॥ पथोदयस्मात्प्रागेव तस्मादित्यस्य संबंधः ॥ सवितरि प्रथमोदिते सति यन्नस्य रूपं त
दप्याप्रस्तावस्योपास्यत्वे पूर्वस्मादानंतं तर्पेहेतुः ॥ पथोदयात्प्राचीनरूपं पशुभिरुपजायते तथेत्याह पूर्ववदिति उ
दयात्प्राचीनमादित्यरूपं मनुष्या उपजीवतीत्यत्र लिङ्गमाह तस्मादिति प्रत्यक्षपरोक्षभावेन प्रकृतिप्रशंसयोर्भेदः
गोशब्दाच्चा नारश्मीनां जगन्मंडुलेन संगमनं संबंधगमनमित्यर्थः ॥ वत्सैस्संगमनामिति संबंधः ॥ संगवकालीन
मादित्यरूपमारोप्यादिभक्तैरोकारस्योपास्यत्वे द्वयोराकारसामान्यहेतुः पक्षिणां पथोक्तमादित्यरूपमुपजीव्यमित्य
त्र हेतुमाह पतति ॥ अज्जमध्यं हिने पदादित्यस्य रूपं तदप्याद्वयोपासने श्रेष्ठहेतुः ॥ तत्कालीनादित्यरूपस्य देवोपजा

मत्वे हेतुमाह घेतनेति। तथापि तत्पदे वैरूपजा व्यक्तं कथमिति चेन्न त्राह तस्मादिति। अथ यदूर्ध्वमिति वाक्माहाय व्या
चये मध्यं दिनादिति। तदृष्ट्या प्रतिहारोपासने प्रतिशब्दसामान्यं हेतुः तस्मिन्काले सवितुस्तं गिरं प्रतिहरणान्यथोक्त
मादित्यरूपं गमेरूपजा व्यक्तं च गमकमाहात इति। दुर्बुधो नेरुपरिष्ठात् जठरं प्रतीत्यर्थः॥ यत्तोगर्भोः पूर्वोक्तविशेष
षण्णवंतो तदित्यावत॥ तद्वारं पतनद्वारं जत्र तत्कालीनादित्यदृष्ट्योपडुवमपासात् तत्पतदास्ता चलं प्रत्युपद्वं व
रादि व्याहायेति। आराणां नां पप्पनां यथोक्त रूपो यजीवनमुपपादयति तस्मादित्यादिना। पृथग्भंगं नैरुहेति याव
त॥ तत्सवितुस्वरूपमिति शेषः॥ तत्तदृष्ट्या निधनोपासने समाप्तिसामान्यं हेतुः। यथोक्तमादित्यरूपे पितृमिरूपजा
व्यमित्यत्र गमकमाहातस्मादित्यादिना। तत्र तत्राप्यथ शब्दस्तत्तदुपासनां नतयोर्थो व्याख्येयः॥ एवं बल्वित्या
दिवाक्ममपेक्षितं पूरयन्त्या करोत्येवमिति। अथ खल्वीत्तमसंमितमित्यादेस्ता व्यर्थमाह मत्सुरिति। अतन्तरमि स्य
स्यापेक्षितं नसिपुत्पादित्येति। स्वशब्देन सामोच्यते तस्यावयवाहिकारादयस्तन्नामाक्षराणां त्रित्वेनात्रित्वेन
तत्पतणामितं ज्ञातं सामेत्यर्थः॥ यथा परमात्मावगमो मत्स्योर्मोक्षराहेतुः तथेदमुपासनमपीत्यर्थोतरमाह पर
मात्मेति। कादृगत्रोपासने विवक्षितमित्यपेक्षायां सदृशं तमुत्तरमाह यथेत्यादिना। उद्गीथदत्सुद्गीथभक्तेर्नाम
तदक्षनाराति यावत॥ सामत्वे तेषां नामाक्षराणां मित्यव्याहार्यः॥ तदुपासने तेषां मक्षराणां मादित्यादिदृष्ट्योपास

नमित्यर्थः । मत्सु गोचराक्षसंख्येकविंशतित्वलक्षणासात्त्विकानेकेष्वक्षरेषु तत्सामान्येन तेष्वक्षरेष्वदिसदृशाम् त्वमा
दित्यमित्यर्थः ॥ अतिक्रमणापतत्साधनमयासनमिति शेषः ॥ अतिमत्सु मत्सोरत्यपहेतत्वादित्युक्तमेव स्पष्टयति म
त्सुमिति नामाक्षरातिकथं न इति शेषः ॥ आद्यक्षरयोरादिभक्तिनामाक्षरयोरितियावत् ॥ तेन प्रसंगे ये रातदा
दिभक्तिनामप्रतिहारनाम्ना तुल्यमेवेत्यर्थः ॥ ननु पथोक्तयानीत्याचतुर्विंशत्यक्षराति तत्कथं तानि हवा
एतानि द्वाविंशतिरक्षराणीति तत्राहैवमिति आदित्यस्य स्माह्नीकादेकविंशत्वेऽप्यतत्प्रमासापत्तिरिति
शेति । हेमंतशिशिरावेकादृत्यपंचर्तवदस्यक्तु ॥ आदित्यस्याहोरात्राभ्यां योनः पुराणेन मत्सु हेतुत्वमस्मिन्लो
के दृश्यते तदयं लोको मत्सु विषयत्वात् तदुःखात्मकं सादभावादह्नल्लोकं सुखात्मक इति मत्सु ह्यहमत्सु विष
यत्वादिति ॥ पूर्वोक्तो नरस्य योनिरुत्तमाशंका होक्तस्यैवेति । व्याख्यातस्यैव ग्रंथस्य समुदायार्थस्य सिध्यबुद्धि
सौकर्यार्थमनंतरग्रंथेनोच्यते तन्न योनिरुत्तममिति ॥ जयमनुपरो जपो भवताति संबन्धः ॥ परोहास्येऽप्यान्त
वाक्यं व्याकरोत्येवं विद इति । फलमिति शेष इति यात्र ॥ साप्तविधं सप्तविधत्वं तदुपेतसामोपासनस्य समाप्त्यर्थो
भ्यास इत्यर्थः ॥ ननु पंचविधस्य सप्तविधस्य च सामोभ्यासं व्याख्यातं तथा च ज्ञातविषये वक्तव्याभावादलमनंतरग्रं
थेनेत्याशंका पूर्वोक्तग्रंथयोरर्थभेदमाह विनेत्यादिना गायन्तरं यंतरमित्यादिना मग्रहणेन विशिष्टानि विशि

ह्रीं भा ३४

३४

पफलानि चेत्यर्थः। कथं पुनर्वैष्णवाणां प्रसासनेषु निर्देशक्रमसिद्धिस्तत्राह यथाक्रममिति। पादशक्रममाश्रित्य
तैषां कर्मणि प्रयोगः कर्मिणामिष्टस्तेनैव क्रमेण तदुपासनोक्तिरित्यर्थः॥ तत्राप्राराण्यक्रियाज्ञानयोरसंभवात्प्राण
स्य प्रधानत्वात्तदुपागयन्योपास्तिमाहोदृश्यातिमनोहिकारइत्यादिना। प्राणास्तेववाग्येतात्यादिश्रुत्यास्वापका
ले प्राणोवागादीनां निधनमवश्यं॥ प्रोतं प्रगतं प्रतिष्ठितमिति यावत्॥ गायत्रेऽप्यप्राणेषु प्रतिष्ठितत्वे हेतुमाह। गायत्र्या
इति। प्राणो वै गायत्रीति हि श्रुतिः। अविदुषोऽपि प्राणो त्वसिद्धेर्नरे विद्याफलमित्याशंकाहाविकलेति। कथं पुन
र्नानाजनीनसर्वमापुरेकोऽप्यातागंतमलमित्याशंकाह शतमिति। शतापुर्वे पुरुष इति श्रुतेरित्युच्यते। ज्योक्
शब्दोऽन्यात्सचो ज्वलनार्थः॥ उज्वलः स्वपरोऽयकारसमर्थ इति यावत्॥ समयप्राणवतो मंथनकर्तृत्वसंभवा
त्प्राणदृष्ट्यनंतरं मंथनादिदृष्टमवतारयत्यभि मंथयतीत्यादिना॥ उयशमः संशमश्चेत्यर्थमेवाभावात्पुनरुक्तिमां
शंकासावशेषनिवृत्तेशेषत्वाभाविशेषमाहोपशम इति। कथं पुनारथंतरसाम्नोऽप्यो प्रतिष्ठितत्वेन हितं किंचिन्न
मिन्नमुपलभ्यते आत आह मंथने हीति। मंथनं निमिनीकृत्याग्रेरस्य तौरथंतरसाम्नो गीयमानत्वे दर्शनादग्रे
तस्य प्रतिष्ठितत्वसिद्धिरित्यर्थः। नन्वत्र ब्रह्मवर्चसातिफलमक्तं हृदयासने तु तेजस्वी भवतीति वक्ष्यते न च ब्रह्म
वर्चसतेजसोर्भेदस्तथा चरहृदयं ततोऽपासनयोर्न फलवैषम्यमत आह वृत्तेति। वृत्तराधशराणां स्वरानापपात्त्रा

या

राम०

३४

स

पुरुषोखाच्येकस्यैव प्रवृत्तयोर्मथनसामान्यान्मथनादिदृष्ट्यनेतरं मेथुनदक्षिणदिग्दधात्पुपमंत्रयत इत्यादिना।
पुरुषोहि पशुकर्मार्थोस्त्रियं वत्सादिना प्राणायतितास्मिन्प्राग्भसामान्यात्प्रस्तावदक्षिरिस्ताहस्तपयत इति। कुतोवाम
देवस्य साम्नो मिथुने प्रोतत्वं तत्राह वाय्वबुमिथुनेति। वायोरप्योचमिथुनतपासंबंधादामदेवो सत्तेरुक्तत्वात् नस्य
मिथुने प्रतिष्ठितं त्वपुक्तमित्यर्थः॥ नकाचनेति वाक्पमादाय व्याचष्टे काचिदयाति। परांगनां नोपगच्छेदिति स्मृति
विरोधमाशङ्क्याह वामदेव्येति विधिनिषेधयोः सामान्यविशेषविषयत्वेन व्यवस्थाप्रसिद्धेति भावः॥ किंच
शास्त्रप्रामाण्यादत्र धर्मो वगम्यते न काचन परिहरति च शास्त्रावगतत्वादवाच्यमापि कर्म धर्मो भवितुमर्ह
तितथाच श्रोतेषु उर्बलायास्मृतेर्न प्रतियुद्धिते साहवचनेति। पथोक्तोपासनावतो ब्रह्मचरी निपमाभावो
व्रतत्वेन विवक्षितस्तन्नप्रातिषेधशास्त्रविरोधाशङ्केति भावः॥ आदित्यस्य प्रजाप्रसवहेतुत्वाच्च हेतुमेथुन
दृष्ट्या नंतरमादित्यदक्षिणदिग्दधात्पुपमंत्रयत इत्यादिना॥ आदित्याज्जायते दक्षिरिति स्मृतेरादित्यकार्यत्वात्
जन्मस्यादित्यदृष्ट्या नंतरं पर्वजन्मदक्षिणदिग्दर्शयैव प्राणायति। कथं वै रूपं सामतस्मिन्प्रतिष्ठितं तत्राहानेकेति॥ पर्वजन्मा
यत्तत्त्वादतु व्यवस्थायास्तददृष्टे रनेतरं स्मृतदक्षिमाचष्टे वसंत इत्यादिना॥ वैराजस्य साम्नो पुक्तं तत्पुपप्रोतत्वं
तेषां स्वधर्मैर्विरजनादित्याहेतुरिति॥ पर्वजन्मा तनामन्तोऽप्यनेति निमित्तत्वाद्द्विराङ्गान्नश्चान्नत्वात्तत्त्वात्तत्पु

प्रतिष्ठितत्वात् न ह्यरावैराजमपि सामतेषु प्रोतमिति भावः। अतः पुसम्पत्तौ नैषु लोकस्थितेः प्रसिद्धत्वादनुदष्टनं
 तं लोकदक्षिमाहं पृथिवीति कथं शक्यं इत्येकस्यैव साम्नौ नाम ध्येयं बहुवचनान्न बहूनि सामानि प्रतापं त
 तत्राह शक्यं इतीति। नित्यं बहुवचनत्वमुभयत्र तत्त्वमिति चोक्तनाप्येव श्यमाहो दष्टो तपतिरेव त्व इति।
 महानाम्नाषु च क्षुशक्यं योगायंते तासां चाप्येव महानाम्ना रस्यद्विः संबन्धः स्मृतः अस्मिन् लोकाप्रतिष्ठिता इति
 अतस्तथा चास्मात्संबन्धात् लोकेषु शक्यं प्रतिष्ठिता इत्याह लोके धितिः। यस्मिन् लोककोपे त्वा लोको दष्ट
 नंतरं पशुदाष्टिपत्तयस्य जेतारिरेव त्व इति सामनाम ध्येयं पूर्ववन्ति त्वबहुवचनं तां पशवो वै र्वतीरिति
 अत्यंतरमाश्रित्याह पशुधितिः। पशुविकारपयो दध्यादिना पुष्टिरंगानां दष्टेति पशुदष्ट्यनंतरं मंगदक्षिमा
 हलो मेति। रसो वे पत्तायत्तीपमिति अतरेन्नरसविकारेण लोमादीनां संबन्धाद्यत्तायत्तीपं सामां गेषु प्रतिष्ठित
 मित्या हेतु इति। कुत्तः श्मश्रुरहितः। अग्न्यादीनां मंगेषु प्रतिष्ठितत्वाद्गदष्ट्यनंतरं मग्नादि दक्षिमुच्छ्रापपक्ष
 ग्निरस्यादिनाराजनस्य साम्नौ देवतासु प्रोतत्वे हेतुमाह देवतानामिति। फलविकल्पाद्ये वा शब्दस्यात्रासत्वे क
 थं वा कस्यादित्याशंकाह स लोकां वेत्यादीति। कथं पुनरेकस्मिन् लोकासने फलचपविकल्प्यते तत्राह भाव
 नेति। ननु फलत्रयमत्र समुचितमिष्यतां किमिति वा शब्दं गृहीत्वा विकल्प्यते तत्राह समुच्चपुति॥ नहि मि

हेतुमा ६

थो विरुद्धफलत्रयमेकत्र समुच्चैतं शक्यमतीति विवक्ष्यमिद्विरत्यर्थः ॥ तन्तुदेवतादृष्ट्या राजनस्पसाम्नाद्व्या
नादेवतान्तनिर्दोहति वक्तव्ये कथमन्यथोच्यते तत्राहैतदिति ॥ अत्रादिदृष्ट्यनंतरं त्रयीविधा दृष्टविधा
नेकारणमाहाग्यादीति ॥ यदग्याघातकं सामोपास्यमुक्तं तस्मादानंतरं यमुपास्यायास्त्रयाविधायापुज्य
ते अवेदोऽनेयं जवेदो वायोरादित्यात्सामवेद इति श्रुते स्त्रयास्तत्कार्यत्वावगमादित्यर्थः ॥ तत्कार्यत्वात्त्र
यीसाध्यकर्मफलत्वादित्यर्थः ॥ कथं सर्वस्मिन्प्रोतमित्युक्तं त्रयीविधादौ प्रोतमिति वक्तव्यत्वादत आह त्र
यीविधादीति ॥ कथं पुनरत्र त्रयीविधादिदृष्ट्या साम्नाद्व्येयत्वे गम्यते तत्राह त्रयीति ॥ न चास्यां प्रतिज्ञायां प
र्वेण संदर्भेण विरोधः शक्यो कामर्हतीत्याह त्रीति ॥ तत्रैकमंगिनामिति ॥ दर्शपूर्णमासाधिकारिपत्नवे
क्षितमाज्यं भवतीति दृष्टि विशेषणमाज्यं संस्क्रियते तथा सामप्रभेदां नादृष्टि विशेषणत्वाविशेषात्तेषां कर्मा
गानां तन्न दत्तगदृष्ट्या संस्कर्तव्यत्वादित्यर्थः ॥ अथ यथा श्रुतं सर्वान्मत्त्वमेव किं न स्यादत आह निरुपच
रिति ॥ सर्वविषयसामविदः सर्वेष्वरत्नमित्यत्र मंत्रं संवाद्यति तदेतस्मिन्निति ॥ परमित्यस्येव व्याख्यानमन्य
दिति ॥ वस्वरभावहेतुमाह तत्रैवेति ॥ सर्वज्ञं तत्त्वसर्वेष्वरत्नं च तच्छब्दार्थः ॥ सामोपासनं समासेनैकम
नरूपेणैव तस्यां व्याहृतमिति ॥ आदिशब्देन स्वरादपीवरागिद्यते ॥ किमित्युद्गोत्रं यथोक्तोपासितिरुच्यते

संभा-भा-
३६

आह पलेति मत्स्यपरिहारादि फलविशेषस्तत्संबंधं बंधादेषोपास्तिरनुष्ठेयस्यार्थः ॥ पशुभ्यो हतत्वमस्य वचनाद-
मपितव्यं ॥ वाक्पस्थामिति शब्दव्याचरे इति कश्चिदिति इत्यविशेषितः अनेन प्रकारेणाप्येति विशेषितो व्य-
वच्छिद्यज्ञातो न भवतीत्यर्थः ॥ तस्य प्राजायत्यत्वे हेतुमाहानिरुन्नादिति ॥ नीलपीतादिभिर्नीष्टुत्वावचना-
दित्यर्थः ॥ स्वरविशेषज्ञानपूर्वकमुद्गानकाले व्यातव्यमर्थमाहामतत्वमिति ॥ स्वरोष्पव्यंजनादिभ्यश्च
त्यत्रादिशाब्देन स्वरानुप्रयत्नादिसंग्रहः ॥ केनाप्याक्षिप्तस्योद्गातरुद्गानकाले प्रतीकारज्ञानाय स्वरदिदेव-
ताज्ञानमुपन्यस्य तिसर्वस्वरादिति शेषसहादयदस्यादिशब्दस्तद्देवांतरभेदाभिप्रायः ॥ पञ्चवक्त्रकव्यमित्य-
स्मात्तद्वर्धतच्छब्दोदयव्यतिथेर्वस्वरेष्वेति यावत् ॥ देवताज्ञानबलेनोद्गात्रानुप्रमत्तेन भवितव्यस्वरादीना-
मन्यथोच्चारणे देवताभेदप्रसंगादतः स्वरानुच्चारणे तात्पर्ये कर्तव्यमित्युद्गात्राक्षराक्षयतियत इति प्रयोग-
काले चिंतनीयमर्थकथयति तथेति पथोक्तरीत्या स्वराणां प्रयोगवस्त्वायामित्यर्थः ॥ दधानातिचिंतयेदिति
शेषः ॥ तथेत्परां प्रयोगवस्त्वायामिति यावत् ॥ विवृणु प्रयत्नोपेताः प्रयोक्तव्या इति शेषः ॥ तत्रापि व्यातव्य-
दशीपतिप्रजापतेरिति ॥ आतिदुतोच्चारणे नृवरणांतरे यथानिश्चितो न भवति तथा प्रयुज्यमानत्वमनाभाक्षपत्वं
॥ मत्स्योप्राप्तमिति वाक्योर्द्वान्नस्यार्थमाह व्यास्तानि वेति ॥ पद्यालोकज्ञानकैर्जलादिभ्यो बालानपरिहर-

राम०
३६

नित्याम् स्तोत्रात्मानमहंयदिहरातिव्यात्वास्पर्शानां प्रयोगः कर्त्तव्य इत्यर्थः। अधिकृताधिकारापेगाव
बद्धासुपासनाभुक्तानिसंप्रतिस्वतंत्राधिकारिगोचरमोकारोपासनविधात्मारभते॥ॐकारेति। अगावबद्धो
पासनाधिकारेयथोक्तस्वतंत्रोपासनविधानेकोभिप्रायः श्रुतेरस्याशंकाहनेवमिति। नस्वतंत्रस्यतस्योपासना
दित्येवकारार्थः॥ कथं तहिमंतवमित्यपेक्षायामाह किं तर्हीति। सतिपमस्य प्राद्युखत्वादित्येवमसहितस्यपु
ष्येतिपावत। अभ्यासश्चस्वीकरणाविचारोजफशिष्येभ्योदानमाह नित्येतिपंचविधः॥ वेद्योपदीयतेतस्यपज्ञा
गत्वात्यथकफलवत्त्वेनास्तीतिमन्वानोविशिन। एवहिर्वेदीति। गृहस्त्वेनतदात्मनेत्यर्थः॥ कथं गृहस्त्वस्य
प्राथम्यं ब्रह्मचारिणास्तथायादित्याशंकाह एक इत्यर्थे शतांशकव्याख्यानेवाक्यशेषस्यगमकत्वमाह दि
तापेति। प्राथम्यमेवप्रथमशब्दस्यनार्थोब्रह्मचारिप्राथम्यप्रसिद्धिविरोधादित्याहनाघार्थ इति। कीदृकं
त्रपारिवागृह्यतेतत्राहनेति। कुतोत्रब्रह्मसंस्थो न गृह्यतेतत्राह ब्रह्मसंस्थस्येति। वानप्रस्थग्रहणमस
त्त्वस्यपरिव्रजोपिप्रदर्शनार्थः॥ ब्रह्मचारीत्यादिवाक्यस्यनैष्ठिकविषयत्वविशेषणसामर्थ्यादुपदिष्टं
तमित्याहति। श्रुथोपकुर्वीतास्यात्रब्रह्मचारित्वाविशेषात्किमित्युपादानं न भवेत्तत्राह उपकुर्वीतास्येति
ननुब्रह्मचारिणा ब्रह्मचर्येणपुण्यलोकोनप्राप्यतेतत्राह सर्व इति॥ कथमाश्रमिणापुण्यलोकवशिष

छा. भा. ८. अ. ३९
 वतां तदात्मत्वमुच्यते तत्रास्युत्पत्तिः ॥ आश्रमिषु प्रदर्शमानेषु किं परिवाद्युत्पत्त्येन प्रदर्शयितुं तत्राह अवशिष्ट
 स्त्विति कुतो हेतुः पुण्यलोकवैलक्षण्यममृतत्वस्येत्याशंक्योक्तमात्यंतिकमिति तस्यापेक्षितत्वाभावे हेतुमाह पुण्य
 लोकादिति ॥ अमृतत्वस्य पुण्यलोकात्पथविभागकरणात्ततो न्यत्वादास्यंतिकत्वसिद्धिरिति योजना ॥ उक्तमेवाप्य
 व्यतिरेकमुखेन साधयति यद्विचित्रादिना ॥ ब्रह्मशब्दस्य यथाश्रुतं मुख्यमर्थं गृहीत्वा परब्रह्मात्मना साक्षात्कार
 वतो निरंकुशममृतत्वमुक्तं प्रकरणा लोचनया तत्र प्रणवप्रती के ब्रह्मोपासकस्य क्रमेणा मृतत्वमभेदबुद्धे
 नृपापातदृष्ट्या कर्मिणाममृतवत्फलवत्त्वामिधानेन तन्निर्दया ब्रह्मसंस्थतास्त्विति दर्शनात्तस्याप्यविवक्ष
 यत्वा मृतत्वकामो ब्रह्मसंस्थः स्यादित्येकार्थपरत्वादेकमिदं वाक्यमिदं वाच्यं तद्वैतद्वैतनियमादित्यर्थः ॥ किंपुरंत
 द्वाक्यतत्राह तस्मादिति स्मृतिसिद्धेति श्रुतेः स्मृत्यर्थानुवादत्वे वैपरीत्या न दनुमितश्रुतिसिद्धेति योजनं ॥ स्म
 तिमेव दृष्टं तावदंभेन स्पष्टयति यथेत्यादिना ॥ इति शब्दोक्ततपे रसनेन संबध्यते ननु ब्रह्मतत्त्वसेवा तो मृतत्व
 भयति न प्रणवसेवा तत्तत्किमिति तस्य स्मृतिरित्याशंक्याह प्रणवश्चेति तत्र प्रमाणं दर्शयन्कलितमाह एतद्व
 वेति ॥ स्वव्याख्यानवर्जितदोषमुक्त्वा ब्रह्मसंस्थो मृतत्वमेतात्पर्यवृत्तिकारि पंचव्याख्यानमुत्थापयत्यनेति पक्ष

ल्वाश्रमिणाश्चत्वारो ज्ञानवर्जितास्तेषां सर्वेषामप्यविशेषेण तास्वाश्रमविहितधर्मानुष्ठानेन पुरापलोकमा
 गिता सर्वे एते पुरापलोकमवतीत्यत्रोक्तानन्तरं पूर्वस्मिन् ग्रंथे परिव्राजकसंज्ञकसंनवशेषितोक्ताति योजनात्
 नन्तरं पूर्वस्मिन् ग्रंथे वाचकपदं परिव्राजो नोपलभ्यते यथा चोसार्वशेषितस्तत्राह परिव्राजकस्यापीति ज्ञानं मा
 माश्रीपापभूता इति पावत्यरिवा डपि पूर्वत्राभिहितं चैव ह्यसंस्कृता वास्यको र्थः स्यादित्याशङ्क्या हात इति। परिव्रा
 जकस्या नवशिष्टत्वेन चतुर्णां मुपदिष्टत्वा विशेषोऽतः शब्दार्थः। सामान्यनिर्देशे हेतुमाह। चतुर्णामिति। अ
 प्रतिषेधाच्चेति छेदः नन्वाश्रमांतराणां कर्मार्थत्वात्तत्रैव व्याप्यतत्त्वान्न वृहत्संस्कृतायां सामर्थ्यमस्ति परिव्राज
 कस्य तु निर्व्यापारस्य वृहत्संस्कृतासु करेत्यत आह स्वकर्मैति। नन्तु परिव्राजके वृहत्संस्थाशब्दो रूढोगवाह
 शब्दवन्तन्मैसवाश्रमांतरमास्वदतितत्राह नचेति निमित्तमादापप्रवृत्तत्वेपि किमिति रूढिर्न स्यादित्याशङ्क्या
 ह नहाति। नन्वेषशब्दो नैमिन्नकोपि परिव्राजकमात्रमधिकरोति तत्रैव निमित्तस्य सत्त्वात्तत्राह सर्वेषां चेति।
 नन्तु पंकजादिशब्दानि निमित्तमस्तीत्येतावतानेदीवरादौ वर्तते किंतु तामरसादिमात्रविषयीकृतीति तत्रा
 वृहत्संस्कृताशब्दो निमित्तवत्पि गृहस्थादावनवस्थितः परिव्राजकमेव परं चरयेदत आह यत्रेति। वृहत्संस्कृ
 ताशब्दो निरोद्धुमपुक्तमिति सेवकः। रूढिपक्षे दोषांतरमाह नचेति। धर्मसहितस्य ज्ञानस्य ज्ञानसहितस्य धर्मस्य धर्मस्य

छा.भा.टी.आ.
३८

तत्त्वसाधनत्वान्न ज्ञानानर्थक्यामित्याशङ्क्याद्यप्यक्षमन्तवदतिपारिवाज्येतिपारिवाज्यधर्मोवेतिनायंनियमोऽहस्त्वादि
धर्मरागमध्याप्रमधर्मत्वेनतत्त्वत्वान्नदिशिष्टज्ञानममृतत्वहेतुरत्यापिवक्तुसकरत्वादित्याहनाश्रमेतिहिताप
दूषयतिधर्मोवेतिपदिरवाजकधर्मोज्ञानविशिष्टोमुक्तिहेतुरत्युच्यतेतदेतदपिमुक्तिहेतुत्वसर्वोप्रमधर्मोणात्ता
नविशिष्टानामविशिष्टतथाचनरूपेपपरिवाजकस्येवज्ञानान्मुक्तिरित्यर्थः॥इतश्चपरिवाजकस्येवत्वमु
क्तिभाक्कमसिद्धमित्याहनचेति।मातर्हि कस्यचिदपिमुक्तिर्भूदितितत्राहज्ञानादितिब्रह्मसंस्थवाक्यार्थमुप
संहरतितस्मादिति।परिवाजकस्येवामृतत्वमित्यनियमात्तानोदेवनतदितिचनियमादित्यर्थः॥ब्रह्मसंस्थःसमु
च्चपानुष्ठायातिवृत्तिकारमतंनिराकरोतिनकर्मिति।कर्मनिमित्तप्रत्ययस्यपुद्गब्रह्मात्मतासाक्षात्कारस्यचमिथो
विरोधान्नसमुच्चपासिद्धिरिति वस्तुसंग्रहेवाक्यविरणोतिकन्ताहति।कर्मविधयोनिषेधाच्चेतिदृष्टव्यं॥तथापिप्र
त्ययत्वाविशेषात्कारकाकारकविधिनियेधयोर्नविरोधोस्तीत्याशङ्क्याहृतचेति।प्रत्ययत्वेपिशास्त्रायाशास्त्रीय
तपाविद्याविद्याभावेनविरोधोस्तीत्यर्थः॥सतिविरोधकिंस्यादत्राहस्वाभाविकमिति।विद्यारूपप्रत्ययइतिपूर्वेण
संबंधात्तत्रोक्तमेवहेतुस्मारपतिभेदेति।तत्रलोकप्रसिद्धमुदाहरणमाहनेहीति।मेहाभेदप्रत्यययोर्विद्याविद्यात्म
नोर्विरोधेनसमुच्चपासंभवान्नदनुष्ठायाब्रह्मसंस्थोनभवतिचेत्कस्तर्हिब्रह्मसंस्थस्यादत्राहतश्चेति।वक्तव्यं

राम०
३८

त्यासमुच्चयायोगे सतातिपावता अन्तर्गृहस्थादेव ह्यसंस्वतासंभवमुक्तं साधयत्यनोहति वाचरं मरामात्रवि
 कारेन ते सैव शरीराहो वास्मिन्नोहमि त्याधमिसंधानरूपो मिथ्याभिनिवेशात्त कोयः प्रत्यपस्तद्वत्त्वादिहेत्वर्थः ॥ न
 तु ब्रह्माविदोपि संस्का न धैवशातदैतस्य त्वाभिनिवेशपूर्वकं मप्रवृत्तिसंभवान्न वस्तुसंस्वतासु प्रतिपाद्येय
 त आह न चेति असत्यमिदमिति विवेकेन सत्यत्वाभिनिवेशो शिथिलाकृते पुनस्तस्य त्वाभिनिवेशेन प्रवृत्तिरूपप
 घते आभासरूपात्तु भेदबुद्धिर्न कर्मप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः ॥ अद्वैतज्ञानवतो निमित्तनिवृत्त्या कर्मनिवृत्तिरवश्यं भावि
 नीत्युक्तं विषये होषमाहोपमर्दिते पाति एकैव प्रत्यप जनकं शास्त्रं न भूवत्सेव प्रमारां पूर्वप्रवृत्ते भेदप्रत्यप विरोधा
 दिति मतमाशं वाहाम ह्येति पथान कलं जंभ क्षये हि त्यादिशास्त्रं पूर्वप्रवृत्तकल जादिभ क्षणप्रत्यप विरोधेपि प्र
 मानं भेदप्रत्यप विरोधादिति मतमाशं वाहाम ह्येति पथान कलं जंभ क्षये हि त्यादिशास्त्रं पूर्वप्रवृत्तकल जादि
 भ क्षणप्रत्यप विरोधेपि प्रमारां रागादिषा न स्पप्रत्यप त्या प्रमारा त्वान्न येव भेदप्रत्यप त्या विद्योच्छेत्वा त्या प्रमारा
 संभवान्न द्विरोधेप्यदैतशास्त्रस्य पुक्तमेव प्रमारापमित्यर्थः ॥ कार्यपरत्वाद्वैते तात्पर्याभावात्कुतस्तस्यास्य प्र
 मारापमित्याशं वाहसर्वोपनिषदमिति ॥ उपक्रमोपसंहारे क रूपादिषा द्विधा तात्पर्यलिङ्गदर्शनाद्वैते तात्पर्यता साम
 वसीयते तद्युक्तमदैतशास्त्रस्य स्वार्थप्रामाण्यमित्यर्थः ॥ मेहालंबन कर्म विधिविरोधान्नाद्वैतशास्त्रं स्वार्थमानमि

ब्रह्मा ४३

३६

वे

त

तिशंकते कर्मविधीनामिति पथास्वप्नप्रत्यययोगं धर्मेन गरादिप्रत्ययप्रान्तत्वं ज्ञानादत्तं पुरुषमधिकृत्य प्रमारां तथा क
 र्मविधीनामयविडापुंस्त्रेप्रामारापसंभवान्नादितशास्त्रस्य तद्विरोधो स्तातिपरिहरति नानुपमदितेति पद्यराचरातिशेष
 स्तनदेवैतरोजनइति स्मृतेस्तत्त्वदर्शना कर्मभ्यः सर्वे प्राहुर्दुपरमे सत्यन्येषु परं स्यते तथा च कर्मविधिविरोधतादवस्थ
 मिति शंकते विवेकनामिति प्रकृतिपरवशत्वात् लोकस्पनासौ विवेकी प्रवृत्तिमनुवर्त्तते प्रकृतिपातिभूतानि नित्यहः
 किं करिष्यतीति स्मृतेस्ततो ब्रह्मविदो नैष कर्मविधीनामप्राभारापप्रसक्तिरित्युत्तरमाह न काम्येति ते देवप्र
 पंचपतिनहीति इति नोच्छिद्यंतु इति शेषः ॥ अस्तु प्रकृतै किमापाते तदाह तथेति अनुष्ठाप्यं त एवेति तद्विधीनाम
 नुच्छिन्निरिति वाक्यशेषः ॥ अद्वैतादित नो वशं भाविना कर्मात्तद्वन्निरित्युक्तं दृष्टं तेन विघटपन्ना शंकते परिव्राज
 कानामिति अद्वैतधीत्वभावालोचनायां भिक्षाटनादिप्रवृत्तिरप्यद्यत्मानैवेति मन्वानसमाधत्तेन प्रामातेति स
 मुच्चपस्पप्रामाति कत्वनिरूपणायां प्रत्ययाभासमूलस्पप्रवृत्त्याभासस्य नोदाहरणत्वमग्निहोत्रादिप्रवृत्तेरप्या
 भासत्वे प्रामातोकसमुच्चपसिद्धौ तहानिरतो नैतच्चोद्यमित्यर्थः ॥ एतदेव दृष्टं तेन स्पष्टपतिनहीति तद्वद्विवेकि
 ना कर्मोक्तिपमारां दृष्टमिति विवेकिभिरपि तन्न किपते भिक्षाटनादिप्रवृत्त्याभासस्त्वप्रामातिकोऽग्निहोत्रादिप्रवृत्ते
 नोदाहरणमिति शेषः ॥ इतश्च नेदमुदाहरणमित्याह न चेति अग्निहोत्रादिवपि प्रवर्त्तकमस्तीति शंकते दहापी

राम०

३७

ति अकराकृतं प्रत्यवायाख्यं मयमविवेकिनो विवेकिनो वेति विवकल्यां घं मंगी करोति न मे देति। कर्मणि मे ह बुद्धि
 मतो विवृतत्वे पितृस्य तदकरां किं स्यादित्याशंकाह यो ह्यति। इति पदं दृष्ट्वा पति न निवृत्तेति। विवेकिनो निवृत्ताधिकारस्य
 प्रत्यवाया प्राप्ता कर्मसु प्रवर्तकाभावात्कर्मभ्यो निवृत्तिरूपं पारिव्राज्यं चेदति प्रसंगस्तर्ह्यतिशंकते एवं तर्ह्यति। कर्म
 साधनैस्त्वं पक्षोपवीतादित्यज्यते न वा त्यज्यते चेन्न स्वाश्रमधर्मस्ततोपक्षोपवीता घंतरा गाह्ये स्त्रादिभावा संभवा
 त्त्यज्यते चेन्न पारिव्राज्यप्राप्तिः साधनसंग्रहस्य साध्या र्थत्वादिति परिहरति न स्वस्वामित्वेति। इति आश्रमांतरेषु न
 पारिव्राज्यमित्याह कर्मार्थत्वात् इति। जापा पुत्रा विना संपन्नानं तर्पणं श्रुता वयं शब्दार्थः॥ गृहस्थे स्त्रादिषु स्वाश्रमस्य
 घेव पारिव्राज्यस्य दुर्वचत्वे फलितमाह तस्मादिति। विवेकवशाद्यतोपवीता दोस्वशब्दार्थे स्वामित्वं स्वबुद्धिभावा
 दिति पावत। पारिव्राज्यकत्पनिवृत्ताधिकारस्य प्रत्यवाया प्राप्तिरिति तत्रानिषादपत्तिमाशंकते एकत्वेन तद्विषयप्रत्यय
 स्यादिति रूपादकं तत्त्वमस्यादिवोक्तं तज्जनितेनैकत्वं विषयेनेति पावत॥ तथा च यथेष्टचेष्टा प्रसज्यते शेषः॥ तत्रा
 नितो वैधर्म्यादिनास्तत्प्रवृत्तिस्तत्संस्कारवशादित्याशयेना न ह्यबुद्ध्यादिनेति। यो हि दृष्टे न दोषेण तत्त्वज्ञानी त्व
 यंचित्त्युतिमायादितस्तस्य संस्कारवशाद्यमानि पमानुष्ठानमुपपद्यते तस्य दोषकृतं तत्त्वप्रच्युति प्रसूतानि प
 तचेष्टानिरूप्यत्वेना वशानुष्ठेयत्वात् तथा च न पथेष्टचेष्टा पान्निरूप्यते॥ इति अविदुषो वैधर्म्यप्रवृत्त्यभावेऽपि

य

येष्वेष्टानां स्तीत्याह न चिति। अविडषो पिनयथेष्ट चेष्टा विडुषस्तु सा कुतस्तेति दृष्टं तेन स्फुटयति न हति। अ
न्येषां ब्रह्म संसृत्वा संभवे फलितमुपसंहरति तस्मादिति। परोक्तमनुधांगी करोति यत्पुनरिति। उक्तमथांतरमनुव
दतिय चेति। किं परिवाजकस्य ज्ञानहीनस्याप्रममात्रनिष्ठस्य तपःशब्देनोपादानमाहो ज्ञानवतोपातिविकल्पाद्यमं
गाकृत्यद्वितीयं दूषयति एतदसादिति। ज्ञानवतोपितपस्वित्वात्तपःशब्देनोपादानमुचितमिति शङ्कित्वा प्रस्थाहकस्मा
दित्यादिना॥ तपःशब्देन नासौ गृहीत इति शेषः। तस्य च ज्ञानवतो वशिष्टत्वं प्रागेवोपरि दृष्टमित्याह स एवेति। इतश्च प
रमहंसपरिवाजको नूतपःशब्देन परमहंस इत्याह एकत्वेति। तदेव स्फोरयति भेदेति। पन्तुकुर्मोच्छिदे गृहस्थदेरपि
ब्रह्म संसृता सामर्थ्यामिति तत्प्रस्थाहतेनेति। अतिवृत्तभेदप्रत्ययस्य ब्रह्म संसृत्वा संभवेनेति यावत्॥ सामर्थ्यं प्र
त्युक्तमिति संबंधः॥ पन्तुचतुर्गामपि ब्रह्म संसृताया अप्रतिषेध इति तत्राहा प्रतिषेधश्चेति। एकत्वोपदेशेन भे
दप्रत्ययानिरासादिति वृत्तभेदप्रत्ययस्यार्थाद्ब्रह्म संसृता प्रतिषेधेत्यर्थः॥ परिवाज्यमात्रेणामृतत्वे ज्ञानवैष्य
प्येमुक्तं परिहरति तथेति। चोधांतरमनुधांगी कृतपरिहारं स्मारयति यत्पुनरुक्तमिति। तत्र ह्योपशब्द इति शेषं पंचम्या
स्तु चयति॥ चोधांतरमनुधांगी दूषयति यत्पुनरित्यादिना॥ आदिपदेन पुं कजादिशब्दो गृह्यते॥ उक्तं प्रपंचयति गृह
स्थिताति। इहापाति प्रकृतवाक्योपादानं॥ प्रकृते परमहंसे परिवाजकं ब्रह्म संसृत्वा दमित्यत्र हेतुमाह मुख्येति।

इतश्च पारमहंसमेव श्रोतमित्याह तश्चेति एवकारार्थे कथयति न पक्षोपवातेति इति शब्दः संन्यासप्रकरणेन याव
धश्च कस्य भावप्रदर्शनार्थः ॥ ब्रह्मसंख्यं शब्दस्यापारमहंसविषयत्वेऽस्य संतरे संवा दयति प्रकृतिरिति ॥ अस्याप्रमिभ्यः पूर्वा
प्रमत्रयमतीत्य सर्वकर्मस्य त्का स्थितेभ्यः परमहंसपरिव्राजकेभ्य इति यावत् ॥ परमं पवित्रं नित्यं स्मृतिशयपरिमुक्ति
कारणं परमपुरुषार्थसाधनं समकृत्तानं प्रोवाचेत्यर्थः ॥ स्मृतिभ्यश्च यथोक्तं पारिव्राज्यं सिद्धं तति शेषः ॥ अनाश्रियम
नारंभमित्यादिवाक्यसंग्रहार्थमादिपदं ॥ कर्मणो बंधहेतुत्वं तच्छब्दार्थः ॥ लिंगस्य धर्मकारणत्वादिह्यंतस्मादित्य
क्तं ॥ अलिंगो धर्मश्चाजित्वरहितः ॥ धर्मज्ञो यथा च धर्मानुष्ठाता भधर्मज्ञ इति वायाठ ॥ धर्मविचारनिष्ठा रहितस्तत्रा
सारसमपवानित्यर्थः ॥ अलिंग इत्युक्तेऽनाप्रमिस्त्वमाशंकाहाव्यक्तेति न व्यक्तं देभेन गृह्यते लिंगमाप्रमिस्त्वमस्या
स्तास्य व्यक्तलिंगः ॥ किं त्वदेभेन प्रकृतिस्त्वत्पुक्तप्रकारेणातदस्यास्तास्यर्थः ॥ आदिपदं तजधर्ममधर्मं चेत्यादिगृह्य
ते ॥ अत्रापि पूर्वपक्षान्वयः ॥ ननु कर्मनिवृत्तिमुपदिशता त्वया सांख्यमतमेवाश्रितं तेनापिशरीरादिव्यापारोपरमद्वारा
ध्याननिष्ठतायाः स्वीकृतत्वात्तत्राह पत्विति ॥ न हितन्मते कूटस्थतामधीबलेन नैक्यं पुक्तं क्रियाकारकादिबुद्धेर
विवेकस्य च सत्यत्वेन ज्ञानमात्रापनोद्यत्वा योगान्न च सर्वव्यापारोपरमसंभवो मनोबुद्धादीनां तच्छीलत्वात् न हि क
श्चिदक्षरामयात्मादिस्मृतेरतः सांख्यवचोमिथ्येवेत्यर्थः ॥ ननु बोद्धेनापि नैरात्ममिच्छतानैक्यमिच्छतया च कर्म

छा. भा. टी. भा.
४१

न

सागमुपदिशता स्वयापित नमत्तमेवानुमोदितेनेत्याहयञ्चेति तह मुपगं तुरसत्राकर्तृत्वं तच्छब्दार्थगादुख
मिसेवपत्कर्मकायकेशमयात्पजेदिति स्मृतेरालस्योपहृतेरक्षैरकर्तृत्वमुपेयते भवतापि कर्मस्य जता तन्मत
मादतमित्याशंक्यार्थेयञ्चाक्षैरिति। अकर्तृत्वाऽमुपगम इति छेदः। तेहि मोहादेव कर्मस्य जातो न तत्फलं लभं
ते सकृत्साराजसंसागं नैव सागफलं लभेदिति स्मृतेर्वपं तत्प्रमाणावशादेव कर्मस्य जातो न व्यामूढपक्षमादु
यामहेतस्मान्नेष्टस्यं प्रतिस्मृतिप्रसिद्धमप्रत्याख्योपमिति भावः। पक्षांतरे नैवोक्तं कर्तृरमूलत्वात्सुतेफलित
मुपसंहरतितस्मादिति। पञ्चकैश्चिदैकाग्रमपमाश्रितं तत्प्रत्यादिशत्येतेनेति। एकत्वविज्ञानेन न भेदप्रत्यय
स्योपमर्दितत्वोपपादनेनेति यावत्॥ एकत्वविज्ञानेन परोक्षं विवक्षितं व्यपरोक्षस्य पारिवाज्यमंतरेणायोगात्
स्योपरतिशब्दितस्य शमादेव जन्माधनत्वश्च तेरिति दुष्यं॥ गृहस्थस्य पारिवाज्ये अतिविशेषं शंकतेन नि
ति। एकात्म्यमेव सत्यं हेतुमस्यमिति विवेकं जाते सत्यग्रादेव कृतत्वाध्ववसायां न दमिनिवेशे शोथित्यान्ततस्या
गेदोषमाप्तिरिति दुष्यति न देवेति। सम्पत्ताने सत्यग्रादे सन्तत्वे मानमाहोपागादिति गृहस्थस्यापि विवेकव
तो वैराग्यद्वारा पुंक्तं पारिवाज्यमित्याहात इति शब्दो वृत्तं संसृवाक्याख्यानसमास्यर्थः॥ किंतु द्वेष्टेत्याकाशा
पामाहयत्संस्थ इति। लोकानाममितीदृशतया मितापप्रतिभासं व्यवच्छिन्नं निध्यानमिति। देवात्मत्वाभावेक

राम०
४१

यं प्रसववर्गोऽप्यास्यादित्याशंकाह प्रजापतेरिति पूर्ववदिति त्रयाविद्यासारजिघृक्षया लोचितचानित्यर्थः ॥ क
 यंतस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वमित्याशंका महत्तरत्वादित्याह कोदशमित्यादिना ॥ तत्र ब्रह्मशब्दप्रवृत्तौ हेत्वंतरं सूच
 पतिपरमात्मदेनिति ॥ अकारवयवस्याकारस्यापि सर्ववाक्यापिरस्ति किमुक्तं व्यमोकारस्येति मन्वानः ॥ अस्तं
 तरमुदाहरति अकार इति ॥ अंमितीदं सर्वमित्यादिवाक्यमादिपदार्थः ॥ ॐकारव्यापनत्वेऽपि वाग्जातस्य न तस्य स
 र्वात्मत्वमाकाशादिपरमात्मविकारस्य यथेव विद्यमानत्वादित्याशंकाह परमात्मेति सकलमपि जगत्
 रमात्मविकारत्वात्तदतिरेकेण नास्ति सच प्रकृतादौ कारणान्तातिरिच्यते एतद्देसस्य कामपरंचापंच ब्रह्म
 पदोकार इति श्रुतेः ॥ तस्माद्युक्तमोकारस्य सर्वात्मत्वमित्यर्थः ॥ ॐकारं सर्वात्मकं ब्रह्म स्वरूपमुपासात्
 त्विविधिसमाप्त्यर्थमिति शब्दः ॥ किमित्योकारस्य लोकादिद्वारानिष्पत्तिरुच्यते तत्राह लोकादीति ॥ अति
 श्रुत्यास्त्यर्थापत्तस्तपते तद्विधापत्त इति स्थिते तत्तथा च सिद्धिमोकारोपासनममृतत्वफलमिति वक्तुमिष्ट
 तिब्दः ॥ प्रासंगिकं हि त्वाप्रकृतमनुसंधने सामेति ॥ पंचविधं सप्तविधं च पञ्चांगीभूतं साम तस्योपासनवंचना
 दौकारस्य तदुपास्यसुतरामेव कर्मगुणत्वे प्राप्ते तत्तत्तत्प्रावर्त्य ब्रह्म प्रतीकत्वात्केवल्यहेतुत्वेन तमेवम
 होक्त्यप्रस्तुतपञ्चांगभूतसामादिविज्ञानविधानार्थमुक्तं वाक्यमित्यर्थः ॥ सामहोममत्तं ॥ त्रिनसामादिता

छांभा ४३

४२

दित्वा

नविधित्तयातदपरिज्ञाने दोषमाह ब्रह्मेत्यादिना। तेषां प्रातः सुवनेशानत्वेपि यजमानस्य काहानिरित्याशंकाहते
 अतिपथापद्यिवा लोकोवसुभिस्तथेति यावत्॥ अतरिक्षलोकोवशीकृत इति पूर्वसासंबंधः। तृतीयां लोकोवसु
 अस्तुत न देवानां तत्तल्लोकवशीकारस्तथापि यजमानस्य लोकित्वे किमापातमित्याशंकाहेति यजमान
 स्पेति। पराश्रित्य लोकाभावो तः शब्दार्थः। तर्हि देहपातादूर्ध्वमित्येतत्तल्लोकापेक्षां विनापि विधिवशाद्वा गोमवि
 ष्यतीत्याशंकाहल्लोकापेति। लोकत्रयस्य वस्वाद्यधीनतया यजमानान्धानत्वे तस्मिन् दधानत्वात् यत्तद्य
 नृशानमिनामित्याशंकाहल्लोकाभावे चेति। अतोप तत्स्वर्गादिसाधनाभूतं कथं कुर्यादित्याशंकाह विद्वत्कर्म
 नृशाननिहापरं वाक्यमित्याशंकाह सामादिति॥ अथेतीदृशं कृत्यार्थे निषेधार्थे च भविष्यति नेत्याह
 स्तुतये चेति। इतश्चाविद्वत्कर्तृत्वं निषेद्धमशक्यमित्याह अथेति। मरुच्चाहतेद्येत्यादौ विदुषस्संनिधाने त
 दन्तुं मंतराणां विदुषः कर्मकं कर्तुं मपुंक्तं प्रत्यवापप्रसंगात्तदसंनिधौ नृतेनापि त्रिपमारां कर्म नृदुष्यता
 त्पपादितमित्यर्थः॥ अथशब्दो हेत्वर्थः। सामाद्यवित्तानेपस्माद्यज्ञाद्यकरात्तेव प्राप्ते तस्मादित्यर्थः॥ ज्ञात
 व्यसामादिप्रश्नपूर्वकं विदुषां तिकित्तिदिना॥ अप्रगीतमगजानं शस्त्रपत्प्रातः कालिशस्य ते प्रातरनुवाक तस्य
 तिपावत्॥ उपाकरणादित्यस्यार्थमाह प्रारंभादिति॥ जघनेत्येतद्वा च षेपश्चादिति। स गार्हपत्यपुत्त उद्देभा

गेस्थित्वावसदेवताकंसामगानेकतवानित्यर्थः सवासवासवमित्यत्र सशब्दोपमाजनविषयः ॥ राजापत्न्यदृशं
 नेन त्वदनुत्तपापृथिवीप्रपुक्तभोगापेक्षार्थः ॥ पृथिव्याक्षेतिवसतीति पृथिवीक्षितं तस्मै पृथिवीक्षितो पृथिवीलोके
 मपालवृत्तव किंसादिच्छाशब्दाह एष वै यजमानस्येति स्वाहाशब्दो मन्त्रसमाप्तेऽर्थो होमघोतक सर्वपुमंत्रेष्टे तैसा
 महोममंत्रोत्थानैरित्यर्थः ॥ पृथिवीलोके जपोपापोदृष्टितस्तथांतरिक्षलोके जपोपापोपि प्रदृश्यते इत्या
 हतयेति ॥ अंतरिक्षेऽप्यंतरिक्षक्षितवापुस्तस्मै वापवे ॥ यथा पृथिव्यांतरिक्षयोरास्य पापस्तथा ध्रुवलोकास्य पापस्य
 अत इत्याह तयेति ॥ स्वाराज्यमंतरिक्षेऽस्वातंत्र्यं आदिशानामिव स्वातंत्र्यमिह विवक्षितं ॥ किमिदं सामाघातं ज्य
 माहोपाजमानिकमिति वीक्षायामाह याजमानं त्विति ॥ आदिपदेन लोकं मे यजमानायेति निदेशो गृह्यते ॥ सा
 मादिविज्ञानफलकथपति एष इति ॥ एषं विदित्यस्य व्याख्या यथा कृतस्येति ॥ यथा कृतसामादीत्येतत् ॥ एवमि
 त्युक्तप्रकर्षोक्तिस्तस्य पक्षयाथात्म्यविदस्तदनुष्ठानद्वारात्फलसंभवतीत्यर्थः ॥ ॥ इति श्रीमत्सरमहस
 परिवाजकाचार्यश्रीशुद्धानंदपूज्यादशिष्यभगवानंदज्ञानगिरिज्ञाया द्वादशोपभाषणीकाया द्वितीया
 पः ॥ ॥ कंसो गाववद्वैविज्ञानं परिसमाप्य कर्मफलस्य आदिस्य स्वतंत्रोपास्तिविध्यर्थमध्यायांतरमारभमा
 राः संबंधं प्रतिजानीते असाविति ॥ पूर्वोत्तरग्रथयोः संबंधं प्रतिजानीते प्रकटयितुं वृत्तं कर्त्तव्यं अतीतेति ॥ वि

छां भाटीओ

४३

शिष्टफलं पृथिव्यादिलोकत्रयं। समनंतरसंदर्मस्य ताद्यप्येव कृपातनिकां करोति सर्वेति। तस्य प्रेषितत्वं सूचय
ति महत्वेति॥ कथं पुनरादित्यस्य सर्वप्राणिकर्मफलभूतत्वमित्याशंक्य सर्वेषु जीव्यत्वोपलंभादित्याह स एष इति।
पातनिकां कृत्वो नरग्रंथमच्छापयति श्रुत इति। आदित्यस्य कर्मफलत्वादिति यावत्। तदप्युद्देशे हेतुं तस्मात् स
र्वपुरुषार्थभरति। श्रेष्ठतमं फलं क्रमेण सक्तिलक्षणां स्यात्। तत्तथोक्तं॥ आदित्ये कर्मफलशब्दप्रवृत्तिनिमित्ति
न सक्तं वक्तुं कर्तुं माह वस्वादीनां चेति॥ चकारो विद्वत्संग्रहार्थः। वक्ष्यत्यादित्यस्येति संबन्धः। तस्य सर्वेषां
पुत्रानां फलरूपत्वादिति हेतुः। वस्वादप्यत्र कर्मफलभोक्तारस्तत्फलमादित्यं दृष्ट्वा तत्पुंतीति पुंनमित्यर्थः॥ आ
दित्यं मधुदृष्टोपासात् तत्पुंनं तत्र सिद्धमधुसास्यमादित्यस्य पुंनं कर्माकांक्षापूर्वकं दर्शयति कथमित्या
दिनादिवित्तिरश्चीनवंधूदृष्टो निमित्तमाह तर्पते गति॥ अंतरिक्षानि वासि मरुपरिवेसारितनयने रिति शेषः अं
तरिक्षमध्वपुपदृष्टिं कथयति अंतरिक्षमिति॥ मधुन इत्थं भुपत्रसंबन्धः॥ मराचपः पुत्रा इति वाक्यं व्याचष्टे मराच
प इति॥ आपो मरुतं कृशरश्मिस्त्वां सतां त्वप्रमाणा माहेता इति स्वराजः स्वतोभासमानस्य सवितुरिति या
वत्॥ तासां पुत्रत्वप्रकटयति ता इति॥ लोके हि भूमरबीजभूता पुत्रा मध्वपुपदृष्टिं दृष्ट्वा तेषां तांश्च पोतरिक्ष
लक्षणां मध्वपुपं तर्गतं रश्मिस्त्वाभवेति तत्तच्च तांस्त्वभूमरबीजदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः॥ प्राचीरुद्दिगते द्यौर्हि

राम०

४३

त्वरश्मिषु प्राचानमधुनाडादष्टिविधयेत्याहतस्येति॥ मध्वाश्रयस्य लोहितादिरूपं मधुर्वैवश्यमारांतदाधार
स्येत्यर्थः॥ क्रस्मं चरूपासुभ्रमरदष्टिमारोपयति तत्रेति॥ प्रकृतं मधुसप्तम्यर्थः॥ तासामधुक्तत्वे साधयति लो
हितेति॥ क्रवेदविहिते कर्मणि पुष्पदष्टिं संपादयति पतदति॥ क्रचो मधुक्तत इति मंत्राणां यत्कृतत्वादम्बेदः पुष्पमि
ति क्रवेदशब्देन ब्राह्मणा समुहा यस्य वक्तव्यत्वात्कथमम्बेदविहिते कर्मणि तच्छब्देन लक्षिते पुष्पदष्ट्या व्यासेपि
कृतस्ततो मधुनिष्पत्तिरित्याशङ्काह ततो हीति॥ तदेवोपपादयति मधुकरैरिति॥ लोके तावदप्युष्माश्रयाः समादाय
मधुकरैर्मधुनिर्वर्त्यते तथेहापि मधुकरस्थानीये र्कज्यं त्रैस्तदेदविहितात्पुष्पस्थानीयात्कर्मणाः सकाशादपो
ग्रहीत्वा मधुनिष्पाद्यते तस्मात्कर्मणाः स्वफलभूतमधुनिष्पत्तेरुपपत्तेस्तस्मिन्पुष्पदष्टिरित्यर्थः॥ ता अमृता आ
पदति वाक्प्रश्नपूर्वकं व्याचष्टे कास्ता इत्यादिना॥ कर्मणि प्रपुक्तत्वं ममि नपति अग्रावति॥ अग्निपाकाभिनिर्द्
नत्वं मपूर्वात्तत्वं परंपरया मुक्तमर्थत्वं ममता र्थत्वं यद्द्वारोहितरूपामृतनिर्वर्तकत्वं तदर्थवत्त्वं उक्तफलवत्त्वं
त्यंतरसवत्त्वं॥ तावा एता इत्यादिव्याचष्टे तद्वसानिति॥ यथा हि पुष्पेभ्यो भ्रमरो रसानाददानास्तान्पतितपतितयेते
मंत्रास्तस्मिन्कर्मणि स्थितानमया नरसानादाय मधुनिर्वर्त्यते तोपयोक्तं कर्मा मम तं समालोचयंति स्मेत्यर्थः॥
कथं पुनर्मंत्राणां भ्रमरस्थानीयानां पुष्पस्थानीयमम्बेदविहितं कर्म मितपानां फलवत्त्वमित्याशङ्काह ता क्र

वदति॥ तासां कर्मणि प्रपुन्यत्वेपि किमायातं तदाह ऋग्विरिति॥ अमितं न स्पष्टं जायते तिसंबंधः॥ तं प्रश्नपूर्वकं
 विशदयति॥ कोसाविति॥ तच्छब्दार्थमाह॥ पशुआदीति॥ आथानुष्ठितं कर्म जनितं फलं कथमादित्यमाश्र
 यतीत्याशंक्वाहामुष्मिति॥ दृष्टं ते मोक्षं महोद्वादिजनितं फलमित्यमिप्रावेरावाद्यादिप्राप्त्यर्थमिति
 शेषः॥ किंतु कर्मफलपदादित्यमाश्रित्यतिष्ठतीत्याशंक्वाह॥ तत्प्रत्यक्षमिति॥ कर्मफले प्रत्यक्षे तज्ज्ञातक
 र्मणि कर्मणि श्रद्धासिद्ध्यर्थमिति पावत॥ तदेव फलं प्रश्नपूर्वकं विशदयति किमित्यादिना॥ मध्यंतरं दर्शयति अथे
 ति॥ वक्तव्यं विशेषं कथयति पञ्जषीति॥ कथं तेषां मधुकृत्तदाह पूर्ववदिति॥ ऋचं चाराणां कथं विहितं कर्म
 णि प्रपुन्यानां पथा पूर्वमधुकरत्वं मुक्तं तथा पञ्चमपात्यर्थः॥ पञ्चवेदविहितं कर्मणि पुष्पदक्षिमाचरे पञ्चवे
 दिति॥ ता अमृता आपदस्य पूर्ववद्वाख्यानमित्याह ता एवेति॥ पञ्चषां आदित्यसंबंधि मधुप्रत्यक्षं दर्शयति एतद
 ति॥ तत्तापं मधुकथयति अथेति॥ ऋचं पञ्चषां च मधुपथा कथितं तथोति पावत॥ तत्प्रश्नात् प्रत्यक्षं दर्शयति ए
 तदिति॥ चतुर्थं मधुनि दर्शयति अथेति॥ किंतु कर्मत्वाशंक्वाहेति हासेति॥ तत्प्रत्यक्षं चाराणां नामाग्निरसस्य च प्रसिद्धं ब्रह्म
 णां तद्विहितं कर्म पुष्पपुष्पस्त्राणां पमित्यर्थः॥ पदाप्रसिद्धं पोरिति हासपुराणोपादानं तदपि न दूषणमित्याह तपो
 वेति॥ अथ मेधं कर्मणि जायते परिहारार्थं परिज्ञातवानां विधोपाख्यानं समुदायोपनतत्वारिप्रवमाचक्षतेति

रि

विधिवशात्प्रपुज्यते तासु त्रिषु तस्यैव कर्मणो गत्वेन मन्त्रवैवस्वतो राजे सवंप्रकारणोरिति हासपुराणोर्विनियोगस्य
र्वतं त्रैपरिज्ञवाथार्थिकरणेनैव सिद्धत्वात् न तसंबंधिकर्मपुष्पमित्यर्थः॥ अस्यापिमधुनः शास्त्रप्रत्यक्षतामाह मध्येत
दिति॥ पंचममधुदर्शयति भाष्येति॥ लोकद्वारीपादिविधयो लोकद्वारमया वरापुष्पमत्वावपमित्यादयः॥ ब्रह्मशब्दा
र्थमाह शब्दाधिकारादिति॥ क्रगादिशब्दानां प्रकृतत्वादित्यर्थः॥ अस्यापिमधुनः शास्त्रवशात्प्रत्यक्षतामाह मध्येत
ति॥ समाहितदृष्टेशास्त्रार्थसमाहितचित्तस्येत्यर्थः॥ पंचमधुनि व्याख्यायतेषां ध्येयत्वसिद्ध्यर्थं स्तुतिं प्रकुरुते ते वा एते इति॥
तस्मान्नेषामिति संबन्धः॥ कर्मणो विनिपुक्तत्वेन तदेगत्वात् तद्वापानिः वेदानां कार्पण्येऽपि प्रपन्नपूर्वकत्वाभावात्
न्यत्वं यामधुनि स्तुतिः सा कर्मस्तुतिरिति ह॥ रसानामिति कर्मस्तुतिमभिनयति॥ यस्यैवमिति॥ रसानोरसा अमृता नाम
तानीत्येवं विशिष्टान्पमृतानि यस्य पूलं कर्मणास्तस्य माह भाग्यं किं वक्तव्यमिति स्तुपते कर्मस्येत्यर्थः॥ अमृतानि ध्येयान्मुक्ता
तडप जीविनो ह्येता गताननुचिततायानुपदिशति॥ न चैति॥ कवलग्राहं कवलं गृहीत्वा यथा लोकोप्राति तददित्येत
त्तत्तत्त्वशेषानाभावेन पुनस्तुपजीवनवचनमित्याशङ्क्य परिहरति कथमित्यादिना॥ चक्षुषेति वक्तव्ये कथं सर्वकरो
रित्यधिकमुच्यते तत्राह दृष्टेरिति॥ चक्षुषेव रूपग्रहणमिति तप ममाप्तिर्यथा शंकते नन्विति॥ कर्मफलभूतस्वरसस्य लोहि
तामृतात्मकस्य नास्ति चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वमिति परिहरति नेत्यादिना॥ किमेतावत्तारसस्यायातं तदाहरसो हीति॥ इति तस्यापि

त

श्रीत्रादियाद्यतेति शेषः ॥ एतदेव त्वादिवाक्यमुपसंहरति देवा इति ॥ किं तेषां स्वतंत्राणां तत्पि निर्वाहादित्येति ॥ विगध्यं
 होर्मध्यं ॥ आदिपदेन संभावितः सर्वविदेहकरा हो धा गृह्यते ॥ एतस्मादप्यदिति व्याख्यातस्यानुवादेमात्रे ॥ उत्साहवतां
 देवनां यथोक्ता मतोपजावित्वमिच्छन् लोकप्रसिद्धिमतकूलयति न ह्याति ॥ पाठक्रमेणोक्तं व्येपस्वरूपमनुघसा
 धिकारं व्यानविधिं दर्शयति सपदिति ॥ वसुदेवभोग्यतां वसुभिर्देवैरुपजीव्यत्वमिति यावत् ॥ एतद्विस्मयकं मधुनि
 दर्शयति ॥ एवं शब्दार्थविशदयति पथोरितमिति तथैव प्रकृत्युक्तं मेतौ वेत्यर्थः ॥ भोगकालपरिमारां प्रश्नपूर्वकं नि
 हारयति कियेति ॥ आधिपत्यं स्वाराज्यमिति विशेषणोक्ता स्वयं माह न पथेति ॥ प्रथमममृतमधिकृत्य चिंतनं
 पमुक्तं द्वितीयममृतमाश्रित्य तदर्शयति अथेति ॥ विद्याफलकथयति ॥ सयावरिति ॥ यावदसुराभोगकालततो
 द्विगुणो रुद्राणां भोगकालः पृथो प्रथमामृतध्यापिनां वसुभिस्तुल्यो भोगकालस्तथा द्वितीया मृतध्यापिनामपि रु
 द्रैस्तुल्यो भोगकाल इत्यर्थः ॥ इतरामृतध्यापिनां फलानि निर्दिशति तथेति ॥ विपर्ययेण पुरस्तादक्षिरातो वस्ता
 च्चेत्यर्थः ॥ पथा पुरस्ताददेता पश्चाच्चास्तमेता ततो दक्षिरातो द्विगुणो न कालेनोदेता उन्नतरश्चास्तमेतेत्युक्तं ॥ तथा
 ततो द्विगुणो न कालेन पश्चाददेता पुरस्ताच्चास्तमेता तावाता दिसा नो भोगकालस्तृतीयमृतध्यापिता वानेव भोग
 काले ततो द्विगुणो न कालेन यावदादित्युक्तं तावान्मरुता भोगकालश्चतुर्थमृतध्यापिता मपिता वानेव भोग

कालः॥ उदेतादसिरां तोस्तमे^न तां तो दिगुरो न काले नो^न र्ध्वमुदेता^न दस्तमेता तावान्साध्यानां भोगकालः ४ पंचमा^न
तचित्तकानामपि सतावाने वेत्यर्थः॥ पञ्चवे पूर्वोदयास्तमपकालापेक्षया दिगुरो न काले नो^न नरो नरोदयास्तमयावित्यु
क्तं तत्पुराणा विरुद्धमिति शं कते पूर्वस्मात् पूर्वस्मादिति॥ कथं श्रुत्पुक्तस्यार्थस्य पुराणा विरुद्धे तेषां शंका ह स वि
तुरिति॥ उक्ते मेव संक्षिपति मानसो नारस्येति॥ महागिरेर्मैरो प्राकारवत्परितः स्थितस्य मूर्धनि सलग्रथ चक्रा
संस्पसवितुर्मैरोः प्रदक्षिणावृत्ते स्तत्पत्न्यात्कालाधिक्ये कारणाभावाच्च तत्सृष्टिपुत्रीषु उदयास्तमपकाल
स्य तुल्यत्वं॥ उक्तं विष्णुपुराणे॥ शक्रादीनां पुरोतिष्ठन्त्युत्प्लवपुत्रनये॥ विकर्तौ द्वौ विकर्ता स्तु त्वा न कोणा
न द्वे पुरे तथेति॥ लैगे चोक्तं मानसोपरि माहेंद्रा प्राच्यां मैरोः स्थिता पुरा॥ दक्षिणे भानुपुत्रस्य वरुणा स्य तु वाहरो
॥ सोम्य सोमस्य विपुला ता सुदिग्देवताः स्थिताः॥ अमरावती संपमिनी नी सुखा चैव विभा क्रमात्॥ लोकपालो
परिष्यत्तु सर्वतो दक्षिणा पने॥ काष्ठंगतस्य सूर्यस्य गतिर्याता निबोधत॥ दक्षिणा प्रक्रमेद्भानुः क्षिप्तेषु रिबधाव
ति॥ पुरांत गोपहा भानुः शक्रस्य भवति प्रभुः॥ सर्वैः सांपमनैः सौरोद्युदयो दृश्यते द्विजाः॥ स एव सुखवत्पातुनिशा
तस्य प्रदृश्यते॥ अस्तमेति पहा सूर्यो विभाया विप्रदृक् विभुः॥ मया प्रोक्तो मरावत्पापथा सो वारितस्करः॥ तथा संपम
नी प्राप्य सुखा चैव विभा खगः॥ पहा पराद्भस्त्रा ग्रेष्वा पूर्वोक्तो नैर्कते द्विजाः॥ तदा त्वपररात्रश्च वा पुभागे सुहा राः॥ इ

छांभाही आ
४६

शान्तापूर्वरात्रस्तु गतिरेषास्पसर्वतदति॥ तथा चोपरिष्ठादमरावत्पास्तिष्ठन्मु व्याद्रुतत्रेशकोरास्थानांतृतीययाम
माग्रेपकोरास्थाना माघयामसंपमिन्यासु दपंचकरोतिसविता एवंपयोदास्येमथ्याद्वैतिष्ठितदैदेअस्तमयः आग्ने
पेततापयामः॥ निर्कृति कोरोप्रथमोयामः वारुणो उदयपदा चर्वरुणो मथ्याद्रुः तदायामेअस्तमयः निर्कृते कोरा
तृतीयो यामः वायव्ये प्रथमयामः सोम्ये उदयः पक्षचसौम्ये मथ्याद्रुः तदा वारुणो अस्तमयः वायव्ये तृतीययामर्दशा
न्य कोरोप्रथमोयामः ऐदे उदयः तथा आग्नेये कोरावर्तमानस्तत्रत्पानामथ्यं दिनं यमे द्वापुयो राघतृतीययामो
नेर्कृती शान कोरायो रुद्रयास्तमयौ च करोत्येवंसर्वा सुदीक्षु विदिक्षु चेति योराणि के दर्शने ता द्विरुद्रा मे दृष्ट्वो
क्तमित्यर्थः पृथपि श्रुतिविरोधे स्मृतिप्रमारांतथापि पथा कथंचिद्द्विरोधपरिहर्तुं विज्ञाचार्योक्तमुपपादयति
अत्रैति॥ पदमरावतीष्पन्पास्या ततदा हितो प्रतिपुरस्ताडदेतीति प्रयोगश्च न्यत्वाद्यसुनां भोगांत एवमर्चरेस्तोपु
राणां विना शो द्विगुणा कालेन रुद्रादीनां भोगच्युतिरतु इमां वचनव्याक्तिमाश्रित्य तमेव परिहर्तुमाह मरावत्पा
दनामिति॥ तथापि कथंचिद्विरोधसमाधिस्तत्राहो दृष्ट्वैति पेर्यत्र दर्शने भास्वान्त तेषामुदयः स्मृतं तिरोभावे च
पत्रैति तदेवास्तमने खेः॥ नेवास्तमनमर्कस्पनोदयः सर्वदा सतः उदयास्तमनेनाम दर्शना दर्शने रवेरिति भम
रेवत्पादिपुण्यपूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरत्रोदासकाले द्वेगुणमस्तुतां च दर्शना दर्शने सवितरुद्रयास्तमयोस

राम०
४६

वाएघनकदाचनास्तमेति नो देतातिश्रुतवस्ततो नो दयास्तमपोतया चपुराषुतल्यत्वेन गच्छतः सवित्ररुदयास्त
मपकालवैषाममपुक्तमित्याशंक्याहतनिवासिनां चेति भोगकालदेगुरापनसवित्तगतेराधिकापेक्षयाप्रत्युच्य
तेपेनपुराणाविरोधः किंचमरावत्पादीनां पुराणां देत्योयस्ता नो पूर्वपर्यापेक्षयो नरो नरपुरादिगुरा न का
लेनोद्वासा न दयेक्षयोतरस्थानेषु भोगकालदेगुरापुस्योक्तेमितिभावः अथोद्वासकालो धीक्याद्भोगच्युतिका
लाधिका न भोगकालाधिका मत आहतयेति यथोद्वास कालदेगुरापमुक्ततददिति यावत् अमरावती निवा
सिप्रातिवर्गापेक्षया संपमिनी निवासिनः प्रातिनः प्रातिदिगुणो न कालेन सवितरुदपस्ति मया विति पुक्तचव
क्तुं दर्शनादर्शनयोर्दिगुराकालभावित्वान्न चतन्निवासिदस्यपेक्षया दक्षिणोत्तरयो रुदयास्तमपोत न दस्या
पूर्वपश्चिमपोरेवतद्वा दस्मद्दुर्मेध्वेष्यतदक्षिरात उदेति उ नरतश्चास्ते मेतीत्युच्यते इव शब्दस्तपोस्तान्निव
सिजनापेक्षया दक्षिणोत्तरस्थेयोरसत्वेद्योतयतीत्यर्थः यथा मरावत्पेक्षया संपमिन्यामुद्वासकालाधिका म
क्ततथा तदपेक्षया वारुणा तदपेक्षया च विभायां तत्कालाधिका मवधेयमित्याहतयेति संपमिनी चोत्तमोय
बुद्धवचन इतश्चास्मद्बुद्धिमपेक्ष्य दक्षिरागत्यादिनास्तमनमित्याह सर्वेषां चेति उद्यतमादित्यं पुरतो व लोक
पता वामभागे स्थितत्वा न्मरुः सर्वेषामेवोत्तरतो भवति तथा चोदयास्तमयाभ्यां पूर्वापरदिग्बिभागान्तं सुरवा

छा. भा. टी. भा.

४९

सिद्धस्य पेशया सिरात इत्यादि वचनं किंच स्मरस्य पेशये वेत्यर्थः। उदास काले देगु राया पेशया भोग काले देगु
रापमित्युक्तं संप्रति सवितृ गत्या धिक्काये पेशये व भोग काला धिक्काये किंच स्मरस्य पेशया शक्य पुरारा विरोध समाधाना
संभवान्नेव मित्याह पदं च्यादिना ॥ यथा संप्रति मित्या मध्याद्देगो वा रापा मुघने वति तया तस्या मध्याद्देगो विभाव
या मुघनं शत इत्याह तथेति उक्तं च वा पुत्रोक्तं मध्यगस्त्वमरावत्पाया वद्वति भास्करः। विवस्वते सपमने उद
पंस्तत्र दृश्यते। सुखायामर्धरात्रं विभायामस्तमेति चेति कथं पुनः सपावदादि स्य उन्नरत उदता दक्षिण
तोस्तमेनादि स्तावदूर्ध्व उदेता वा उस्तमे ते स्य च ते मे न हित न्नो दास काल स्य वा धित त्वमस्ति पेनो दपास्त
मय काला धिक्काद्देग काला धिक्का स्यादत आह इला वतेति। मेरोच्चतुर्दिशामिला वतं नाम वर्ष प्रसिद्धं त
न्निवासिनां प्राप्तिना मुभयतः पर्वताभ्यां मानसोन्नरसु मेरुभ्यां प्रकारस्त्वातीयाभ्यां मुभयोर्ध्वस्ति महाक्षे
रा विनिवारितादि च रश्मीनामूर्ध्वमुदेता वा उस्तमेता च सवितृ दृश्यते। इव शब्दस्तु दयास्तामपयोर्वस्तुतो
सत्त्वघोतनार्थ इत्यर्थः। कथं सवितोर्ध्वं सन्तु देस्य वा उस्तमेति तत्राह पर्वतेति। सवाहन प्रकाशस्य पर्वत
योः परितो हि दे प्रवेशादूर्ध्वो वातेनां प्राप्तिना सुपरिप्रसारतनेत्राणां सावित्रं प्रकाशं पश्यतां तत्रैव निववि
संतो पलभ्यते प्रदेशांतरे च दृश्यमानो धस्तादिवास्तमेति पथोपरि दृष्टव्यं तेषु पलभ्यमानो मेघस्ततो दृष्ट

सं०

४९

देशोभूतललुग्रश्चैवावसीयतेतथेहापान्नर्थःभोगकालस्यावितेधेनाधिकमापाद्यतेनेवल्लोनातिशय
वत्वममतादरपिकथयतितथेति॥भोगकालाधिकेसतीतियावताअन्तमीपतेकल्पतेपुनर्भोगकाल
माकल्पोधमनंतदभावज्ञात्वोपरमरामगमादिमुखत्वंदशमात्रंवेरात्तमिस्त्वंतसंबविदुषोपिक
ल्पतेदेवेसममिन्नाहोघमनेतिपंचमिःपपापेमधुविद्यापथावदुक्ताक्रमेणामुक्तिफलपर्यवसापित्व
तस्पर्दशीपित्तमननरवात्सुमवरूयाहकृत्वेत्यादिनातस्मान्नापनग्रहकालादनंतरमितिछद्वा
र्थः॥उध्वःसन्वत्स्रीभतोवर्तमान इतिपावनअस्मिन्पुदेत्यस्वमहिमिप्रकाशलवेत्येतत्स्थानेतिप्रयोगा
क्रमसक्तिरत्रविवक्षितातत्रविददन्तुभवंप्रमाणयतितत्रेति॥क्रममुक्तिसप्तमर्थः॥पथोक्तक्रमेणासौवा
आदित्योदेवमश्वित्यादिनापंचामृतत्वेनस्थितमित्यर्थः॥स्वमात्मानेवद्यतयाविददात्मसंभूतमैमित्यर्थः॥
आत्मत्वेनोपेत्ताहग्रहणोनगृहात्वेत्येतत्कर्णप्रश्नइत्याकांक्षायामाहयतइति॥लघुवत्सोपदेशोब्रह्मवि
द्योक्तावस्थायांब्रह्मणोविपुक्तास्थितौविविक्तावस्थायौकेनचित्स्थोप्रत्युवाचेत्यर्थःकथप्रत्युक्तिर
तितत्राहतेतत्रेति॥श्लोकमुपादायव्याकरोतिनवेतत्रेत्यादिनानिमुल्लोचेत्यस्मिन्नर्थेतिपुल्लोचेतिछांदस
प्रयोगइतिशब्दपूर्वार्हव्याख्यासमाप्त्यर्थः॥उत्तरार्धमुक्त्वापपतिउदयास्तमयेति॥लोकत्वाविशेषादितरलोक

४८
 ४८
 वद्वह्नलोकैर्पिनोदपास्तमयवर्जितइतिउक्तोविद्वानुत्तरार्धेनशपथंकुर्वन्परिहरतीत्यर्थःएवंमंत्रद्वकृशपथद्व
 तानिर्गतिर्नहेत्याद्याकमर्थाश्रुतिरस्याशंकाहसत्यमिति।नहेत्याद्याश्रुतिमाहायव्याचक्षेयथोक्तेति॥ब्र
 ह्मोपनिषदिस्वार्थमाहवेदगुह्यमिति।एवंशब्दमाहायव्याकरोति।एवमिन्द्रादिना।वशादित्रयंतिस्त्रानेवं
 शोमध्वपूपोमधुनघृष्टैर्वंरूपमित्यर्थः।प्रत्यमन्तसंबंधचलोहिताघमतेद्येकैकवस्वादीनासंबंधमित्यर्थः
 ।अन्यदिस्वधमन्तसंबंधनादिगृह्यते।उक्तविद्याफलमुपसंहरतिविद्वानिति।तनुविद्यासफलाचेवुक्ता
 तर्हि।किमुत्तरस्यंथेनेत्याशंकाहतेतद्वैतदिति।स्तुतिमेवामिनपतिवृह्मादीति।तद्वैतडहालकायेत्यादिना
 विद्यायापोगंपात्रप्रदर्शयतेतद्याचक्षेकिंचेति।इतश्चस्तुत्तर्हमेतद्विज्ञानामित्यर्थः।मधुविज्ञानं व्याकरोति
 ब्रह्मविज्ञानमिति।तस्यपरोक्षत्वंव्यावर्तयतिइदंवावेति।अथज्येष्ठापुत्रापुत्रावब्रह्मवक्तव्यमितिपूर्वेषाम
 पंनिपमोनेहोतीतनानामिन्द्राशंकाहान्योपाति।पंचातस्मदुजानातिप्रगाप्यापेतिपुत्रशिष्यभ्यांयात्रा
 तस्मत्प्राचक्षेनेति।तीर्थद्वयविद्याप्रदानेभिरुक्तैरिदमिति।निरुद्धारोषण॥आर्चायाविद्यादाताआ
 दिपदाद्वनदायाश्चोत्रियोमेधावाग्यस्यते।सर्वेषामर्थेनामत्राधिकारमाशंकादेषयतिकस्मादित्यादिना
 ।आर्चायावेतिपुनरुपादानक्रियापदेनतस्याच्यघोतनार्थाविद्यायामादरोवामुख्यमधिकारकार

गाफलतीतिभावागतेनग्रंथेनोत्तरग्रंथस्यगतार्थत्वंपरिहरितयतइति। सवितृद्वारकवह्मविधानंतरंतदेवता
गायत्रीद्वारेणातद्विधौपदिश्यतइत्यर्थः। ब्रह्मावघापाविवक्षितत्वेब्रह्मेवोपदिश्यतांकिंगायत्र्युपदेशेनेत्याश
क्वाहगायत्रीति। तथापिछंदोतराणोविहायकिमितिगायत्रीद्वारेवब्रह्मोपादिश्यतेतत्राहसस्त्वितिब्रह्म
ज्ञानद्वारतयातदुपासवेत्यर्थः। प्राधान्येहेतुमाहसोमाहरणादिति। सोमस्याहरणामानयनंतत्रसाधनत्वंगायत्री
छंदस्त्वानोमन्त्रोपाजकैरिष्यतेतद्यत्तंतस्यायत्तेप्राधान्यमित्यर्थः। पदाद्वैत्सेमाहरणामिच्छद्विच्छंदसांगाप
त्रात्रिषुपजगतीनांतादृश्येनानिपोजेजगतीत्रिषुभोर्मध्येमार्गमशक्तानिवृत्तौगायत्रीसोमंप्राप्यदक्षेरास्त
स्यविजित्यतंदेवैभ्यःसमाहरदित्येतरेपकवाह्योसोमोवैराजामुष्मिंलोकआसीदित्यत्रप्रसिद्धमतस्त
त्प्राधान्यामित्यर्थः। तत्रैवहेत्वंतरमाहेतरेति। उष्मिन्नुष्टप्रभतीनांतराणोच्छंदंसितेषायादशोक्षराणि
सर्पष्टादिसंख्याकानितेषामाहरणमापादनंगायत्र्यक्षरेणादशःषड्विक्रितेयःषड्विकसंख्यायान्नसंख्यामंत
रेणासंभवान्नास्मादितरेषुछंदसुगायत्र्याव्याप्तेष्वप्राधान्यमित्यर्थः। अथवागायत्रीव्यातिरिक्तयोस्त्रिषुप
जगतीछंदसोमहरणाद्यतयोरशक्तयोर्मार्गमध्यजगत्यात्यन्तानित्रीणपक्षराणित्रिषुभावेकमक्षरतत
श्चतुरक्षरात्रिषुपक्षरासहतातत्रगायत्रीसोममाहरतीत्यन्तानामक्षराणामाहरणोर्नपूतानंतयोरयाद्य

ते व्याप्य स्थिता तेन तत्प्राधान्यमित्यर्थः। तत्रैव हेतुं तत्र माह सर्वसवनं तिसर्वाणि प्रातः सवनं माध्यं हि न सवनं तृतीयसवनं
 मित्येतानि तेषु गायत्र्या व्यापकत्वं मिश्रतां गायत्र्यप्रातः सवनं त्रैलोक्यं माध्यं हि न सवनं जागृतं तृतीयसवनं मिति स्थितेऽपि त्रि
 पुत्रजगत्सो गायत्र्या व्यापकत्वं तत्प्राधान्यं यदीदं मुखेन च सोमाहराहारेण सवनं त्रयसंबन्धवारं तस्य अस्ति प
 त्ते प्राधान्यमित्यर्थः। धान्येऽपि कुतो ब्रह्मविद्यायां तत्प्राधान्यमित्याशङ्क्याह गायत्र्या त्रिब्रह्मविद्यायाः तत्प्राधान्यमिति
 शेषः। गायत्रीमेवां लवनं त्वेन प्रतिपद्यते ब्रह्मेत्यत्र लोकप्रसिद्धि मन्त्रकूलपतितस्यामिति। गायत्र्या ब्रह्मज्ञान
 द्वारेणोपादानमुक्तहेतुभ्यः सिद्धमित्युपसंहरति अत इति। तथा चेतोर्प्राप्तिगदादिन्यापे नु गायत्र्या व्यापकत्वं ब्रह्मो
 पास्यमिति प्रतिजानीते गायत्रीति। न पातमादाय व्याचष्टे वेद इति। अवधारणारूपमेवायं स्फुटपन्निहमित्यादि
 व्याकरोति इह मिति। तदिदं सर्वं गायत्र्येवेति योजना गायत्र्याः सर्वात्मकत्वाद्ब्रह्मदृष्ट्या यास्ति पुंनक्तत्वं तत्रानु
 पपत्तिमाशङ्कानंतरवाक्येनोत्तरमाह तस्या इति। कथं वाचो गायत्रीत्वमित्याशङ्क्य तस्याः सर्वभूतसंबन्धं दर्शयति
 वागिति। कुतो गायत्रीत्वत आह पस्मादिति। भवत्वेवं वाचस्वरूपं गायत्र्या स्तुकिमायातं तदाह पद्वागिति। गायत्री
 नामानिर्वचनोदपि वाच्युक्तं रूपं गायत्र्यामेव दृष्टव्यमित्याह गानादिति॥ अस्ति हि वाचः सर्वभूतात्मकत्वं तदा
 च कत्वादाच्यस्य च वाचकातिरेकेणानिरूपणान्नथाचवां भूता गायत्री सर्वभूतात्मकेत्युक्त इहानी तस्या

छां भाटी ओ
५०

प्रमेहाशिषद्विधांगायत्रीमन्त्रचिन्त्यात्पाजहृत्सतायास्वदवच्छिन्नवृत्तत्वंतदनुचितपेदितितच्छेषत्वेनैवपूर्वोक्तं
स्थितेसतीत्यर्थः॥समस्तस्पपादविभागशिविष्येतिपावतविस्तारमेवावधत्तातिपावातिनिवाचारेभराविकारो
नामधेयमितिवाक्यशेषमाश्रित्यविशिनष्टिवाचारेभराभात्रादितिपरमार्थसत्त्वत्वेहेतुमाहाविकारइतिहा
वानस्येत्यादिस्पष्टयतितस्येति।आदिपदेनवापुराकाशश्रुत्तुभयमुक्तंततोऽप्यापानिद्यादिस्फुटपतित्रिपाहि
ति।समस्तस्पसर्वप्रयत्नात्मकस्येत्यर्थः॥अतावितिशब्दोभेदसमास्यर्थः॥पद्वृत्तगापचवच्छिन्नमुपास्प
मुक्तंरुदपाकाशेतद्धूपमितिर्वक्तुंक्रमेणहृदपाकाशमवतारयतिपदेतदित्यादिन॥एकस्याकाशस्यक
थंत्रैविध्यमुक्तमितिशंकतेकथमितिऔपाधिकत्रैविध्यमविरुद्धमितिपहिरतिउच्यतेइति।बाह्येद्विषय
त्वंतद्विषयशब्दाद्याश्रयत्वंप्रस्थानभूतेनभूतीति संबंधानकचनेत्यादिनानिषेधद्वयेनपूर्वप्रकारमव
स्थाद्वयंनिषिध्यतेनिषेधफलमाहातइति।सर्वेदेवंस्थितंवासनामयंचतान्नेहृत्पानिरूपमारांहर्याका
शमित्यर्थः॥औपाधिकत्रैविध्यमुपसंहरतिअतइति।यापिकिमित्यनेनक्रमेणाकाशस्यसंकोचोहृदपो
क्रियतेतत्रोहवहिर्द्वेतिस्थानस्फुटितमहाहरणंनस्फुटपतिपुथेति।अत्रैवकुरुक्षेत्रमर्थतोर्वृद्धंस्थानीय
एथदकमापितथेति।विदलपुगलमिवतडुभयंलोकत्रयापेक्षयाविशिष्टतरमित्यर्थः॥हृदपाकाशचैतंसमा

६

राम०
५०

६
 ग्रायते चेत्ततश्चात्रपरिच्छिन्ने ब्रह्मप्राप्तमित्याशंक्वाहत्तदेतदिति। परात्वेन जन्मनाशमन्यत्वं सिध्यतीत्याहाप्रव
 नीतिः॥ प्रधानफलसंवावर्त्तपतिगुणफलमिति दृष्टफलं च तैस्वर्गादिरिति दृष्टमित्यात्तं। ज्ञानमेव विशिनष्टि इहैवे
 ति। वर्त्तमानो देहः सप्तम्यर्थः॥ यो विद्वानेवं स पथोक्तं फलं भेत्त इति संबन्धः॥ वक्ष्यमाणं ज्ञानं स्पृष्ट्वा तं श्रुतिपरिहृत्य प्रकर
 राभेदे व्यावर्त्तोपेतमुत्तरसंयस्यता तर्पमाह तस्येति द्वारपालाद्याद्यादिपदेन तदुक्तं विशेषोऽयं ते ब्रह्मण्युपास
 नेनाप्रसिद्धितो द्वारपालोपास्तिरपुनरेत्याशंक्वाहपथेति। इति तदुपास्तिरर्थवतीति शेषः॥ स्वर्गलोकशब्दपरमात्म
 विषयस्वर्गलोकमित्युद्धे विमुक्ता इति प्रत्यंतरात्। देवसुखित्वं साधयति देवैरिति स्वर्गलोकस्य परस्परमनो
 भवनमायतनं सत्येति यावत्॥ प्राक्त्वेऽनवस्थामाशंक्वा नक्तपूर्वमिभ्यवस्येति। तत्स्थस्तेनेति तच्छब्दे हृदय
 विषयः। तेनेवेति प्राणाविषयस्तच्छब्दात्तदव्यतिरिक्ते स्वातंत्र्येणावक्ष्योऽकिंचित्करत्वनहि च क्षयः प्राणास्पृ
 वंधो न हि बाधस्तत्संबन्धेति बंधनमास्ति तत्राह च क्षुरिति। अविष्टात्त्वेनादित्यश्च क्षुषिप्रतिष्ठितश्च क्षु
 ग्राहकतया रूपे प्रातिष्ठुतं रूपदर्शने करणं भवति तथैव प्राणास्पृक्षमिति। प्राणादित्यपरेरेके प्रमाणा
 हारादित्यो हेतुः कथं पथोक्तस्यादित्यहृदयसुखिकारस्यानिचवासनात्मना हृदये प्रतिष्ठिता ततस्तानेन क्रमेणा
 दित्यो हृदयेति उक्तीत्यर्थः। तत्रैक्यंतरं प्रमाणापतिस आदित्य इति। एकदेवताभिन्नं न हृदि प्राणाभेदेन च क्षु

रादित्योराध्यंनंपुक्तमित्याहप्राप्नोति। आश्रयशब्देनरूपाणिहृदयेचोच्यते॥ घुलोकोवा आदित्यचक्षुषोर्देवः
 तद्विष्टितस्यसर्वस्याप्राणात्मत्वेवाक्षशेषमनुकूलयति। वक्ष्यतिचेति। नहिप्राणोत्पत्तिसर्वस्यत्पत्तिस्तदा
 त्पमंतरासंभवतीतिभावः। तदेतत्प्राणाख्यब्रह्मस्वर्गलोकंप्रतिपित्सुसन्पुरुषस्तेजोनाथमित्याभ्यांगुणाभ्यांवि
 शिष्टमुपासीतेतिसंबंधः। किमितिपथोक्तोधिकाराप्राणोपासनेनिपुण्यतेतत्राहस्वर्गोति। तथापिकथंयथोक्तगुणाद
 यवैशिष्ट्यमाणाख्यस्यब्रह्मणासिध्यतितत्रलेजःशब्देव्यकुर्वन्नाह। तेजस्वीति। एतत्प्राणाख्याब्रह्मोभयरूपेण
 तेजस्वीतथाचतेजोगुणविशिष्टतयातदुपासनामर्हति। सवितृश्चानन्दत्वंवृष्टिद्वारेणादित्याजापतेवृष्टि
 त्याहोदधमतश्चान्नंचतदाद्यंचेतिगुणांतरविशिष्टत्वेनापिसवितृरूपंप्राणाख्यब्रह्मद्वयानामर्हमित्यर्थः॥ किं
 तर्हिमुख्यफलमिति। तदाहोपासनेनेति। हृदयस्यपूर्वदिगवस्थितुच्छिदसंबंधित्वेनप्राणमत्कोव्यानश्चोत्रं
 इमाश्चेतित्रितयमितरसंबंधमुपास्यमित्याहायेति। वीर्यवत्कर्मकुर्वन्तिस्त्वन्तिसंबंधः॥ प्राणापानौविगृह्यविरुध्य
 वापमनितानिपक्षांतरानास्वधसंधिमर्मसुविविधमनितिचेष्टतेइतिविकल्पांतरंतेनव्यानैनसंबंधः। ओत्रस्य
 प्रत्युक्तत्वात्तद्व्यानाथोमंतव्यःपथाओत्रस्यव्यानैनसंबंधः। तथाचंद्रमसोपितेनसंबंधस्यप्रकृतत्वादेवव्यना
 र्यंतपायाद्यइत्याहतयेति। ओत्रचंद्रमसोसंबंधप्रकृततरमनुकूलयतिओत्रेति॥ पदिराजश्चोत्रंतरात्मनारि

शब्दं द्रमाश्चेत्येते स एव इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ मिथः संबंधोपकथनमनयोर्व्यानात्मत्वे व्याने तत्त्वतात्पादिवाक्यशेषादे
वक्ष्येयमित्यर्थः ॥ तदेतद्वानाख्यं ब्रह्म श्री अथ शब्दे व्याभा गुणाभ्यामुपासीतेतिसंबंधः ॥ कथं तस्य गुणद्वयवतो व्या
नामि व्याशं कश्चोत्र स्पृजानहेतुत्वाच्च द्वाशत्वान्न पौराश्रयत्वेतदात्मनो व्यानस्यापि तदुतात्वोपपन्निरित्याह श्रुतेति ॥
व्योनाख्यब्रह्मणि गुणांतरं साधयति ज्ञानेति ॥ उक्तं स्पृजानो गुणद्वयसंभवो ज्ञः शब्दार्थः ॥ आमानि व्यादिफलवा
क्यमादिशब्दार्थः ॥ समानं ते जस्वा व्यादिवाक्येनतिशेषः ॥ हृदयस्य पश्चिमदिगवस्थितस्य सिसंबंधत्वेनापानो वागाश्र
येति त्रितयमन्योन्यसंबंधं ध्येयमित्याह अथ पोत्स्योति सोयान इत्यस्यार्थमाह तत्सु इति ॥ सोयान इति संबंधः ॥ अथा
नशब्दे वापुविशेषे व्युत्पादयति मन्त्रेति ॥ आदिशब्देन शुक्रादिगुणैर्यथा च क्षुद्राश्चोत्र स्पृजानात्त्वान्तत्वं चोक्तं
तथा वागपानो भवत्यपाने तत्त्वतात्पादिश्रुतेरित्याह सा तथेति ॥ यथा च स्फुरादिद्वारेणादित्यादेः प्राणादिरूपत्वमु
क्तं तथा वचो विष्णुत्वेन संबंधादग्निस्तद्वारेणापानो भवतीत्याह तत्संबंधादिति ॥ तदेतद्वानाख्यं ब्रह्म ब्रह्म
वचसमन्नाद्यमित्याभा गुणाभ्यां विशिष्टमुपासीतेतिसंबंधः ॥ ब्रह्मवचसं व्याचष्टे नैति ॥ कथमपानाख्यं ब्रह्म
णि यथोक्तं गुणासिध्यतां व्याशं कश्चिद्वारे व्याहारासंबंधादिति ॥ तथापि कथमन्नाद्यत्वमित्याशं कश्चापानद्वारेण
व्याहानेति ॥ ब्रह्मवचसा व्यादिफलवाक्यं आमानि व्यादिना तस्यार्थत्वात्तन्व्याख्यानापेक्षामित्याह समानाम

तिहृदयस्योत्तरस्यसंबंधत्वेनसमानोमनःपर्जन्यश्चेतित्रितयंपरस्परसंबंधमुपास्यामिहृदयचेतिस
 मानइतिसंबंधः॥समानशब्दवापुविशेषेव्युत्पादयतिअशितेतिमनससमानेनसंबंधसमानेतत्प
 तात्पारिच्छतेग्राह्यइत्याहंतसंबंधमितिमनसितत्पतिपर्जन्यस्तत्पतीतिवाक्यशेषमाश्रित्यतयोःसंब
 धमाहपर्जन्यइति।अतएतदपितयोःसंबंधेवक्तव्यंयत्तत्तिकाहपर्जन्येतिशेषप्रसिद्धपरामर्शार्थः॥त
 थापिकथंपर्जन्यमनसोःसंबंधसिद्धिरित्याशंक्योपोरापिकारणत्वेनाहुःसंबंधान्तद्वारामिथोपितत्सिद्धिर
 त्याहमनसेति।तत्समानाख्यं ब्रह्मकीर्तिश्चव्युष्टिश्चैत्याभ्यांगुणाभ्यामुपासीतेतिसंबंधतस्मिन्ब्रह्मणिकीर्ति
 रूपंगुणासाधयतिमनसइति॥व्युष्टेरथांतरत्वेकीर्तेर्दर्शयतिआत्मेतिततोव्युष्टेराचक्षेत्स्वकरोति।तमेव
 नुभवस्तुतयाकथयति।कीर्तिरिति।कथपुनर्देहगतस्यलावरापास्यकीर्तितात्त्विकशक्तितत्राहंतत
 चेति।लावरांपंचमर्थः।इत्यसंकारांगुणादयविशिष्टमुपासनंसिद्धमित्यर्थः॥कीर्तिमानित्यादिफलवा
 क्यस्यब्रह्मवर्चसात्पारिनातत्त्वाद्येत्वादव्याख्येपत्वमाह।समानमिति।हृदयस्योर्ध्वेद्विद्वेप्रिष्येनोदानो
 वापुःकशश्चेतित्रितयमन्योन्यसंबंधमुपास्यामिहृदयपोष्येतिउक्तमगाडुदानइतिसंबंधः।उदानेतत्प
 तिवापुस्तत्पतीतिवाक्यशेषमाश्रित्याहवापरितिवापोराकाशत्वमाधाराधेयसंबंधातवापौतत्पसाकाश

स्तप्यतातिश्रुतेष्वेत्थाह तदाधारश्चेति तदेतदुदानाख्यं ब्रह्म पूर्ववदोजो महश्चेत्याभ्यां विशिष्टमुपासीतेतिसंबे
धः॥ उक्तगुणादयं निर्दिशति वाष्वाकाशपोरिति। श्रीज स्वात्पादिवाक् सक्तीर्निर्मानि त्पादिना तत्त्वार्थं च माह स
मानमिति। तत्पाहवा एतस्येत्पादिनोक्तमनुवदति ते वा इति। कथं ब्रह्मपुरुषाः तत्राह राजपुरुषा इति। अपदिष्टं
तदस्यर्थः॥ तेषां द्वारपालत्वं प्रयच्छति एतैरिति। तत्र स्वानुमते प्रमाणापत्तिप्रश्नसंहीतिविवेकवैराग्याभ्यां व
शाह तस्योत्रादिकुराभ्यामप्येतत्त्वाभावात्परोक्षशब्दादिविषये आसंगरूपान्न ताक्रांतत्वादित्यर्थः॥ एतैरे
वविषयविमुखैर्ब्रह्मप्राप्तिद्वाराणामिध्यामादिना विहृतानां समिप्रेत्योपसंहरतितस्मादिति॥ ब्रह्मपुरुषा
नृजाननयसफलमुपासनं दर्शयति अत इति। अनिपतानां च क्षरादीनां ब्रह्मप्राप्तिप्रतिबंधकत्वेति
पतानां तत्तत्प्राप्तिहेतुत्वमित्यतः शब्दार्थः। पथोक्तगुणा विशिष्टत्वं च क्षरादीनामादिस्वाद्यात्मकत्वं
अदृष्टफलमुत्क्रादष्टफलमाह किंचेति। पथोक्तपुत्रोत्पत्तिविधासितब्रह्मप्राप्तावन्यपुत्रेत्याशंकाह
तस्य चेति। पुत्रस्य ध्यानात्सारात्त्वं हेतुत्वं ततः शब्दार्थः॥ पारमर्षेणोपासनाद्वारेणोत्तियावत। पुत्रस्य ध्या
नद्वारा ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वं फलितमाह इति स्वर्गेति। गायत्र्युपाधिकं ब्रह्मोपासनादर्थ्यं न द्वारपालोपास्ति
एव कर्तव्या ततश्चांगेषु कृतानि फलानि सप्तचित्प्रधानोपासनो देवब्रह्मप्राप्तिरित्युक्तं इदानीं विधा

छा. भा. टी. आ.
५३

तरं प्रस्तौति अथेति परस्तादिवोदायमानं ब्रह्म कोशे ये ज्योतिषिप्रतीके ध्येयस्य त्वं श्रुतत्वाभ्यां उपासितव्य-
मिति श्रुतमर्थसिद्धवत्कृत्वाथैकं कथमाश्रयता त्वयमाह पदसो विद्वानिति वीराणां वीर्यवतामादित्यादीनां
पुरुषाणां स्वनादाध्यानादिति पावतः ॥ लिङ्गेन स्पर्शविशेषेणाश्रयाविशेषेणाचेत्यर्थः ॥ चक्षुःश्रोत्रेदिन्द्रिय-
चरमिति महिषप्रतिदंशं च मये स्थापयितव्यं अन्यथा दंशं श्रुतत्वाभ्यां ब्रह्मणि ध्यानासिद्धिरित्यर्थः ॥ प-
रस्याप्रतिपत्तौ लिङ्गेन प्रस्थापने दंशतमाह पथेति ॥ विप्रतियन्तं प्रतिधुमादिलिङ्गेनाग्रादिप्रस्थाप्यते ॥ तथा स-
प्रोदिलिङ्गेन दंशत्वादिविशिष्टमिदं प्रत्येतव्यमित्यर्थः ॥ पथोक्तस्य ज्योतिषो लिङ्गेन प्रस्थापनं किमिति कि-
पतेतत्राह तथाहाति ॥ लिङ्गद्वारा तस्य प्रस्थापने सति गुराद्वयविशिष्टमेवेदं ज्योतिर्नान्यथेत्येवं पथोक्ते पर-
स्मिन्नुपास्य ज्योतिषिदंशः स्यात्तदभावात्तदुत्पत्तौ ज्योतिषो ध्यानादित्यर्थः ॥ मा भूत्परस्य ज्योतिषो प-
थोक्तगुरासाशेषोपासनमित्याशंक्ताह नन्यत्वेनेति ॥ कोशे यस्य ज्योतिः सन्निकर्षाज्जीवमेवेदं परिकल्प्य-
जातरं ज्योतिर्व्रह्मेत्यनन्यत्वेन ध्याने जीवब्रह्मणो रेकतया निश्चयश्चार्थासिद्धयस्तो पथोक्तोपास्तिरर्थ-
वतीत्यर्थः ॥ अथ शब्दस्य विधांतरारंभार्थत्वं सुपेत्यानेतरग्रंथस्य तात्पर्यमुक्त्वा वशिष्ठापसरापवता-
पेक्षा करोति अत आहैत्यादिना ॥ पदित्युपक्तस्य ज्योतिरित्यपसंहारात्पर इति पुल्लिङ्गप्रयोगमाशंक्ताह प-

त्व

राम०
५३

न

रमिति। कदाचित्कप्रकाशत्वाभावात्कथं दृश्यत इति प्रयोगस्तत्राह स्वयंप्रभमिति। कस्मादिवेति प्रपञ्चते मुख
मेव दृश्यमानत्वं किं तस्यादित्याशङ्क्याह अग्रादीति। हेतोर्दुभयत्र संबंधः सर्वशब्दस्यासंकुचितवर्तितादात्मने
पितृसंग्रहात् तत्त्वात्कथं तस्माद्दृष्ट्वेव हेतुपपत्तिमिदं शङ्क्याह संसारादिति तस्यैव सर्वशब्दवाच्यत्वमुपपाद
यतिसंसार एव हीति। तस्यानेकत्वेन सर्वशब्दाहेत्वादि तर्थाः। आत्मनिसर्वशब्दानुपपत्तिमाहो संसारिण
इति। सर्वशब्दस्यानेकार्थवाचित्वादात्मनि चेकत्वात्प्रकारभेदस्य चानिश्चयमुक्तं तस्मिन् संभवान्ततस्य
सर्वशब्दात्प्रतीतिरित्यर्थः॥ उत्तमानमवतीत्यनुत्तमानास्तेऽपि तत्पुरुषाप्रकाशात्तन्निर्वाणद्वारा बहुव्रीहि
सिध्यंथ्यं विशेषणमित्याह तत्पुरुषेति। किमिति तेषु परब्रह्म निर्दिश्यते तस्य सर्वगतत्वात् इत्याशङ्क्याह
रापगर्भादीति। तत्कार्यात्मना स्थितं परब्रह्मोत्तमेषु लोकेषु त्वत्तत्तस्य सर्वत्र सतोपि सत्यलोकादि
षु हिरण्यगर्भाद्यात्मना निशपेना नित्यामिव कृत्वा दित्यर्थः। पदितिर्वसनाभ्या प्रकृतं ब्रह्म परामृश्यते तस्य
पास्यत्वाय संसारादुपरि दृष्टव्यं स्थानमुक्तं इदानीं कौशेये ज्योतिषितद्वारोपयतीहमिति। कौशेये ज्योतिषि
प्रतीके प्रमारां दर्शयति चक्षुरिति। चक्षुष्यो नैव तीति फलवचना नुसारेणास्पर्शरूपैकमाध्यात्मिकमाहा
योहि न च्छाक्षुषत्वं दृष्टव्यं॥ रूपस्पर्शयो रैक्याध्यासं स्फुटपतियच्च चेति। पडं ज्ञे ज्ञोद्व्यात्मकं स्वगोद्व्येणास

श्रीसूत्राण्युतेतच्च सषेवगच्छतेतत्तहेतुमाहदठेति। त्वचोदृष्टायांप्रतातो हेतुत्वाच्च संघातादात्म्यारोपादिमर्थः
पश्यवद्वक्तुं पश्यवदेवति तत्स्पर्शावदिति नियमाच्च रूपस्पर्शयोर्कीदात्म्याध्यासान्नस्य चाक्षयत्वमिति द्विरित्याहा
विना भूतत्वाच्चेति। शब्दोपस्य ज्योतिषोलिंगमौल्यंतस्य त्वगिन्द्रियग्राह्यस्य चाक्षयत्वमुपपादयितुं पृच्छतिक
थमिति। तस्यैषा दृष्टिरस्यास्त्वि को नो नरं दर्शयन्नेत्यादि व्याकरोति अहेत्यादिना॥ यथेतद्दिज्ञानं स्यात्तथे
ति विज्ञानक्रियायां विशेषेणात्मेतदिति पदमित्यर्थः॥ संस्पर्शेनोक्तिमानं विजानाति चेत्कथं तर्हि तस्य चाक्षय
त्वमुक्तमित्याशङ्का हरूपसहभा विना मिति। भवत्वौपचारिकमौल्यस्य चाक्षयत्वं तथापि कथं तस्य लिंगत्व
मित्याशङ्क्य जीवेन प्रत्यापनद्वारा को क्षेपज्योतिषितस्यै लिंगत्वं साधयति सहति। जावात्मना तस्याव्यभिचारं य
ति न हीति। तत्रैव श्रुतिसंवाद्यति उदरे एवेति। यदा जीवस्पलिंगमौल्यंतदा परस्यापि ज्योतिषस्तत्त्वंगं भवति जी
वपरपोरेकत्वावगमादित्याह मरणाकाले चेति। वागा हि मनसिमनः प्राणो प्राणास्तेजसितदध्यक्षलक्षणा परस्या
देवतायां परमात्मारव्यायांसं घट इति श्रुत्या जीवस्पपरेणातरथात्मना सह अभिन्नत्वस्योपगमाजीवस्पलि
गतद्रव्येति परस्पलिंगमित्यर्थः॥ पृंहि जीवस्पपरस्प च पथोक्तलिगादवगतिः तदा तत्र को क्षेपज्योतिषस्तदधि
करणास्पसुतरामवगतिरस्तात्याहीत इति। उल्लस्य जाठरज्योतिषप्रतीके लिंगत्वं सति यद्विगमाहतस्येति विष्णोर

वप्रतिमायां ज्योतिषा परस्परज्योतिषस्तादात्म्यादित्यर्थः प्रतीकद्वारा दृष्टुं पायवततस्य प्रवृत्तोपायं
लिंगांतरं दर्शयति तथेति। अत्रिगुणश्रुतौ तात्पर्यसंबन्धः॥ यथाश्रवणमेतद्वदति तथाश्रुतौ तात्पर्यश्रवणक्रियाया
विशेषणमेतद्वदति पौजनाप्रोक्तत्वापि ध्यापेति यावत्॥ अथमाशब्दस्यैवार्थभावस्युक्तकरणाद्यर्थमनेक
दृष्टान्तोपादानं॥ कौशेयज्योतिषारोपितस्य ज्योतिषो ध्येयस्य ध्यानोपायांगत्वेन गूणाद्विमुक्तपदितितदेतदिति॥ दृष्ट
मित्युपासने फलमावेष्टेति श्रुतमित्युपासने फलमाह श्रुत इति कथं पुनस्पर्शगुणोपासने स्पर्शो भवतीति
वतीति वक्तव्यं चक्षुष्यो भवतीत्युच्यते तत्राह यत्स्पर्शेति॥ संपादने निमित्तमाह रूपस्पर्शयोरिति इतश्चक्षुष्यो
भवतीति फलवचनमुचितमित्याहैवत्वाच्चेति॥ फलवचनमपि संपादयति न कल्पकमित्याहैवंचेति॥ पदस्य
श्रुतगुणोपासननिमित्तं फलं रूपं संपाद्यते तदा विद्यायाः श्रुतं फलमुपपन्नमिति फलश्रुतिरनुकूलिता स्यात्तद्वत्
विशेषवति चक्षुष्यशब्दस्य प्रसिद्धत्वादित्यर्थः॥ यदि पुनर्मृडत्वादित्युपासनास्योपासननिमित्तं फलं कल्पते त
दा चक्षुष्यो भवतीति श्रुतं फलं नैवोपपन्नं स्यात्ततश्च फलश्रुतिरपवाधिता भवेत् इत्याह न त्विति कस्यैव फल
मित्येव सापामाह पदमिति॥ तत्परस्परज्योतिषो जादरे ज्योतिषारोपितस्य पथोक्तगुणावतो ध्यानात्कथमिदं
स्वल्पं फलं नैव रूपमुपदिश्यते तत्राह स्वर्गलोकेति॥ फलवत्त्वाविद्यायामादरो विवक्षितः प्रतीकद्वारा ब्रह्मोपास

सू. भा. ४. ५५

नमुक्ताप्रतीकहित्वासगुणवृत्त्योपासनमुपन्यस्यति पुनरुत्पादिना तस्य निरूपाधिकत्वं वा व्यावर्त्तयति अत्र न
तेति कथमेकस्यानंतरुणत्वं तत्राहानंतरा न्तेरिति ननु पूर्वमेवाप्योपासनान्पतिवृत्तानितथा च वक्तव्यं
योनास्तात्पाशं क्वाहाने केति अनेकेषु भेदेषु गायत्र्या ध्रुवा धिषु उपास्यस्यापि ब्रह्मणो मनोमयत्वादिविशि
ष्टगुणत्वेन विशिष्टशक्तिमत्त्वे चोपासनांतरा विधातुमुत्तरवाक्यमिति स्थितिः तस्येदमापरमर्शहेतुमाह प्रत्य
क्षादिति ब्रह्मशब्दस्य निरूपाधिकाथं विषयत्वं व्यावर्त्तयति कारणमिति कथं तस्य ब्रह्मत्वं तत्राह दृढतमत्वा
दिति निरुतशपमहत्त्वादित्यर्थं सर्वमनुद्यतस्य ब्रह्मत्वविधाने पुक्तिप्रश्नपूर्वकमाह कथमित्यादिना तज्ज
चतत्त्वचतुर्दशतज्जलानववर्त्तय पञ्चादसतत्र तज्जत्वे जगतो व्युत्पादयति तस्मादिति तत्त्वमुपपा
दयति तथेति विपर्ययेण तत्क्रमोत इति न्यायात्प्रति लोमतया जननव्युत्क्रमेण तस्मिन्नेव ब्रह्मणि विलीय
ते जगदिति कृत्वा यथा तस्तज्जतथेति योजनात् तत्र लपो नाम जगतः प्रत्ययैति शंका व्यावर्त्तयति तदात्मतये
ति तदनन्तत्वं प्रतिपादयति तथेति यथा तज्जते तत्त्वं च न यथा तदनं च जगदित्यर्थः इति तदनमिति शेषः पुक्तिरि
दमर्थे निगमयति एवमिति ब्रह्मव्यतिरेकेण त्रिष्वपि कालेषु जगतो ग्रहणजहात्मत्वेनाविशिष्टजगज्जदेवस्या
दितियोजना पुक्तिरिदमपि जगतो ब्रह्मत्वं प्रत्यक्षादिविरुद्धेनांगीकारमहेति नहि सद्वितीयमद्वितीयं पुक्तमित्या

राम०
५५

प्रोक्ताहापथाचेति सर्वस्वसत्त्वे फलितमाहायस्याचेति। किंप्रतं कालं प्रत्यपमावर्त्तयेदित्याकांक्षा पूर्वकं तत्त्वनि
श्चयपर्यंतमिति दर्शयितुं व्यवहितं वाक्यमवतार्य व्याचष्टे। कथमिति यादिना उपासीते तस्य क्रतुं कुर्वीते तत्पतेन व्यव
हितेन संबंध इति योजना। क्रत्वन्तुष्ठानस्य फलं एष्टेति। किंपुनरिति त्वत्र क्रतुं करणं च केन प्रकारेणोति प्रश्नांतं
तरं दर्शयति। कथं वेति। ब्रह्मभावसाधनत्वात् क्रतुं करणस्य फलप्रप्तिनास्तीत्याशंक्ताह। क्रतुं करणं चेति नहि
जीवस्य स्थित्यनष्टस्य वा सद्भावसंभवतीति भावः॥ क्रतुं करणस्येदं प्रयोजनं स च क्रतुरेवं क्रियते तत्क्रतुं करणं वा
नपारात्ता ब्रह्मसद्भावसाधयतीत्यस्यार्थजातस्य प्रतिपादनार्थमाख्यं उक्तमासेरथेत्यादि रत्नोत्पत्त्यदत्ताह इत्यस्य
र्थस्येति। अथ खल्वित्यत्र पूर्वत्वत्तु शब्दोऽथ शब्दसहैतत्त्वर्थ इत्यत्र हेतुरूपमर्थो विवृणोति। पस्मादिति पदार्थे
त्पारम्पर्यस्य इत्यंतोऽर्थो हेतुत्वर्थ इत्युक्त्वा तमेव हेतुरूपमर्थं दर्शयति पस्मादिति पद्या क्रतुरित्यस्मादवस्तान्
स्माच्छब्दोद्भवः। अस्मिन्त्रोक्तं इति प्रतिमादाय व्याचष्टे॥ जीवन्निहेति। इह वर्त्तमाने देहे जीवन्सन्निति पावर्त्त
क्रतुकरणेन किं वर्त्तयं फलमिति प्रश्नं व्याचष्टे॥ तथेति। क्रत्वन्तु रूपफलात्मत्वे पुरुषस्य स्मृतिसंवादपत्तिरिति
शास्त्रमेवोदाहरति। पंपमिति। कथं वा क्रतुं वर्त्तय्येति प्रश्नप्रत्याह। एत इति। क्रत्वन्तु रूपफलात्मकं पुरुषो भवतीत्ये
वं रूपा व्यवस्थेति यावत्॥ एवं जातं क्रत्वन्तु रूपं फलमिति शास्त्रं पश्यन्ति तस्यार्थः। कोऽसौ क्रतुरित्याशंक्ताह यादृश

छाभाश्री
पृ६

मिति॥ सक्तं कुर्वते त्वस्यार्थं निगमयति यत्त एवमिति॥ कृतकरा प्रकारमेव प्रश्नपर्वकं प्रकटयति कथमि
त्यदिना॥ कथमिदं मनः प्रायस्त्वमिच्छपेक्षा यामनः शब्दार्थप्रदर्शनपूर्वकं तत्प्राप्य त्वमुत्पादयति॥ मनुत इति मनोद्व
रात उपाधिः पुरुषो विषयप्रवर्णो भवतीत्यर्थः तत्प्राप्य त्वफलमाहातयेति॥ पुरुषो हितत्प्रापः स न मनसि प्रवर्तमाने
स्वयमपि तददेव महत्तदवलक्ष्यते तथा निवर्तमाने मनसि निवृत्त इव चावगम्यते वस्तु पुरुषो न प्रवृत्तो निवृत्तो
वा व्यापनी वेत्त्यादिश्रुतेरित्यर्थः॥ अत एव मनोमयत्वादेवेति यावत् स मूर्च्छितत्वं संप्रति तत्त्वं विज्ञानशक्तैः कि
याशक्तैश्चैकस्मिन्नेवात्मनि संपिंडितत्वेऽर्थः॥ आतत्त्वेऽप्यतरे प्रमाणापत्तिरपि वा इति॥ आद्यवर्णाश्रुतिं
पथोक्ते विशेषरादये प्रमाणापत्तिमनोमयः प्राप्नोति॥ मेनोद्वन्निमित्तं विभाव्यमानत्वादात्ममनोमयः प्राप्ता एव प्रस
गात्मनः सूक्ष्मशरीरं तस्य चासौ स्थूलादेहोऽतरे प्रतिनेते त्वाथर्वणाश्रुतेरात्मनि विशेषरादयसिद्धिः॥ एतच्च विशेष
रादयं जीवगतमापि तदभेदाववक्ष्यामि॥ तद्व्यमित्यर्थः सत्यसंकल्प इत्यत्र विशेषणं न व्यनितमर्थं दर्श
यति॥ न पथेऽपि तद्व्यशब्दस्तथार्थः॥ कथं संसारसंकल्पस्यानैकांतिकफलत्वं न ब्रह्मतेनेति॥ संकल्पस्या
नूतेन संसारिणो प्रत्यूहत्वे वा कशेषं प्रमाणापत्तिवक्ष्यताति॥ जज्जज्जपोराकाशेतरपो न तुल्यते त्वाशंकाहस
वगतत्वमिति॥ सर्वकर्मसि सर्वक्रियाश्च पत्वमीश्वरस्योच्यते तदपुनरिति धिक्त्वश्रुतेरित्याशंका व्याचष्टे सवीमिति॥

राम०
पृ६

संसारिणो विशेषसिद्धार्थो विशिनष्टोषरहिता इति उदाहरणं स्मृतिमाश्रित्योक्तमाश्रयति नन्विति कामसामानाधिकरण्ये बाधकोपलम्भादुद्वाहिरेवेति परिहरति न कामस्येति । तस्य कार्यत्वात्तदेवोद्वाहणो नादित्वे वाध्यते चेत्तन्नेषत्वाच्च कामस्य तदेवोद्वाहणं स्वातन्त्र्ये पतेत्तथा च कर्मधारया संभवाद्दुद्वाहिरेवेत्यर्थः ॥ कथं तर्हि कामोस्मातितादात्म्यस्यतिरिक्त्या शंकाहं तस्मादिति । कामेश्वरयोः सामानाधिकरण्यासंभवात्प्रकृतोद्वाहणं येषु स्तथा स्मृतावपि ब्रह्मपारतन्त्र्यमात्रं कामस्य विवक्षितं श्रुत्यनुसारिणं स्मृतेर्नैतद्व्यव्यादिष्यर्थः ॥ सर्वशब्दस्तुर्गंधानामपि ब्रह्मणि प्राप्तो विशिनष्टि सुखकर इति सर्वशब्दसंकोचे कारणा माहपुराण इति पथा सर्वगंधश्च त्रिसुखकरगंधा ब्रह्मसंबन्धिनो दर्शिताः तथा सर्वरसश्च त्रिसुखकर एव रसास्तसंबन्धिनो ग्राह्या इत्याह तथेति । अत्रापि सर्वशब्दसंकोचे कारणा माहपुराणेति । न तद्दुहतां परस्मिन्ति ति शेषः तच्छब्दार्थमेवोपपादयति । पापनाहंति एष इति घ्राणा प्राणोक्तिर्भवत्तु पापसंसर्गं कृतं मपुतापंगंधादियहतां तथापि कथं तदाश्वरे सर्वं हेनास्तीत्याशंकाहं न चेति । निमित्ताभावात्तदश्वरस्य न स्वसंबन्धित्वेनापुतापंगंधादियहतां मिष्यर्थः ॥ स्पृश्यामासंसर्गहेतुमाहाविघादिति । आदिपदेनास्मिता रागद्वेषाभिलिखेशादपी गच्छंते रूपं तदर्थं च दर्शयन्त कर्मणि । निष्ठां व्यावर्त्तयति अतर्जति । वाक्यशब्दस्य निष्ठाप्रकारं च पतिवचेरिति । अत्रेति श्रुतेरीश्वरस्य चोक्तिः उपलक्ष्यार्थो घ्राणादिप्रतिषेधः

त

म०
५७

रिति हेतुमाहान्यथेति। तत्प्रकरणानुगृहीताभ्यामात्मब्रह्मशब्दाभ्यामत्रापि ब्रह्मतेका मेव विवक्षितमित्यत आ-
हयद्यपीति॥ लिङानुगृहीतषष्ठाश्रुतिवशात्प्रकरणानुगृहीतिश्रुता कथा च न्नेतव्ये प्रकरणाश्रुतिभ्यां लिङे
स्योर्बलवत्त्वादात्मश्रुतेश्चान्यथोपपन्नैरुक्तत्वादिति भावः। सगुणाब्रह्मोपासकस्य सकृन्तत्त्वधीमात्रान्नाद-
ष्टफलं सिध्यति किंतु देहयातकालेपिसाक्षात्कारान्नृत्त्याभावितव्यमित्यभिप्रेत्याह यथा क्रतुरूपस्येति अथ व-
सापाठरूपस्य सगुणस्य परमात्मनो हे प्रतिपत्तास्मीत्येवं विदोयस्याद्वैत्यान्तिश्च प्रेक्षाह मेव स्यामेव न तु न स्यामिति
क्रतुफलसंबन्धे संशयोस्ति सकृत्त्वन्तसारैरौव परमात्मभावे प्राप्नोति तथा चाद्वैतिवाक्यान्तरा कालेपिसाक्षात्का-
रसामवितव्यमिति प्रतिभातीत्यर्थः॥ पथोक्तस्यार्थस्य साप्रहापिकत्वं कथयति रस्येतेतदिति। आहारः क्रतुफलसं-
बन्धविषयः शोडित्यविद्यया समनंतरं ग्रंथस्य संबन्धो नास्तीत्याशंक्यवहितेन संबन्धे दर्शयितुमनुवदति अस्मि-
न्निभसंप्रत्यक्षं नरग्रंथस्य तात्पर्यं वक्तुं भूमिकां करोति नवीरेति। तत्र ब्रह्महाराण्यकश्रुतिप्रमारापतितस्मादिति पुत्र-
स्य लोकाच्चादिति पावतः॥ अनुशासनेन विषयीकृतस्य पुत्रस्य लोकप्राप्तिसाधनत्वादनुशासनस्य वैलक्षण्यं न पु-
त्रजन्मोत्तनंतरमेव किमित्येतद्विज्ञानेनोपादिष्टमित्याशंक्याह अर्थाहं तेति। गायत्र्युपाधिकब्रह्मोपासनस्य को-
शेपेज्जातिष्यारोप्य परब्रह्मोपासनमभ्यार्हं तत्तस्य च मनोमयत्वादिगुणाकब्रह्मोपासनमंतरंगं तथा च तद्वच-

छोभाटीओ

५८

स

नेनवेपयादनंतरमेवकोशविज्ञानंनोक्तमितिनिवृत्तेतुव्यासंगतदष्टिरिहानीपथोक्तफलसिद्ध्यर्थमुच्यते
त्यर्थः॥कोशशब्देनहिरण्यनिर्घोषाधारामंजपोच्यते॥कथंचैलोकात्मनकोशंत्वेतत्राहकोशइवेति॥अने
कधर्मसादृश्यंविशदयतिसंचेति॥तथापिकथमाविनाशितत्वंतत्राहसहस्रेति॥त्रैलोकात्मनिकोशदष्टस्तत्रापि
भूमोबुद्धदष्टिरिक्तकोशस्यचुसापेक्षमविनाशित्वंध्येध्येयत्वेनदर्शितं संप्रतिरिक्तकोशकोशादष्टिकर्तृ
व्येत्याहदृशोहीति॥दिविकोशस्योर्ध्वबिलत्वबुद्धिर्दर्शयति॥घोरिति॥पथोक्तेकोशेवसुधानत्वंदष्टिर्दर्शयति॥पथो
क्तेति॥तदेवसमर्थयते॥तस्मिन्निति॥कोशकोशात्वेनोक्तासुदृष्ट्वानंतरविभागमाहतस्येत्यादिना॥दृशांविशिष्ट
नामवतीनामन्त्रचितनीयमुक्तातत्संबंधिनंवापुतदसममरणाधर्माणांचितपेदिह्याहतासामित्यादिनापुरो
वातादीत्यादिशब्दस्तथाविधलौकिकवैदिकप्रयोगसंग्रहार्थः॥पथोक्तस्यविज्ञानस्यफलवत्त्वमिदंनोदृश्यं
ति॥सयइति॥पथोक्तगुरामित्यस्यप्रकटीकरात्मकमिति॥सफलमुपासनमुपरिष्टमुपसंहरति॥यतइतिदीर्घा
पुष्पपुत्रस्यकामयभानस्त्रैलोकात्मानंकोशाकारंपरिकल्पतस्यचतस्रोदृशांविशिष्टनामवतीतांसांस्त्रीत्वं
तत्संबंधेनवापुतदसममरणाधर्माणांचितपेदितिप्रधानोपास्तिरुक्तासंप्रतिनंदंजयंदृश्यति॥अरिष्टमित्यादिना
अमुनातेनपुत्रेणानिमित्तभूतेनदीर्घपुष्पनिमित्ताकृत्येत्यर्थः॥सर्वत्रसर्वेषुप्रयच्छति॥क्रियापदमुपापंदृश्यति

गम०

५८

तु पुनरुपात्तं निमित्तं निवेदनार्थं च पुनः पुनर्मे त्रेषु पुत्रस्य त्रिनीम गृह्णातीति योजनम् ॥ अरिष्टमित्यादिमे त्रस्य
प्रागेव व्याख्यातत्वात् प्राणमित्यादिमे त्रमाहाप व्याचष्टे स यदिति ॥ सशब्दो वक्तुं विषयः प्राणस्य सर्वात्मत्वे वा वा
शेषात्तु गुणं दर्शयति ॥ यथेति ॥ तत्सर्वात्म्यमतः शब्दार्थः ॥ कदा पुनरिषामंत्राणां जप इत्यपेक्षायामुक्तं प्रधानं
विधानं तत्र मित्याहा उपरिष्ठादिति ध्यास्वोपरिष्ठादिति संबन्धः ॥ पुण्योक्ते विज्ञाने जपे वा दूरं दृष्टं न मनोऽप्युपलब्धं वा
वेत्यादि खंडोत्तरमवतारयति ॥ पुत्रा पुष इति किमित्यात्मनो दीर्घं जीवनं समर्थ्यते तत्राह जीवन्निति ॥ यथोक्तं फ
लहेतुभूतां विद्यामुच्छ्रापयतीत्यत आत्मानमिति कथं पूर्वस्यात्मनो यत्तत्त्वं संपाद्यते तत्राह पुरुष इति ॥ अ
वधारणार्थं समर्थयते तथा हीति ॥ यज्ञावयुं वसा दृश्यात् पुरुषे यत्तदृष्टिः कर्त्तव्ये तु कर्त्तव्यं सा दृश्या घृतसंपा
दनमिति ॥ एष्वति कथमिति ॥ तत्रैषोडशा कंधिवर्षं शतं पुरुषस्यापुः फलभूतं तत्रैवा प्रविभज्य चतुर्विंश
ति वर्षा पुषि प्रातः सवनं दृष्टिः कर्त्तव्येत्याह तस्येति ॥ गाय अष्टदशश्चतुर्विंशत्यक्षरत्वेऽपि कथं शब्दोक्ता प्रा
तः सवनं दृष्टिरित्याशङ्क्याह ॥ गायत्रीति ॥ विधितो नृपुण्यमानस्य व्याघ्रपत्तस्य प्रातः कास्तोपलुप्तं कर्म प्रा
तः सवनं तत्र स्तोत्रादि गायत्र्यष्टदश गायत्र्यप्रातः सवनमिति च श्रुतिरित्यर्थः ॥ यथोक्ते पुरुषा पुषि प्रातः स
वने चतुर्विंशत्यक्षराणां फलितमाह ॥ अत इति ॥ तथापि कथं पुरुषा पुषस्य पत्तत्वं तदाहात इति ॥ अतः शब्द

दप्रवृत्तौ निमित्तमाहतिहीति तं चेदित्यादिना पूर्वराग्रंथेन तं चेदेतस्मिन्निष्पादिवस्वमाणाग्रंथस्य तुल्यार्थत्वात् न च्याख्या
नापेक्षेयाहसमानमन्यदिति महिदासोदाहरणस्य तात्पर्यमाह निश्चिताहीति तदेतद्यज्ञदर्शने विद्वानाहस्मेतिसंबंधं
वा इति निवातयोः किलेत्यर्थः ॥ उक्तस्य बोदाहरणप्रसिद्धिविषयः ॥ हेरोगकस्मान्मात्रमुपतपासि इति संबन्धः ॥ कस्मादि
त्याक्षये हेतुमाह योहमिति पोषजसोहमनेति योजना ॥ इति शब्दस्यान्यपमाचये इत्येवमिति निश्चिताया विधाया ध्यानं
प्रतिफलं कथयति स एवमिति पक्षेऽपि महिदासस्य योक्तानि श्रव्यवतो यथोक्तं तथा पीडां नीतनस्य किमापातमित्या
शङ्काहान्योपातिप्रजीवतीति जीव नस्य प्रवर्धो रोगाद्युपतापराहिं संप्रशब्देनोच्यते एवं निश्चय इत्युक्तं पुरुषं विश
दयति एवमिति ननु पूर्वराशौ वादप्रयोगेनोदाहरणो नैव समनंतरग्रंथस्य संबन्धो नोपलभ्यते तत्राह सपरितिपूर्वे
रातस्य पानि चतुर्विंशतिवर्षातीत्यादिना सादृश्यं निर्देशेनेत्यर्थः ॥ एवं ज्ञात्वापकमशनापादिकृतमितियावत् अग्नि
शिषादिषु हीक्षादयो हेतुमाह ॥ इति ॥ दाक्षावचनसादृश्यात् पुरुषस्य यज्ञत्वं मुक्तमुपसदुपेतत्वं सादृश्यादपि तस्य
यज्ञत्वं विज्ञेयमित्याह अथेति ॥ अशनादिषु कथमुपसतदादिस्तत्राहोपसदां चेति ॥ एषो व्रतत्वं यपो भक्षरापुक्तत्वं य
ज्ञेयान्यहान्यभोजनीयानि प्रसिद्धानि तानि चोपसत्सु कुपमाणां न्याश्वासनानि इति तासु प्रश्नासस्वास्थ्यविशेषः अ
शनादिषु च सोस्तौति प्रसिद्धमिति भावः ॥ सर्वानि निमित्तत्वं क्लेशनिवृत्तिहेतुत्वं च सामान्यं स्तुतशस्त्रवैशिष्ट्यामादपि

छाभाठीआ
६०

पुरुषस्य यज्ञत्वमित्याहा अथ यदिति हा सादिपु स्तुतशस्त्रदयो हेतुमाह शब्दवत्वेति। दसिरागवत्त्वसाम्यादपि पुरुषस्य
यज्ञत्वमवश्यं यमित्याहायेति तपो दानादिषु दसिरागदयो हेतुमाह॥ धर्मेति॥ प्रकारांतरेण पुरुषस्य यज्ञत्वसाधयान्ति
पास्माच्चेति। पूजप्राप्तिप्रसवे पूज अभिषेक इति धातुद्वयदर्शनात् प्रसवे कंडने च साधारणः सवनशब्दोक्तः
सवनशब्दावत्त्वसामान्यादा पुरुषे यज्ञदृष्टिः कर्तव्यत्वेत्यर्थः॥ पुरुषगतं शब्दसामान्यं विप्रदिपति। पुनरिति पापुनर
स्य पुरुषाख्यस्य विप्रियज्ञस्य वसो षतीत्यादिशब्दसंबन्धित्वं तद्व्यादनमेव तदिति योजना। अवमर्थसंबन्धित्वादपि
पुरुषस्य यज्ञत्वमस्तीत्याह किंचेति। पुरुषे यज्ञ। दृष्टिरुक्ता संप्रति विशिष्टपुरुषसंबन्धेन विधां स्तोत्रं विधांग च पविधात्स
पक्रमते। ते हेतव इति। देवकीपुत्रस्येति दर्शनप्रवराफलमाह सचेति। किमर्थं पुरुषशिष्याख्यापिकीत्याह। इत्येवेति। अ
क्षितमसीति कादृशी देवतां प्रत्युच्यते तत्राह सामर्थ्यादिति। निष्कष्य स्तुति संबंधापोगात् पुरुषयज्ञे सवनदेवतात्
तेरात्पपत्तेः प्रारणानामेवाधिदेविकरूपमादित्याख्यं जप्यमंत्रार्थत्वेन संबध्यत इत्यर्थः॥ द्वितीयमंत्रस्यार्थोत्तरं वारयति।
तथेति प्रथममंत्रवदित्यर्थः॥ तत्र द्विपोरकार्यत्वे सत्यनंतरस्य वैष्ण्वर्थ्यद्विपोरपि जप्यत्वेनोपपुन्यत्वादिति दृष्टव्यं॥ मंत्रत्र
यप्रतिपाद्यं विचित्रं कर्ण्यत्वं मपि प्रतिपादितमिति प्रत्ययवाच्यमाह। तत्रेति। किमिति विद्यास्तुतिपरत्वं मनोरूपतेज
पार्थत्वं तव किं न स्यात्तत्राहानेत्यादिना। अनयोर्जपार्थत्वेऽपि त्रित्वसंख्यायां सत्त्वात् न सा बाध्यता शब्दाह पंचेति। अनयोर्ज

५

राम०
६०

पत्वेपंचकप्रतिपद्येतेतिपंचसंख्यायावन्नव्यत्वाच्चिच्छंवाधितं स्यादित्यर्थः। आदित्यलस्येतसोज्योतिपश्यंतिवासंपरो
 परिध्यते। इवातिमंत्रस्यप्रतीकग्रहणमादित्यलस्येतस इति तस्य दृष्टेदपर्वकं वा च ये आदित्यादिना इह दृष्टानर्थक
 तिपूर्वगासंबंधः॥ किंच तत्कारणमित्यपेक्षायां सदेवसोमोदमित्यादिप्रकृतिसिद्धं ब्रह्मेत्याह॥ सदाख्यस्येति आनंदब्रह्मलो
 विद्वानिति वत्प्रातस्य ज्योतिरितिसंबंधो दृष्टव्यः॥ उत्पत्त्या नुबन्धश्च तत्कारणस्य इति यावत्॥ ननु ब्रह्म स्वरूपभूत
 मेतज्योतिर्नैव सर्वपश्यंतो दृश्यंते तत्राह निवृत्तचक्षुष इति॥ निवृत्तानि विमत्वा कृतानि विषयेभ्यश्च शृंषिकरणानि पे
 षांते तथा अतएव ब्रह्म विदुः कश्चिद्द्वारप्रत्यगात्मानमैशदाह न च श्रुतमन्त्रमिच्छन्ति प्रत्यंतरे तत्रैवोपायांतरं स
 चपेति ब्रह्म चर्याहीति स्मरणां को नैव कैलिः प्रेक्षणां गुह्यभाषणां संकल्पो ध्यावसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च एतन्मै
 थुनमष्टांगं प्रवदंति मनीषिणः॥ विपरीतब्रह्म चर्यमेतदवायलक्षणां ब्रह्म चर्यमादिपदेनाहिंसात्तेपादयो रण्यंते एतौ
 निवृत्तिप्रधानैः साधनैः शुद्धमूर्धापितमंतःकरणां येषां ते तथा व्यत्यये हेतुमाह॥ ज्योतिः परत्वादिति पत्त्वमाह मप्रतिष्ठं दीप
 ते तस्य ज्योतिरितिसंबंधः॥ दृश्यमानत्वं विवृणोति पनेति॥ मंत्रांतरमवतारयति किंचेति॥ इतश्च विद्यास्तस्येति यावत्॥
 किमाहेत्यपेक्षायां द्वितीयं मंत्रमादत्तौ उदयमिति॥ तं व्याकरोति॥ तमस इत्यादिना तस्यैव ज्योतिषां प्राने ज्योतिर्नास्तीत्यर्थः॥
 ब्रह्मेन प्रत्यगात्मत्वं माह स्वरिति॥ तपोरेकत्वं स यश्चायमित्यादिषु प्रत्यंतरे सिद्धं दर्शयति॥ आदित्यस्य मिति॥ तस्य दार्थ्यं

छान्दोग्ये ७१ ओ पदार्थे चोक्त्या तपोरेका मुक्तमिदानी एका भूतं ज्योतिर्विशिनष्टि पदुत्तरमिति एकत्वधा फलं कथयति पश्यंत इति । फलमेव
 ६९ प्रश्नपूर्वकं विदुः शीति कथमित्यादिना फलविषयं स्वानुभवं दर्शयति अहो इति मंत्राणां मन्त्रोच्चारकवाक्यत्वमुपसंहरति । इदं त
 दिति । ननु यज्ञविज्ञानेन वक्ष्यमाणविज्ञानस्य न सगतिरस्तीति कथं पोर्वापर्यमिच्छां क्वां नंतरखंडस्य व्यवहितेन संबध
 माह मनोमपरति । इति चेश्वर उक्त इति पूर्वोक्तसंबधः । तत्र ब्रह्मणो गुणोपोरेकदेशत्वेन मआनकाशश्चोक्त इत्याह । ब्र
 ह्मणो इति । पथोक्त गुणकब्रह्मदृष्ट्यसमर्थस्य तपोरेव संपूर्णब्रह्मदृष्टिकथनार्थमुत्तरग्रंथमवतारयति । अथेति । ए
 वमुभयसपदिष्टं भवतीति संबधः । तदेवोभयविभजते ॥ अध्यात्ममिति । कथं मनोदृष्टिविषयत्वेनाध्यात्मं मनो ब्रह्मे
 त्वासां न विधित्यते तत्राह मनसेति । तथापि कथं ब्रह्मदृष्टेराकाशविषयमवति न हिते नोपलभ्यते ब्रह्मेत्याशं क्वा
 हाकाशश्चेति । ब्रह्मदृष्टेयोपमिति पूर्वोक्तसंबधः ॥ अध्यात्ममधि देवते च विहितस्योपासनस्यो गान्धर्वं तनं दर्शयति ।
 तदेतदिति मनसश्चतुष्पात्वं प्रश्नपूर्वकं व्युत्पादयति । कथमित्यादिना ॥ अधिदेविकस्याकाशस्य चतुष्पात्वं प्रकटयति ।
 अथेत्यादिना ॥ मनश्चाकाशपोरुक्तं चतुष्पात्वं न गमयति । एवमिति । अध्यात्मिकानुपादानप्रपंचयति । तत्रेति । पाद
 त्वं वाचो व्युत्पादयति । वाचाहीति । पथागवादिगतव्यपादेनैव प्राप्नोति देवदत्तोपवाचैव पादेन वक्तव्यविषयं प्रतिलभेति
 तेन तस्यापुक्तपादत्वमित्यर्थः ॥ प्रासास्पवाचैव पादत्वं दर्शयति तेनापीति । अधिदेविकानुपादानविहरातीति । अथेति ।
 पथागोहृदिपादालालक्ष्यते तथाकाशस्योदरदवाग्रादपोलान्नादृश्यते तस्मान्नस्य ते पादादवमवेतीत्यर्थः ॥ दिवि

धर्मादिविवरणा मुपसंहरति। एवमिति। संप्रत्यायाति कपादाना मायिदेविकपादेरधिष्ठेयतया संबंधो न चिंतनीय इति दर्शो
 पितृमुपक्रमते॥ तत्रेति॥ सोऽग्निनेत्यादेरर्थोतरमाहाय वेति। कीर्तयशसोऽप्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वाभ्यां भेदः सर्वत्रेत्सुभयतः संबंधो
 ध्यते त्वं जंतस्स संगतिमाह आदित्य इति तस्येति आदित्यो गृह्यते। अनभिव्यक्तप्राप्तिरूपत्वाभिप्रेत्यासच्छब्दो गौराव्या
 र्थात् तत्तत्रैव कारावधेन शंकते न न्विहेति। कथमसत्संज्ञापेतेति असत्कारात्त्वस्य षष्ठेति शक्यमात्वात् तत्
 त्रसत्कारां भवत प्रकृते तसावधारणादसच्छब्दादसदेव कारां विवक्षितमित्युदितानुहत्तहो मेव हि कल्प इत्यर्थः॥ क्रि
 पापाकर्तृत्वं तत्र त्वान्निर्दिष्टया तत्र विवक्षितं तत्तत्सिद्धस्य तदिच्छाननुविधापित्वान्तविकल्पः संभवति न हि स्थाणुरे
 व कस्यचिदपेक्षया पुरुषो भवतीति परिहरति न किंपेक्षिवेति विकल्पा संभवे वा कस्य गतिर्वक्तव्येति पृच्छति। कथमिति। अ
 सच्छब्दस्य वागतिरवधारणास्पदा पृच्छते तत्राद्यं प्रत्याह न न्विति द्वितीयां पेशं कते न न्वेव शब्दे इति तस्य कागतिरिति शेषः॥
 पूर्वकालीनसत्याभिधापकोऽसिद्धस्य वाकशेषेऽवगन्तोपक्रमे च सत्त्वाभावावधारणो विवक्षितं किंच न भिव्यक्तभावा
 वधारणमादित्यस्तत्त्वार्थमिति समाधत्ते सत्यमेवमिति। कपुनरिपमादित्यस्तत्त्वार्थपु उपपत्ते तत्राह वत्स दृष्टीति जगतो न
 मरूपवाकरा मादित्यापन्नमिति तदुपपन्नमिति। आदित्येति तत्रापि कथमादित्यस्तत्त्वार्थेति रक्षाशं कदृष्टं तेन दर्शयति। प

ना

छांहीटीआ

६१

येति किंचोपक्रमोपसंहारेकरूपेणादिब्रह्मद्वयविशिपरमिदं वाकोनतं स्फकारणास्वसंतात्पर्येकत्वं पितृशक्मनत्वं
यासिद्धकल्पकाभावादित्याह॥ नचेति तत्परत्वं कथमवगतमित्याशंकीपसंहारस्योपक्रमानुसारित्वादित्याहोपसंहारिण्य
तीति कथं तस्यासद्वद्वाच्यत्वं तदाहस्मि मितमितिसत्त्वं तर्हि कथमितितदाहकार्येति वीजस्योद्धूनावत्कारणस्य
सक्षावस्थादर्शयति। ईषदिति। लब्धपरिसंरेप्राप्तपरिणामे सद्भूतसूक्ष्माकारेण भवदित्यर्थः। सूक्ष्मभूतोत्पन्नंतरं स्फ
लभूतोत्पत्तिमाह ततोपीति। भूतसूक्ष्माकारप्राप्तेरनंतरं पंचीकरणप्रक्रियया न्यावपवान्प्रवेशेन स्फूलभूता
वस्थमासीदित्यर्थः॥ स्फुलेभ्यश्च भूतेभ्योऽनिर्हन्तिमतिजानीते॥ अग्नयति। अप्रहितेभ्यो भूतेभ्य इत्यर्थः॥ अथ श्रुत्वा
शब्देन हिमस्य च तै॥ उल्लेख इत्यतस्तव कालीनाः शब्दविशेषादेशविशेषे प्रसिद्धाः स्त्रीवत्स्त्रान्तादप्युदतिष्ठन्ति प
र्वणासंबंधः॥ किमत्र प्रमारा मित्याशंकाहा प्रसिद्धं हीति। एतदिति भूता घुष्टाने अदृष्टफलमाहस्योत्कादृष्टफलमा
चष्टे किंचेति तद्विरोदृष्टफलमिति संबंधः॥ क्रियाविशेषरामिति एवं विदंसाधवो घोषा आगच्छे पुरिति पत्तरसिप्रम
प्रतिबंधेनैवेत्यर्थः॥ आदित्ये ब्रह्मदृष्टिरादरस्य विषयः॥॥ क्रियाविशेषरामिति एवं विदंसाधवो घोषा आगच्छे पुरिति
प्रतिप्रममातवंधेनैवेत्यर्थः॥ आदित्ये ब्रह्मदृष्टिरादरस्य विषयः॥ क्रियाविशेषरामिति एवं विदंसाधवो घोषा आगच्छे पुरिति

एम

६२

॥ इति श्रीमत्परमहंसयारिवानकाचार्ये श्रीशुद्धानंदयज्यपादशिष्यभागवदनंदज्ञानगिरिकृतायां छांदोग्य
भाष्यदीकायां गायोः सप्तः ॥ आदित्यसञ्ज्ञावच्छेदे देवात्तदुपासनांतरं सञ्ज्ञोपासनमुपन्यस्यते ॥ नन्व
ध्यात्ममयि देवते च वा मुद्रा गायोः सञ्ज्ञात्मभूतयो ह्यासनं पूर्वाध्यायेपि व्याख्यातं तथा च कोत्र विशेषो
येन तदुपासनं पुनरारभ्यते अत आह वा मुद्रा गायोरिति साक्षात्पादकत्वं न विनेति यावत् ब्रह्मत्वेन ब्रह्म
कार्यरूपेणोत्पत्त्यः ॥ विद्येति धर्माद्यैर्वन्न स्यातां शुश्रूषायापितद्विधा ॥ तत्र विद्या न वक्तव्या शुभं वीजमि
वोष इति स्मृतिमनुसंधाय पुष्कलधनमादाय रेकोराज्ञे विद्यां प्रादा ज्ञानश्रुतिश्च शास्त्रार्थज्ञात्वा पु
ष्कलधनं दत्तैव श्रद्धासंयमस्ततो विद्यामाददौ तथा योपिविद्यायादाता गहीता वा स्यादिति तदन
महत्ता योर्विधिप्रदर्शनाद्यौ चारव्यापिकेत्यर्थः ननु षट्प्रातानि गवामित्यादि दर्शनात् घनदानमेव विद्या
ग्रहणोसाधनमिह प्रतीयते न तु श्रद्धादीत्याशङ्क्याह श्रद्धेति आदिपदेन तात्पर्यप्राप्तिर्यातादृशेण
संते आख्यायिकया तदुह पुनरेवेत्यादिलक्षणायेति यावत् ज्ञानश्रुतस्य पुत्रो यः तस्य पौत्रः पौत्राय
गाः स च प्रकृतो ज्ञानश्रुतिश्चेत्याह सत्रस्येति श्रद्धया देयस्याल्पत्वशङ्को वारयति बहुदायीति बहु

पाकस्यायसत्वमाह भोजनेति। उक्तस्यो वर्तमानस्याभावादसत्वमाशङ्कोत्तमेवमिति। स्वसमीपं प्राप्तेभ्य
एवार्थेभ्योऽसावन्नंददातीत्याशङ्काह। सहेति। विप्रिष्टान्नदानफलं दर्शयितुमारभतेतत्रेति। वाक्येद
र्शयति। अथयदिति। संबोधनाभ्यामस्यविषयमाह। दं दर्शयति। तदेवदृष्टान्तेन स्पष्टयति। यथेति। भक्ष
शब्दार्थेमाह। भक्षेति। भक्षशब्दो भक्षविषयः सन् विरुद्धलक्षणायां संदर्शितव्यस्य चकः। भक्षश
ब्दस्यविषयांतरमाह। अथवेति। तस्य षगामिनो हं सस्य महात्मानाति क्रमणीयो विजानतेति। सस्य
र्शनाभिमानशालित्वात्तेन ग्रगामी हं स्यो जान श्रुतिमतिविचित्रमिषुरमर्षितयापीयमानः सन्नतबंध
मं जानासि ज्ञाताभिमानं तु वहसीत्यर्थं लघुस्तत्र भक्षशब्देन यत्नं भस्वरूपं सत्त्वयतीत्यर्थः। एषु गामी हं
स्तेनिंदापूर्वकमग्रगामिनं हं सं संबोध्य किमचिवानित्ययेशा म्माह॥ जान श्रुतेरिति। मा प्रधाक्षीरि
नियदिकथमाय धाक्षीरित्युच्यते तत्राह। एष वयस्येनेति॥ मध्यमपुरुषं प्रथमपुरुषं दूत्वा व्याख्या
नमित्यर्थः॥ संतमेनं प्राप्तिमात्रं जानमधिकृत्य स वहमानमेतद्वचनमाह्येति कुत्सयतीति संब
धः॥ तत्र वैधर्म्यं दर्शयानमाह। एकमिवेति। पुरुषं वहतीति पुरुषो बलीवर्द्धः। चोवास्यामस्तीति युगाय शक

टीतयासहवर्जतइतिसुग्वारैघःवकारेमत्वर्थपिस्वरैघःज्ञानमर्हात्पुक्तमधिकृत्ययथाप्रशंसाव
 चनतयाकर्मिणामेवंराज्ञानमधिकृत्यकथ्यमेवमाहोत्पत्त्यर्थः॥ इत्तंश्चाकार्यसंकलयन्नि। अननुरूपमिति
 स्मिन्चराकेराजनिधर्ममात्रनिष्ठेनेदमनुरूपंरचनरैद्येषुनविज्ञानवतियथोक्तवचोपुक्तमेवेतीतरः
 पुगामहंसः। यःसुग्वारैघःस्वयोच्यतेसकथ्यंनुस्मादित्यवयः॥ सरैद्योयेनप्रकारेणास्यान्नप्रकारंश्रीसि
 तिप्रतिजायप्रकारप्रदिदर्शयिषयादृष्टान्तमाह। यथेति॥ घृतस्यसमयः संकेतःतदनुष्ठानकालोयेन
 घृतविघपायथातेगतिमोक्षेस्यकश्चिद्गोयाशब्दवाच्यस्त्रयश्चतुरकोभागःचत्वारोकाश्चिद्वाच्यस्मि।
 न्नितिपुनस्तैस्मैकतनामव्यवहृतेनयदाघृतेप्रवृत्तानांमसकोपिजयतिहृदातस्मैकतनामवृतेविज्ञितायया
 धरेयाःसंयंतीतिसंबंधः॥ तदर्थंवाच्ये। तदर्थमिति। अथरेयाध्ययाकरोति। अइति। तौनेवविशिना
 षि॥ त्रैतेति। अक्षस्ययस्मिन्भागेसंबंधः॥ तदर्थंवाच्ये॥ तदर्थमिति। अथरेवयोकाःसत्रैतानामा
 योभवतियत्रतद्वाच्यंकोसहायानामकोयत्रैकोकःसकलिसंज्ञइतिविभागः॥ तादर्थ्येनेतरांकनामांतर्भा
 वमुक्तंयत्कीकरोति। चतुरंकइतितदंतर्भवतितस्मिन्कृतेत्रैतादयस्तंतर्भवतीतिभावत॥ महासंख्या

छांदोग्य-
६४

यामवांतरसंख्यातर्भावः प्रसिद्ध एवेत्यर्थः दृष्टान्तमन्त्रघटाप्यंतिकमाह। यथेति। रैद्यममिधाय्यसर्वसमेती
 त्यस्यार्थसंक्षिप्यत्यंतर्भवतीति। (सैद्ये सर्वस्यांतर्भावं प्रप्रयवकं प्रकटयति किंतु रित्यादिना॥ तदुर्मस्यमह
 त्वादन्येषां च धर्मजतस्यात्यन्तस्येतरस्मिन्तर्भावसंभवतीत्यर्थः किंच सर्वेषां प्राणिनां धर्मफलमा
 त्योयस्यामहजरे रैद्यस्य धर्मफलं तर्भवतीत्याह। तस्य चेति न केवलं रैद्यस्येतामहात्म्यं किं स्वस्यापि
 ज्ञानवतोस्तीति ज्ञानश्रुतेरवग्रहार्थमाह तथेति। प्रतिय च हं स वचनत्वेदित उतरो राजा रात्रि शेषम
 तिवाह शयनं जह हात्मनः समीपस्थं स्फुटिकर्तारं भूतारमंगारे हेत्यादिवाक्यमुक्तवान् तस्याभि
 प्रायमाह। स एवेति। कथमिव शब्दो द्वितीयो घटते तत्राह तदिति। अवधारणस्यापि नोपयोगोस्ती
 ति चेत्तत्राहानर्थको वेति प्रप्रवाकं व्याचष्टे रात्रेति। यो नु कथमित्यादि पूर्ववच्चाख्येयं। तस्येति कर्म।
 शिष्यं मया हि गार्हस्थ्यं चिकीर्षते तदर्थं च धनमर्प्यते न चायं तादृश्यं न किंचिदुपकर्तुमित्याशये
 नानादरं विज्ञातवानस्मि यदुक्तं लक्षणां रैद्यं तस्य च। गार्हस्थ्यमि प्रायं धनार्थं त्वं चेति शेषः। भूतवचनं

रामः

ति

श्रुते सतीति ससम्पूर्यः ॥ धनार्थेनांबुधेति यवैरासंबंधः ॥ उहशब्दस्य पूर्ववद्व्याप्येवकारार्थः अत्रापि
विनिग्रहार्थेव संभवे किमित्यानर्थक्यमित्याशङ्कतवैवेत्येवकारादेव विनिग्रहसिद्धिरित्यो हेवशब्दस्य
ति ॥ गहस्थार्थेन स्तवकर्मोनुष्ठानार्थमिदं धनं तिष्ठतामिति चेन्न त्वाह नममेति ॥ अदृशब्देन जानश्रुते
संबोधनमनुचितमिति बोध्यति नन्विति ॥ तस्या अदृत्वे हेत्वंतरमाह ॥ विद्याग्रंथापेति तस्य श्रुतिद्वारा
विद्याधिकारेणास्तीत्ययमदृधिकारो निर्दोषितमित्याशयेनाह अदृश्येति ॥ जानश्रुतेः सति शत्रि
यत्वे अदृश संबोधनमयोग्यमित्युपसंहरति कथमिति ॥ न जाना अदृजानश्रुतिः किंतु शत्रियोस्मि नो ॥
राः अदृशब्द इत्येकीयमतोयन्यासेन परिहरति ॥ तत्रेति ॥ तेन श्रुत्या विषयेनासौ जानश्रुतिः श्रुचाहेतुना
रैकमादवतीति अदृः श्रुत्वा वाहं सवाक्यं रैकमादवतीति नैमित्तिकं तत्र अदृश्यमित्यर्थः ॥ तथापि
किमिति अदृश्यदेत एव जानमसिः संबोधयतीत्याशङ्क्याह अघिरिति ॥ उक्तप्रकारद्वयसमाप्ताविशिष्टशब्दः ॥
प्रकारान्तरेण जानश्रुतेः अदृत्वे गौरांशुत्वादयति ॥ अदृवद्वेति ॥ न च श्रुत्वा श्रुत्यातेन अदृशति शेषः ॥ मुख्यं

ह

छांसेरि
६५

अद्वैतसंज्ञासंबन्धेन व्यावर्तयति न चिति। क्षत्रिये जानन् प्रकृतौ च दृशब्दप्रवृत्तौ निमित्तोत्तरमाहायरे पुनराह।
 तितत्रगमकं दर्शयति लिंगं चेति। यदेषेर्मतमधिकधनार्थित्वमिति यावत्। अधिकं घटशतेभ्यः सकाशादिति
 शेषः। विद्यादाने तस्याद्वैतदातृश्वरज्ञानदानतीर्थतां ज्ञानं नुवाचेति संबन्धः॥ धनदातृविद्यादानती
 र्थत्वे प्रामाण्यमाहुवृत्तवाचीति। तस्य द्वास्तां विद्यादाने तदाह स्वीयतां च जानन् नुवाचेत्युक्तं अनुवदति। जानन् चि
 ति। किमुक्तमित्यर्थे शायामाह आजहारेति। तत्र वैधर्म्यं दृष्टान्तमाह। एवं वदिति। अल्पधनुहराणां निष्ठायां का
 रणायेक्षायां भूदेति संबोधनवदित्यर्थः। ऐक्षेताग्रामादिकं गृहीत्वा विद्याजानन् प्रकृतये र्जतस्य स्मान्प्रतिप्रकृतिर्ज्ञा
 ययति ते हेतु इति। महाचक्षुषेः महायुगोपे धितियावत्। कथं विद्यामुक्तवानित्याशङ्काधिदेवतंतदुक्तिप्रकार
 दर्शयति वायुरित्यादिना॥ प्राणो वा वसं वर्ग इति वक्ष्यमाणो नापुनरुक्तताये वा पुंश्चा चक्षुषे वा पुंश्चा इति सं
 वर्जनादित्यस्य व्याख्यासंग्रहणादिति संग्रहणाय संसमर्थयते वक्ष्यमाण इति। किमिति संवर्गत्वं वायो रूप
 दिश्यते तत्र दृष्टान्तं प्रतिप्रमाणयति। कृत्यायेति। संग्रहसनादेत्युक्तं यक्षमाकाशापूर्वकं घुत्यादयति कथ
 मित्यादिना सूर्यो चंद्रमसोर्वापावविगमनमाक्षिपति। न चिति। आप्रवृत्तयोरधिकार्ये स्थित्यंगीका

राम०

६५

रात्वरूपावस्थितत्वं दृष्टव्यं॥ सूर्योदेः स्वरूपावस्थानेपि वायव्यपयः संभवतीति। समाधत्तेनैष दोष इति। अ
समते सति सूर्योदेः दर्शनं प्राप्तेर्लोचनी न संव्युत्पादयति। वायुना हीति। सूर्यग्रहाणां चंद्रमसोऽप्युत्पन्नशरणौ
रास्नर्हि वा घप्ययः सूर्योदेः रित्याशं कथय शान्तं। माह अववेति। संगति समये हि संहर्ति वेत्यर्थः॥ कथं प्राणास्य संव
र्गत्वमित्याशं क्वाह स पुरुष इति। तस्मात्संवर्ग इत्यध्यात्ममिति शेषः॥ वायुप्राणावधिदेवताध्यात्मभेदेन संव
र्गगुणा बुक्ता बुयसंहरति। ताविति॥ अथ हेत्यादि अन्तरा कथ्याचष्टे। अथेतयोरिति। वृत्तविक्रान्तेषु
हविर्द्वयं मध्येऽस्मात्मानं मन्यमान इति यावत्। बुद्ध्या लिङ्गविशेषेणोति। शेषः जिज्ञासामानावित्युक्तमेव
व्यनक्ति किमयमिति। चतुर इति द्वितीया बहुवचनदर्शनात् महात्मन इति। तादो वेत्याह द्वितीयात्सु बुद्ध्या
लिङ्गविशेषेणोति। शेषः जिज्ञासामानावित्युक्तमेव व्यनक्ति किमयमिति। चतुर इति द्वितीया बहुवचनदर्शने
महात्मन इति। तादो वेत्याह द्वितीयेति। यद्वा महात्मन इत्यस्य पंचम्यादौ चतुर इत्यस्य च समीचीने प्रयोगदर्श
नात् स्तथापि सति महात्मन इति। अतो ह जगारेति संबंधः कः शब्दः प्रजायति विषयो व्याख्यातः सं
प्रतियशान्तरमाह। कः स इति। यस्तान्तगारम कः स्यादिति प्रश्नमेकैव दर्शयति। अतारयाणामात्मानं चैक

छो.से.टि.
६६

लेनयश्च पुन ब्रह्मचारी मस्मिन्सायनं ददुर्भवंतौ तत्र सौ देवा ये वनं दत्त रित्यजत्वमेव तयोर्देशयन्नाहयस्मा
इति। दर्शनमेव प्रश्नहातविशदयतिकथमित्यादिना। अधिदेवतमग्न्यादीनां वायुरूपेण जनयितेति संबंधः
। तस्याः प्राथमिकं कृत्वा दर्शयत्यात्मनीति। अग्न्यादीन्स्वयंप्रकाशे देवः स्वात्मनि वायुरूपेण प्रसिद्धा मुनरूप
त्यवस्थायां मुखादपितेति योजना ॥ अध्यात्मं वागादीनयि स्वायावस्थायां स्वात्मनि प्राणरूपे सं हृत्य पु
नः प्रबोधवस्थायां ते यामुखादपिता देवः प्राणरूपेणोत्पाध्यात्मं चेति देवानामग्न्यादीनां प्रजानां च वा
गादीनां च जनितेत्युक्तं संप्रति व्याख्यातमाहायवेति। अभ्युहंष्टुः सर्वसंहर्तुरपिन काचन त्वानिर्भवती
त्यर्थः ॥ प्रजापतेर्महिम्नोति प्रमाणात् प्रत्यति। यस्मादिति ॥ इति शब्दात्परस्ताद्यद्यस्य संबंधः। तदर्थो
अथ यस्मादित्युक्तः तस्मात्प्रजापतेर्महिमानमतिप्रमाणा माहुरिति पूर्वोक्तसंबंधः ॥ वैवयमित्यादि भागं यद
द्येदपूर्वकमादाय व्यचष्टे। वयमित्यादिना क्रियायदेन वयमित्यस्य संबंधमुक्तमुपयादयति वयमिती
ति। ब्रह्मचारिनिदं वयमासमं ताड्यास्महे ब्रह्मेत्युक्ता प्रकारान्तरेण यदपूर्वकं व्याख्यानांतरमाहान्येनेति।
शौनकेत्याभिप्रतारिणाश्च ज्ञानातिशयं दर्शयित्वा यतिश्च ब्रह्मचारी चेत्यादिस्मृतिमनुसृत्याह। स्ते

राम०
६६

ति आख्यायिकाद्वारा प्रकृतायां संवर्गे विद्यायामात्मा देवानामित्यादिगुणान्नातस्य पार्श्वगुणान्तरमुपरेष्ट
मनंतरवाक्यमवतारयति। ते वा इति। तद्वाच्ये॥ येन स्यंत इति। ते एते वागादिभ्यः सकाशाद्व्येयं वेति संबंधः। अ
धिदेवतमग्रादीन्वायुसहितान्यं चोक्ताते नैव प्रकारेणाध्यात्ममपितेभ्यः सकाशादन्ये प्राणासहितावागादयः ये
च संतीत्याह। तथेति। अथांतरसंख्याविनिवेशमुक्तातत्रैव महासंख्यानिवेशो दर्शयति। ते सर्वे इति। इशसं
ख्यासंबंधात्तेषां संख्येति कृता यो यत्क्षितं घृतं कृतमित्युच्यते तत्र दशसंख्यावत्तस्य वक्तव्यत्वादिति द
ष्टव्यं॥ यदुक्तं अग्रादयो वागादयश्च दशसंतस्तत्कृतं भवतीति तदुपपादयति च त्रं क इत्यादिना एकस्मा
वदयो घृते च त्रं को दशपतेन द्वादश्यादयो वागादयश्च ग्रस्यमानाश्चत्वारो भवन्ति। यथा च घृते त्रेता
नामको यस्त्रं केन घृते तथा ग्रादयो वागादयश्चैकैक्यनास्त्रयः तथा च तत्र द्वादश्यानामा यो घ्नं को जाय
ते द्वे तद्वागादिष्वग्रादिषु च द्वौ द्वौ वर्जयित्वा द्वौ द्वौ भवतः तथा च तत्र कलि संज्ञो यो भवत्येकं कोयः अग्रा
दीनां मसितावायुवो गादीनां ग्रासिता प्राणाश्चैकस्तेभ्यो ग्रस्यमानेभ्यो न्यरति। एवं ग्रासितत्वेन ग्रस्यमान
त्वेन च दशसंतस्त एवोक्तं कृतं भवतीत्यर्थः घृतस्य सर्वा ज्ञातव्यप्रसिद्धा दशसंख्यावतां देवानां कृतत्वसं

५
 छोरो १२
 ६७
 स्नेनात्तत्संयास्तितं इ सनी दश संख्या वत्वेनैष विराट् त्वसंयास्नेन तेषामनृतत्वं संयादपत्तिपत इति अग्यादिषु
 च वागादिषु च मितिते पु दश संख्या वत्वेनैष कथमनेन तद्वत्वं तथा च कथं संख्या सामान्यं तेषामनृतत्वं संख्या सा
 मान्यसंयादन मित्याशं माह दशाक्षरेति विराट् दश संख्या वती प्रसिद्धा चात्र मिति प्रयते तथा च यथो
 क्तैष ग्यादिषु वागादिषु च समुदिते पु संख्या सामान्या विराट् त्वं संयाद्यान्न त्वसंयादनं एतत्क मित्याह
 अत इति तेषु वृत्तत्वेनाज्जत्वं संयादित मुयसंहरति तत एवेति घृतस्यापचतुष्टयविशिष्टत्वेन कृत्तत्वे
 न कृतो यत्नक्षितेन तत्र दश संख्यायाः सत्वात् तत एव संख्या सामान्या दग्यादयश्च वृत्तं भवति ततश्च तेषां
 मत्तत्वं मित्युक्त मित्यर्थः ॥ संप्रति प्रवृत्तेषु ग्यादिषु विराट् त्वमनृतत्वं मितित्वं यमुयसंहरति सैषे
 ति विराजो विधेयत्वात् तस्याश्च स्त्रीलिंगात् तया सैषेति विधेयलिंगभाजनं त एते प्रवृत्ते देवा विराडित्यवग
 म्य तस्यासा च दश देवता ॥ का दश संख्या वती भवत्यत्र मिति देवतानामनृतत्वं सिद्धिर्नाशित्यस्य विराजासंब
 धादत्रादीनीति व्याख्यानं ततश्च देवतात्मिका विराट् कृत्वेनात्रादीनीति तदात्मकानामग्यादीनामप्य
 नृतत्वं सिद्धिरित्यर्थः ॥ विराट् त्वेनात्र त्वं कृतत्वेनात्तत्वे चेति संपत्तिद्वयमग्यादौ दर्शित मुयसंहरति सतेह

राम०

६७

ति कृतोपलक्षितेषु ते दशसंख्यां तस्मात्प्रसिद्धा सा चाग्यादौ दर्शिता तथा च संख्या सामान्या तद्वृत्तात्
मन्त्रलमग्यादिषु संयाधते तेने दं दशकमन्त्रादीत्युच्यते विराट्वेदे दशसंख्यावतीत्युक्तं सावाचं विराट्
भूमित्युक्तत्वात् ततश्च विराट्संयत्या भवति प्रकृतं दशकमन्त्रमित्यर्थः । सगुणं संवर्गं दर्शनमुत्पुष्कात् तस्य
संवर्गं विद्वत्स्वरूपं संगिरते तथेति ॥ यथाग्यादीनां विराट्वेनात्रलं कृतत्वेन चाग्यादत्वं तथा वायुम
ग्याद्यात्मकं प्राणं च वागाद्यात्मकमेकाकृत्यात्मत्वेन विद्वान् दशदेवतास्वतन्त्रं परतः स दशसंख्याया वि
राट्वेनात्रलं कृतशब्दितयुगात् कृतदशसंख्यावच्छिन्नतया कृतत्वेनाच्चादीभूतीत्यर्थः ॥ फलोन्मययो
गित्वेनायोतरमाह तथेति । कृतोपलक्षितघतस्य संख्यावच्छिन्नत्वेनास्ति जयात्रत्वेनान्नादित्वेन यवा
स्थितया सर्वमिदं जातदशस्य दिसु संस्थितं दृष्टमुपलब्धं भवति । न हि देवता दशकं हित्वा जात्रा
मकिंचिदस्ति तथा वदये देवता दशके दृष्टमेव सर्वं जातद्वेदित्यर्थः ॥ भूमिकामेव कृत्वा विद्याप
त्वं दर्शयति । एवं विदरति चापुं प्राणमन्त्रात्मात्मत्वेन पश्यतः कृतसंख्यावच्छिन्नतया स्थितस्य दश
देवताभूतस्य सर्वं जातदृष्टं भवति । दृष्टदेवतानि रित्तस्य जातोभावादित्यर्थः यो यथा कृतदशाया

कौशे ३

६८

त्रो

गोमुखासर्वत्रादस्मभवतीति फलांतरं पूर्वकासंबंधं दर्शयितुमुज्ज्वलतात्पर्यमाह सर्वमिति एकाहस्यका
रगारूपेणैकमादायेत्यर्थः। नहि तस्मिन्नुद्देश्ये विविधीयतां किमित्याख्यापिकाप्रणीयतेतत्राह। अद्भुतपसेति
ति। ब्रह्मचर्ये वासस्योद्देश्यं कलंदशोपतिस्वाध्यायेति। आचार्यो हि मातावकमुयनयने विज्ञातकुचगोत्रमेव।
तिमन्वानः पृच्छति। किं गौहमिति। अतिथ्यभ्यागताद्याधिकृत्यपरिचर्याजातंबहुचरं तं भर्तृगेहपतोहं स्थित
तेन परिचरंती सती परिचर्याविज्ञतया गोत्रादीनामप्युक्तं तथा च तस्मात् गोमनोममनासीदिति गोत्रादिप्रश्नाभा
वे ह त्वंतरमाह। यौवनेति। यद्यपि तस्यामवस्थायां लज्जया गोत्रादिना प्राक्षीस्तथापि कालांतरे किमिति
यितरं न पृष्टवतीत्याशङ्क्याह तदेवेति। तथापि किमित्यन्यमभिज्ञं नाप्राक्षीरित्याशङ्क्याह तदिति। प्रथमं लज्ज
यापितरं प्रतिप्रश्नः। पुनश्च तस्योपलब्धत्वात्प्राश्नः। खबाहुल्यादस्य प्रतिप्रश्न इति स्थिते प्रश्नाभावपक्षमाह
। साहमिति। किं तर्हि तत्त्वज्ञानमस्ति तदहं। जवान्नेति। एवं स्थिते किमाचार्ये प्रतिप्रश्नयावक्तव्यमित्याशङ्क
ह। सत्वमिति। नापृष्टः कस्यचिद्रूपादिति न्यायं सत्वयतियदीति। मातृवचनं प्रवृत्तानेतरं किं त्वत्कानित्य
येशायामाहसहेति। आचार्यसमीपे ब्रह्मचर्ये वासः शिष्यभावादनेन सिध्यतीत्यभिमन्वाना योक्तवन्त

ति

ताम०

६८

इति किमन्याकृतं यारि शया भवता ह सुपने तयो स्मीत्या शंका ह विज्ञातेति मातरं पृष्ट्वा विज्ञायागम्यतामित्या
शंका ह त हेत्यादिना ॥ ब्राह्मणास्य वा अन्यतः विना कथमाज्जवसंयुक्तवचनमित्याशंका ह सजवो हीति ॥ श्रुति
दीनामपि केषां विद्यजेव मस्तीत्याशंका ह नेतर इति ॥ जुवचनेन ब्राह्मणात्वे प्रतिजानीते यस्मादिति ॥ उपनी
याध्याप्य चेति शेषः ॥ तस्यानुग्रहाद्यं शुभ्रमादिष्टवानित्याह कुश्रुशानामिति ॥ आचार्येनियेनाश्रयिणो रासफ
लीकर्तव्य इत्याशयेनाह इत्युक्त इति संयन्नावभूवुस्तदपि न मय मोभ्युक्तवानिति संबंधः ॥ कथमृषमः सत्यका
मंप्रतिवक्तुमत्वं न हिलोके वलीवदेत्यमनुष्यं प्रतिप्रतिवचनं दृष्टमत आह ॥ तमेतमिति ॥ सत्यकामं प्रह्लादि
संयन्त्रमेनमथ तस्यामवस्थायागम्य मोनुग्रहायाभ्युवादेति संबंधः ॥ अथ मस्य स्वरूपमाह वायुदेवतेति ॥
अरण्ये तत्र तत्राग्रायतः प्रह्लादपर्वकतपश्चरतो वायुदेवता कथं तेष्वेत्याशंका ह ॥ दिक्वंधिनीतिस्वा
कांतरं च मदीयं श्रुयतामित्याह किंचेति ॥ वायुदेवता दिक्वंधिनीत्युक्तत्वादि गोचास्ते वदर्शनमुवाचेत्या
त्याह प्राचीति ॥ ब्राह्मणाः पादस्येति अधिकारमेष्यते ॥ एकपादे व ब्रह्मोति विश्वं मंयु रस्यति ॥ तथेति ॥ प्रथ
मपादोपासकस्य दृष्टमदृष्टं च फलमाह स य इत्यादिना ॥ कस्येदं फलमित्युक्ते पूर्वोक्तमेवोपासकमनुवद

नित्यतमिति। अविशेषादत्रयं कथं द्रष्टव्यमिति बुभुक्षमानं सत्यकां प्रत्याह सोमिति। अविदुषो विद्यामिमा-
नमिभक्तमेतागोन युक्त इति मत्वाह सत्यकाम इति। अभिसा यं बभूवुः सायं कालं प्रायति यावत्। तस्य ब्रह्मच-
र्यमव्याकृतमिति सूचयति॥ तत्रेति। ३ यो यवेशतत्रो यशब्दाभ्यागवामग्रे अस्मीत्ये निवेशनमस्योच्यते अ-
र्थेने विधावक्तव्येति सूचयति। अथमेति। आत्मगोचरमग्रे अस्या विद्यमानं इत्यर्थः॥ यद्यप्यपि व्यादिरूप-
राग्येखस्त्वानादिविषयमित्यर्थः॥ यथोक्त्यादेगुणाविशेषं निर्दिशति। एषवा इति। द्वितीयाद्यादोपास-
कस्य द्विविधं फलं दर्शयति। स य इति। यथोक्तं चतुः कलमिति यावत्तथैवोपास्यगुणानुरोधेनेत्यर्थः॥ तद्गुण-
स्तेन गुणो न गुणावाननंतवानविच्छिन्नसंतानो भवतीत्यर्थः॥ अनंतवतो लोकानक्षयानित्येतरा अविशेष-
याद्वयंकथं ज्ञातव्यमिति ज्ञासमानं प्रत्याह सोमिति। यश्चि विशेषविषयत्वं संप्रादस्य व्याकर्त-
यति। आदित्य इति। कथं तत्र हं संप्रादस्य प्रवृत्तिरित्याशंकाह। शौक्ल्य इति आदित्योपि स्वविषयमेव द-
र्शनमुक्तवानित्याह अग्निरिति तृतीयेयादेयि गुणाविशेषमुपादशति। एषवा इति। यतो हेतो ज्योतिर्विष-
यमेव दर्शनमुक्तवानतएव तस्यादित्यत्वं प्रतिभातीत्यादित्यत्वं हं सस्य गमकांतरमाह। ज्योतिर्विषयमेवेति।

पणतमेवविद्वानित्याद्युत्तरंअवशिष्टंपादंतरंतर्हिकथंज्ञायतामित्याशंकाह।हंसोपीति।महेशदस्यवाच्य
मर्थमन्वाचये।महुरिति।तस्यकथंसत्यकामंप्रत्युपदेष्टुमतेआह।सचेतितंमहुरुपनिपत्येत्यत्रमहुरा
व्यर्थेयवौक्तमेवस्मारयति।महुःप्राणाइति।प्राणाकलेत्यादिसव्यायतनान्येवमिति यथोक्तगुणं समर्थयते
।आयतनमित्यादिनातद्यस्मिन्नादेवतैसोयमायतनवानयादइतिदृष्टव्यमितियोजनम्।द्विविधंविद्या
फलमभिधत्तेतंपादमितितथैवायतनवत्त्वगुणाक्रांतत्वेनैवेत्यर्थःब्रह्मविदिवृत्तासीत्कृतेकीदृशोब्रह्म
विदित्यथेष्टायामाहप्रसन्नंद्रियइतिसत्यकामस्यापितद्वक्षणावत्वमजःशब्दार्थःमांसदाचायेमवज्ञायम
विष्णुत्वाकोन्योमनुष्यःमच्छमीतःशिष्यत्वेनादायानुशासनंरुतवानप्यदनुशासनंतेब्रह्मविद्या
जातेतिसाक्षेयंयच्छति॥कस्त्वामिति।मनुष्येभ्यःसकाशाद्व्येयामेनुशिश्वेतइतिसामान्यप्रतिज्ञां
विभजतेदेवताइति।देवतानामेवोपदेष्टुत्वंव्यतिरेकद्वाराविशदयति।कोन्यइति।प्रतिज्ञांनिगमयति
अतइतिमयातहीदानींनकिंचिदस्तिवक्तव्यमित्याशंकांवारयति।भागवतनि।इतश्चभगवानेवब्र
वीरमेविद्यामित्याहकिंचेति।तदेवकारणं दर्शयति।श्रुतमिति।अस्मिन्नर्थेआवायादेवविद्याश्रोतव्ये

त्वेवं वक्ष्योऽतमेव विशदयति आचार्योऽदिति ॥ विदिता प्राप्तेति यावत् ॥ आचार्योऽधीनाधीरेव फलवतीत्य-
 तः शब्दार्थः विद्यांतरमाचार्येणोक्तमिति शंका मेव कारणावयति ॥ देवतैराचार्येणावसत्यका मायोक्ता विद्यामस्मा-
 न्प्रतिश्रुतिर्ज्ञाययति अत्रोक्तिः ॥ न विगतं किंतु एतौ वविद्यावाद्यादिभिराचार्येणाचोपरिष्ठेति शेषः ॥ तत्रापि पाद-
 दृष्टयानुध्यानसमुच्चिमेकमेव विज्ञानं तत्फलं च संहृत्यैकविज्ञानफलत्वेन परिणोयमेवेकया होपासन-
 स्य कृतार्थत्वादेतत्त्वादित्याचार्योपदेशस्यैव साध्यकत्वमिति द्रष्टव्यं ॥ सप्रयं च ब्रह्मोपासनमुक्त्वा कार्य-
 ब्रह्मोपासनसमुच्चितं कारणं ब्रह्मोपासनं वक्तुं खंडांतरमवतारयति पुनरिति ॥ न केवलं ब्रह्मविद्याशेषत्वा-
 दित्यर्थः ॥ यत्तद्वदिति ॥ यथा पूर्वस्मिन् खंडे अद्भुतयसा ब्रह्मोपासनां गत्व प्रदर्शनायाख्यापिकेत्य-
 त्तंतद्वदित्यर्थः ॥ तत्प्रयति भवदयोऽस्मितांश्चुष्म विदधानो ब्रह्मकायत्वं शंकरतवानित्यर्थः ॥ विवक्षित-
 शुष्मकारणमिव विशदयति ॥ कुशलमिति ॥ किमिति भवत्यामां ब्रह्मिदमिदानीमुच्यते ॥ न हि मत्तो-
 न्ननु रागोपुत्तिमानित्याशंक्य भवति स्नेहादित्याह भगवानिति ॥ अग्रीत्येव चरमाणा ब्रह्मचारिणो-
 मावर्जनमतः शब्दार्थः ॥ आहोपरिहारो द्वितीयेनातः शब्देन यथा मश्रयते ॥ आचार्यश्चुष्मपापं शिष्यं देव

तैवानुगृह्णातीतिज्ञायापितुमारभतेतस्मादिति। आचार्योभिप्रायमजानतः शिष्यस्य दुःखप्राप्तिं दर्शय
 तिसहेति। अतिगमनं वस्तुस्वल्पमतीत्यविषयेषु प्रवेश इति यावत्॥ नानात्पया इति कामानां विशेषणं॥
 कथं तेन व्याधयो विशेष्यते तत्राह कर्तव्येति कामा एव व्याधय इत्यर्थः। आचार्यप्रवासा ज्ञाया ब्रह्मचारि
 ण्यनुग्रहात्तस्य चानशनाध्यवसायादनंतरमित्यथ शब्दार्थः। हंतेति यद्यर्थो स्मृत्कृतं ब्रह्मचारिणमुपे
 क्ष्मदेशांतरंगतस्तर्हीति यावत्। अथ पुनरेत्याचार्यो ब्रह्मविद्यामस्मै विवक्षितां च वक्ष्यति कित्तरयेत्याशं
 क्त्वाह दुःखिनायेति। ब्रह्मविद्यासाधनसंयत्तिमस्य दर्शयति तयस्विन इति। प्राणो ब्रह्मेति भवद्विस्तृतं दहं
 जानामीति संबंधः। तत्र हेतुमाह। प्रसिद्धेति। प्राणायामस्य प्रसिद्धार्थत्वमेव समर्थयते। यस्मिन्निति एवं
 तः प्राणाशब्द इति शेषः। प्राणाशब्दस्य प्रसिद्धार्थत्वेऽपि ब्रह्मसंयुक्ता प्रसिद्धमित्याशंक्त्वाह। अत इति। कार्य
 करणसंघातेन हेतुहृणादित्यतः शब्दार्थः। स्वकीयज्ञानसमुच्चयार्थश्चकारः। विज्ञातास्य दुःखमित्युक्तमुप
 संहारितेनेति। स्वनात्तातं ब्रह्मचारी दर्शयति। कंचेति। तस्याज्ञानमाप्स्यति। न चिति। प्राणाशब्दस्य वापु
 विशेषविषयत्वेन प्रसिद्धार्थत्वं दित्येवार्थः॥ ब्रह्मचारिणोभिप्रायं दर्शयन्नुत्तरमाहान्नमिति। ननु विह

द्वार्थत्वाद्यीनां वाक्यमवलम्ब्य प्रमाणा मित्याशंक्याह कथंचेति। विरुद्धार्थत्वप्रतीतेराप्तवाक्यस्य चाप्रामाण्यपायो
 गौ घुक्तं ब्रह्मचारिणोऽज्ञानमिति निगमयत्यत इति। स्वस्य विशेषणत्वं कस्य च विशेष्यत्वं इत्यांगीकारे फलकथय
 ति। इत्येवमिति। कस्य विशेषणत्वं स्वस्य विशेष्यत्वमित्येवमपि विशेषणविशेष्यत्वमवगंतव्यमित्याह पदेवेति
 । यथोक्तविशेषणविशेष्यभावे कत्वमाह एवं चेति। यद्वा वेत्यादिवाक्यार्थमुक्तमेव प्रातिपत्ति सौकर्यार्थे संश्रि
 यति। सखमिति। इतरेतरविशेषणविशेष्यत्वमाश्रियति। नन्विति। अन्यतरदेवेत्यत्र यदेवत्वमित्येतदुच्यते
 यद्वा वक्तुं न देवत्वमित्यत्र यद्वा वक्तुं इतीतरविशेषणमतिरिक्तमधिकं किंचित्करमितियोजना। यदि तय
 देवत्वं तदेव कमितिलेन कं विशिष्यते तदा पदेवत्वमित्येतदेव विशेषणमस्त्यपद्वा वक्तुमिति पूर्वविशेषणम
 किंचित्करमित्याह पदेवेति। वाशब्दोतिरिक्तमित्येतदनुकरणार्थः विशेषणायो रथे वत्वं एवोक्तं सिद्धं तस्मा
 रयति। नान्विति। तथा च सखस्य लौकिकसखाध्यावत्यर्थं यदेवत्वमिति विशेषणमाकाशस्य च द्यौकिका
 काशा ध्यावत्यर्थं यद्वा वक्तुमिति विशेषणमर्थवदिति शेषः। अन्यतरविशेषणवशादां विद्यथोक्तव्याम
 तिसिद्धेरकिंचित्करं विशेषणहृदयमिति शंकते सखेनेति। यदा सखेनाकाशं विशेष्यते तदा भूताकाश

कि

शास्त्रकाशं व्यावर्तितं तत्र वाति सखस्य तद्विशेषताया योगात्सुखमापि लौकिकसखाद्यवच्छिद्यते लौकिकसखा
काशविशेषतात्वा न्ययनेनः सखेनाकाशस्याकाशेन सखस्य वा विशेषितत्वं सामान्योत्तत्वा स्यैव सखा
काशयोर्लौकिकसखाकाशाभ्यां व्यावर्तिरित्यन्यतरदेव विशेषतामर्थं वदित्यर्थः ॥ किमन्यतरस्यैव विशेषता
त्वव्यावर्तकत्वमित्यायाद्यते किं वा तस्यैवार्थत्वमितितत्राद्यमंगीकरोति सत्यमेवेति ॥ द्वितीयं दूषयति नस्ति
त्यादिना ॥ विशिष्टस्यैव ध्येयत्वे विशेषता स्यापि ध्येयत्वं सिध्यतीति चेन्नैवं दं शीघ्रं ध्यानन्वाहेति वत विशेष
तास्यान्यथा सिद्धत्वादित्याह ॥ विशेषतोति ॥ द्वयोरपि विशेषतायोरर्थवत्त्वं निगमयति ॥ अत इति विधांतरा
ध्येयत्वासंभवादित्यतः शब्दार्थः ॥ त्वमिव सखेनेत्येवार्थः ॥ इतश्च सखाकाशयोरितरेतरे विशेषताविशेष
त्वमेवित्यमिति ॥ कुतश्चेति ॥ कुतः शब्दोपाज्जमितः ॥ शब्दार्थस्युच्यते किं शब्दस्येति ॥ त्वं ब्रूतेति त्वं शब्द
स्य ब्रूतशब्दसंबंधवदित्येवार्थः ॥ गुणगुणानोह न योरपि ध्येयत्वसिद्ध्यर्थमितरेतरे विशेषताविशेषत्वं कं
शब्दस्य त्वं शब्दस्य च प्रत्येकब्रूतशब्दसंबंधादपि स्वीकर्तव्यमित्याहुः ॥ अतिरेकद्वारा साध्यतियदिहीति ॥ ऊ
रिताद्वयोरपि ध्येयत्वमतः शब्दार्थः ॥ ब्रूतचारितो मोहो नामान्योन्यविशेषताविशेषत्वाप्रहरणादाकाशस्यै

१२
 वगुणानोध्येयत्वं न ह त्वस्य गुणास्येति विग्रहः प्राणां चेत्यादिवाक्कं नाग्रीनां न ब्रह्मचारिणाः तथा च कथमु
 पाख्यायिकायामिदं निर्वक्ष्यामि शंका हतदेतदिति । आकाशस्य प्राणासंबन्धित्वं कया विधयेत्यपेक्षा
 यामाहाश्रयेत्वेनेति । कार्यब्रह्मोपासनसमुच्चितकारणं ब्रह्मोपासनमुपसंहर्तुमिति शब्दः प्रधानविद्या
 मुपादृश्यांगविद्याविधानाद्योपक्रमते ॥ संभवेति । अनंतरं प्रधानविद्योपदेशादिति शेषः । अग्निविद्यां
 वक्तुमारब्धानामग्रीनां मध्ये प्रथममिति श्रुतावश्यशब्दार्थः । यथिव्यादिवत्तद्वयमन्त्राद्यादि
 त्वयोरवांतरभेदं दर्शयति । तत्रेति । एवमग्न्यादित्ययोस्तौ दात्म्यमितीति शब्दार्थः । यद्यप्यग्न्यादित्येपुह
 योदृश्यते सोहमस्मीत्येतावतेवतयोः तादात्म्यसिद्धेः स एवाहमस्मीति पुनर्हतिरनर्थिकेत्याशंकाह
 पुनरिति । भोज्यत्वं त्वक्षरांस्वभावो ययोस्तयोगो ह्यस्येन संबन्धः तथा गार्हपत्यादित्ययोर्न संबन्धः
 किं तदादात्म्यत्वं क्षराण्येव तत्र हेतुमाहात्म्येति । यथिव्यादावपि तादात्म्यं किं न स्यादित्याशंका
 ह यथिवीति । आभ्यामग्न्यादित्याभ्यामिति यावत् । स एवाहमस्मीति यत्र चत्वारो पुनर्वचनं यथो
 क्तार्थविशेषसिद्ध्यर्थमिति भावः । उक्ताया विद्याया गार्हपत्यविषयाया द्विविधं फलं दर्शयति ।

राम०
 ७२

कश्चिदित्यादिना। कस्यैतत्फलमित्यपेक्षायामुक्तमेव संक्षिपति। एतमेवमिति। गार्हपत्योपदेशा
नंतर्धमशब्दार्थः॥ अत्रास्त्वित्यप्यमन्त्रदक्षिणाभ्योचंद्रविशेषदर्शयति। तत्रेति। अत्राह
र्ययचनचंद्रमसोस्तादात्म्येनायत्नेन नक्षत्राणां चताभ्यामभ्यो ज्येतेन संबंध इति वक्तुं पुनर्वचनमित्याह
स एवेति। कथं पुनरत्राहार्ययचनचंद्रमसोस्तादात्म्यं तत्राह अत्र संबंधादिति। प्रसिद्धं हि दर्शयती
मासयो रत्राहार्ययचने ह विप्रयत्नात्ते चंद्राण्यान्न भवतीत्यदौ चंद्रमसि प्रसिद्धो न संबंधः ता
स्मात्तयोस्तादात्म्यमित्यर्थः॥ तयोरेकत्वे हेतुं तत्राह। ज्योतिषेति। तत्रैव हेतुं तत्राह दक्षिणेति।
अत्राहार्ययचनो हि दक्षिणाग्निरुच्यते चंद्रमाश्च दक्षिणे न यथा प्राच्यमाणा दक्षिणास्यां दिशि
भवतीति गम्यते उत्तरदिगाधिष्ठातृपितृस्य तत्संबंधानि वारणावतघ्नं तयोरेकमित्यर्थः॥
अयानक्षत्राणां च चंद्रवदत्राहार्ययचने न तादात्म्यमाशङ्क्या हायामिति पूर्ववत्स्थित्यनयोस्त
योगार्हपत्यादित्याभ्यामन्त्रत्वेन संबंधवदित्यावत्। संबधो न्वाहार्ययचनचंद्रमोभ्यामिति
शेषः॥ कथं नक्षत्राणामन्त्रत्वं तत्राह॥ नक्षत्राणामिति कथं पुनरयामन्त्रत्वं तदाहायामिति। दक्षि

छोटे-१२

७३

राग्येरेक्षिताग्रं प्रतीति यावत् ॥ पृथिव्यागारहेयत्याग्रिप्रत्यन्नसुवदित्यदाहरणार्थः सय एतमेवंविधावानि
 त्याद्यन्यदित्युक्तं गाहेयत्यस्य दक्षिणाग्रे श्रोगासनानंतयेमथशब्दार्थः ॥ तत्रावांतरमेदं दर्शयति ॥ एष इति ॥ सोह
 मस्मीत्याद्यन्यसमानमिति संबंधः ॥ यथा पूर्वज्योतिष्प्रविशेषातगाहेयत्यादित्ययोरन्वाहायेपचनचंद्रमसो असा
 म्यसुक्तं तथा ज्योतिष्प्रसामान्याद्विद्युदाहवनीययोस्तादात्म्यमेष्वप्यमित्याह ॥ पूर्ववदितिकथं तर्हि ताभ्यां दिक्काका
 शयोः संबंधस्तत्राह दिक्काशयोस्त्विति ॥ आहवनीयस्य फलत्वादिवोविषयत्वं तत्र होमादिद्वारा निष्पत्ता
 पूर्वस्य ध्रुवोक्तपालसाभ्युपगमात् ॥ विद्युतस्त्वाकाशाश्रयत्वं प्रसिद्धमतो विद्युदाहवनीययोर्मोपत्तेर्वैवद्वि
 काशयोः संबंध इत्यर्थः ॥ सय एतमेवमित्याद्यन्यादित्युक्तमग्नीनां मिथो विसंवादां व्यावर्तयति ॥ ते पुनरि
 ति ॥ तथाप्यात्मविद्या श्रोतव्येत्याशंका हात्मविद्येति ॥ कथमाचार्योपदेशमंतरा भगवदुपदेशावशादेव मे
 विद्याफलपत्नी आचार्यो द्वैवविद्याविदिता सा धिष्मिन्नादिहि प्रागुक्तमत आह आचार्योस्त्विति ॥ अयमिदुतदवेत्य
 त्रवशब्दतात्पर्यं ये दर्शयति ॥ न चेति ॥ उक्तमभिप्रायमाकांक्षा पूर्वकं विस्तरोति कथमित्यादिना ॥ काष्ठास्व
 रमंगेन मीतः सनुजवानस्पृष्टमिति यावत् ॥ भीतिं शिष्यस्यापनयन्नाचार्यो ब्रूते किं न सोम्येति आचार्यवा

राम०

७२

कस्त्विति शब्दमन्वयाचष्टे इत्येवमिति। यष्टः सन्निति पूर्वैण संबन्धः॥ यस्मादग्रिमिरुक्तमाचार्योपप्रतीकस्य
शिष्यो निवेदितवान् तस्मादाचार्यः प्राप्तः सावकाशमित्याह यत इति। कंठं ब्रह्मेत्यादिना ब्रह्मापितैरुक्तमित्याशंकाह
न ब्रह्मेति। कथं तर्हि साकल्येन ब्रह्म ज्ञातव्यमित्यत आह। हं हि नि ब्रह्म ज्ञाने किं स्यादित्याशंकाह। सितिकथमुपस
भायाचायौ ब्रह्मचारितो ब्रह्मविद्यामुक्तवानित्यत आह। य एष इति। अक्षिस्तानेतदुपलक्षितो दृष्टाप एष पुंस्त्वो
दृश्यत इति संबन्धः॥ नास्तौ सर्वेषां छायात्मातिरिक्तो दृष्टो चरतामाचनीत्याशंकाधिकारिणो विप्रिनधिनिवृत्ते
ति। निवृत्तानि विषयेभ्यो विमुखा निवृत्तं विबाह्यकरणानि पेषांतैरिति यावत्॥ बाह्यकरणानां स्ववशाधीनं विशेष
यणांतरमाह ते ब्रह्मचार्योदिति। मनसो विषयगारवश्यरहितो विशेषणांतरमाह। शांतैरिति तेषां निवृत्तवक्ष्येहेतु
माह निवेकिमिति। युक्त्योक्तिरिति दृष्टे तत्र ब्रह्मदा राय कश्चिदप्रमाणायति। चक्षुष इति। आचार्येणाप्येवंविद्यो य
दशादृशनामुक्तिर्मिथ्या प्राप्तेति शंकेते। न चिति। अग्निवचनस्य गत्यंतरमाह। भविष्यादिति। नाश्रीनामुक्तिर्मेधा
नापितेषां भविष्यादुपपात्तानामिति दूषयति नैष दोष इति। यत्सुखगुणकमाकाशमुपास्य मग्निभिर्हृषि
तस्यैव कारणा ब्रह्मणो द्रष्टृ रूपस्याक्षिणो दृश्यत इत्यनुवादे गतिव्याख्यानायाचायैराक्रियते तत्रास्ति दोष

क्षपमित्यर्थः। अक्षिणिदृश्यत इति प्रयोगादभ्यार्येण छायात्माविवक्षित इत्याशंकाह एष इति। इतश्च नायं पुरु-
 षः छायात्मेत्यनेन तत्राकाशमवतार्य व्याकरोति। एतदित्यादिना। इति शब्दो यथोक्तगुरौ ह्यस्यः पुरुषो न छायात्मा
 भवितुमर्हतीत्यर्थः॥ असंगत्या च नायं छायात्मेत्याह किंचेति। माहात्म्यं स्थानद्वारेणोच्यत इति शेषः॥ किमेता-
 वता पुरुषस्यापातमित्याशंकाह स्थानस्यापीति। तस्यैवोपास्यात्वा र्थगुणांतरं दर्शयति। एतमिति॥ पु-
 रुषस्यासंयदामत्वं ब्रह्म विदुः त्वांसिद्धमपिनान्वर्थमंतरेणावर्त्तनीभवतीति शंकते कस्मादिति। अवयवा-
 र्थो यस्यासेनयारिहरति॥ यस्मादिति। गुरोयास्तिकलमाह तथेति। उपास्यगुणानुसारेणोत्तरार्थः। एवं विदं-
 संयदामगुणविशिष्टः पुरुषोऽस्मीति वेदितारमित्येतत्॥ गुणांतरमुपास्यत्वाय दर्शयति एष इति। त-
 द्युत्पादयति एष इति। गुणांतरं ध्यानायोक्ता व्युत्पादयति एष इत्यादिना। आदित्यादिरूपेणास्यैव दर्श-
 यमानत्वेऽन्यत्वं तामनुकूलयति तस्येति। गुणोपास्तिकलमाह य एवमिति। गतिं वक्तुं यथोक्तब्रह्म वि-
 द्यामामधिकगुणानेवाचार्यो न्वदादीदृशनीतामेव गतिमवतारयति। अथेति। तां वक्तुं पातनिकां करो-
 ति। यद्यदीति। करणाकरणाभ्यां विदुषो न वृद्धिर्नोपि हानिरित्यत्र श्रुत्यंतरं प्रमाणयति। न कर्मगोति अथ

पदचैवेत्यादिवाक्यस्यान्तात्पर्येदर्शयति शवकर्मणीति। तात्पर्योत्तरं दर्शयति न पुनरिति। यद्विदुषोपिशवक
र्मकर्तव्यं कस्तर्हि तस्य विशेषस्तत्राह। क्रियमाणो हीति। अन्यत्रेत्यविधावानुच्यते। इहेति प्रकृतवाक्यस्य विधावतो
वोक्तिरिति शवकर्मणो नादरपरेकमिति शेषः विधावतः शवकर्मभावाभावयोरप्यतिवधः फलं सिध्यति।
अविधावतस्तु शवकर्मणो नयलदानीति विधास्ततिरिहाभिप्रेतेति भावः। तेर्विषमेवेत्यत्र तद्यदर्थेण
चये॥ ये सखाकाशमिति। सत्यलोकस्थमिति देशावच्छेदेन विमिति व्याख्यायते मुख्यमेव ब्रह्म ब्रह्म शब्द
त्वं वनं किं भोच्यते तत्राह गंतं गंतव्येति। एतेभ्यो हेतुभ्यः सत्यलोकस्थं ब्रह्म न मुख्यमिति संबंधः॥ मुख्यब्र
ह्मसावयियथोक्त्ययदेशाभविष्यंतीत्याशङ्काहासमात्रेति। तदनुययत्तेनेतादकब्रह्म ब्रह्म शब्दमि
ति शेषः अनुययति मेव स्फोरयति। ब्रह्मैवेति। तत्रेति मुख्यप्राप्तिरुच्यते। कस्यचिदपि सन्मात्रं ब्रह्म प्रा
प्तिरत्र नास्तीत्याशङ्काह। सर्वत्रेदेति। वक्ष्यति षष्ठे ध्यायेत्प्रतिरिति शेषः। जीवस्य सन्मात्रं ब्रह्म परमा
र्थिकं रूपं चेदुपासकस्यापि न गतिरुचितानस्यापि ब्रह्मातिरिक्तस्वरूपाभावादित्याशङ्काह। न चेति। एक
त्वलक्षणो मागो न दृष्टश्चेदवागमनाय नोपतिष्ठते न हि ध्याननिष्ठस्यादृष्टमेकत्वं गमनं वारयितुं याप

सफलायाधोक्तेन गतिपूर्वकेन फलेन सहिता पारति यावत्कार्थं ब्रह्मलोपासन ससुचिता कार
णं ब्रह्मलोपासनाधोक्तान विद्यासह

सिद्धि-
७५

एषा विद्या न वेति। एकत्वलक्षणो मार्गो न दृष्ट्ये स्वात्मना यतोपतिष्ठते न हि ध्याननिष्ठस्यादृष्टमेकसंगमनं
वारयितुं शक्यं। तस्य गमनं भ्रान्तिसंभवादित्यर्थः॥ यद्वा एकत्वलक्षणो मार्गो नावातो
न गमनाय मोक्षा योयस्त्विह भवतीत्यर्थः। तत्र प्रमारा माह। स एनमिति। स परमात्मा प्रत्यक्षेणात्तातः स
न्नेन अधिकारिणामुक्तिप्रदानेन न पालयतीत्यर्थः। प्रकृतांगतिमुपसंहरति। एष इति। गतिफलं निगमय
ति। एतेनेति इममिति विशेषणं दत्त्वा ब्रह्मरूपस्यैकत्वांतरेत्वा वक्तिरिति सूच्यते॥ आवर्तशब्दं व्याक
रोति। आवर्त इति। सहिता विद्यात्र विवक्षिता तास्या इत्यर्थः॥ पूर्वोत्तरग्रंथयोरसंगतिमाशङ्क्य प्रासंगिकी सं
गतिमाह। रहस्यप्रकरणा इति। रहस्यमुपासनं तत्प्रकरणो विदुषां फलप्राप्तये मार्गो यदेश प्रसंगेन यज्ञस्य स
माप्तिगमनायानंतरग्रंथे न मार्गे यदेशादस्ति संगतिरित्यर्थः। किंच पूर्वोत्तरग्रंथयोरप्येकत्वेन समानत्वा
दपि संगतिरस्तीत्याहारणकत्वेन किंचाग्नविषया विद्या प्रकृता यज्ञेव सिद्धेऽग्निसंबंधे यदि किमपि क्षत
तमुत्पद्यते तदा प्रायश्चित्तार्था व्याहृतयो विधातव्या इत्यनंतरग्रंथप्रवृत्तिरितिसंगत्यंतरमाह यज्ञ इति।
प्रकृत्यामुपासनायां मौनमंगीक्रियते वा व्यापारे विशिष्टचित्ततया ध्यानानुष्ठानासिद्धेः अतिविशेष

राम०
७५

स्य च प्राणश्चैव भित्तस्य मोनमत्र विधीयते तेनास्ति मिथः संगतिरित्यादि ~~न~~
~~मिथः संगतिरित्यादि~~ ह। तदभिज्ञस्येति। यत्तस्य देवतो देशेन द्वयम्यागात्मकत्वात् क्रियायाश्च शराभिमियाग
तिमत्वायोगात् मार्गो यदेशा संभवात् कथमाद्यासांगतिरित्याशंक्य गतिमत्वं संपादयितुं यत्तस्य वायुस्य त्मा
ह। एष इत्यादिना। यत्तो वाद्याश्च यो वाद्यात्मक इति प्रोती प्रसिद्धिस्तमेव प्रकटयति। वायुप्रतिष्ठ इति प्रका
तो रुदाहरति स्वाहेति स्वाहाकारमुच्चार्य वाते वायो धीयते शिष्यत प्रतिवाते धायरुः श्रुत्यंतरमाहायमिति। आदि
शब्देन वाताघतः प्रयुज्यतामिति श्रुतिर्गद्यते॥ आदर्शितश्रुतीनामर्थे संगत्वातिवात इति यो यत्तः क्रिया
समवायीतत्समुदायात्मकः स वायुरेव द्वयोश्च लनात्मकत्वाविशेषात् तस्माद्वायुप्रतिष्ठः तदात्मको यत्त इत्य
र्थः॥ वायुप्रतिष्ठो यत्त इत्यत्र श्रुत्यंतरमाह वात एवेति॥ यवनत्वश्रुत्यापि वायुयत्तयोरेकत्वमाह। एष ह यत्ति
ति। विनायि वापुंशु द्विः सिध्यतीत्याशंक्याह। न हीति। अचलतो विहृतत्रिपामननुतिष्ठत इति यावत्पु।
दिर्नाम दोषनिर्गमः स च निषिद्धं प्रत्युक्तं यत्तमानस्य सिध्यति ननु निषिद्धक्रियात्यागोदासीनस्य दोषनिर्ग
मात्मिकाशु द्विः संभवति चलनं च वायुस्तस्मात्वापरेव च न द्वागसर्वजगत्सु नातीत्याह दोषेति। वायो ए

कृयावनतं प्रकृते किमायातमित्याशंकाह यद्यस्मादिति वाचात्मना गतिविशिष्टस्य यज्ञस्य मार्गद्वयमुपदिशति तस्य
 ५६ ति। एवं विशिष्टस्य यावनस्य वायुहस्येति यावत्। यज्ञस्योक्तमार्गद्वयवैशिष्ट्ये सोपस्कारमैतरेयवाक्यमुदाहरति
 प्राप्नोति। प्राणापानाभ्यामुच्छ्वसनिश्वासाभ्यां परिवर्तनं विधत्ते यस्यास्तस्यावावाश्चित्रस्य च पूर्वोपरभावक्रमेण
 यज्ञः संयाद्यते मनसा हि ध्यायन्वाचमभिव्याहरन् पूर्वोपरिभावेन यज्ञं संयादयतीत्यर्थः॥ यज्ञस्य मार्गद्वयवि
 शिष्टत्वं मुपसंहरति अत इति। तयो रन्योन्यमुपकारोपकारकभावं दर्शयति। तयो रिति। वाचा सम्यक् प्रपुक्तये
 ति शेषः। संस्कृतायां च वापवर्तन्यांतये वयं चो निष्पन्नो भवतीत्याह। वाचे वेति। किं तर्हि मनोवर्तन्यासं स्मिप
 तेत्याशंकाह तत्रेति। यज्ञस्य द्वाभ्यां मार्गभ्यां नीयमानत्वे पूर्वोक्तरीत्या स्थिते सतीति यावत् मनोवर्तन्यासं
 संस्काराभावे प्रत्यवायं दर्शयति। अथेत्यादिना मनोवर्तनी ब्रह्मणा वाग्वर्तनी च होतृप्रभृतिभिः संस्का
 र्येति च वस्तुतस्तमित्यर्थः॥ स ब्रह्मेत्येवमस्त्वयति। ब्रह्मेति। पुनरुक्तिस्तस्य क्रियाय देन संबंधोत्तमार्थः
 । एतस्मिन्नंतरे काले प्रातरनुवाकशस्वमारभ्यतत्यरि समाप्ते रंतरा वस्तुयामित्यर्थः। वाचो होत्रादिभिः
 संस्कार्ये त्वमस्तु मनसश्च ब्रह्म संस्कार्ये त्वमभदेतावता यज्ञस्य किमायातमित्याशंकाह। स यत्तदिति

जभंशमेव आकांशाद्व्युत्पादयति। कथमित्यादिना। नाशेयजस्य यजमानस्य किमायातमित्याशंभ्याह।
यजप्राणोहीति। भागवर्तेनी संस्कारभावे यित्तु ल्यो दोषः। मोनगुणोदशेयति। अथ पुनरिति। तथैव सम्यगनुष्ठा
तारइति यावत्। तथा सति बुद्ध्या चान्ये च त्वेजो देवर्तेन्यौ संस्कुर्वतीत्येवेत्यहत्तइति। वर्तेनी द्वय संस्कारे किं स्या
दित्यपेक्षायामाह। सर्वमिति नित्यानुष्ठानमुत्कर्त्तनैर्मिर्तिकप्रायश्चित्तविधानार्थमुपक्रमते॥ अत्रेति। तद्विषे
प्रसूतो मोनभंशो सतीति यावत्॥ रसान्विशेषतो ज्ञातुं पृच्छति। कानिति। एवं यथा लोकात् भ्यतयतयेति
यावत्॥ जग्राहेति संबंधः॥ तदेव विवृणोति। मरितिव्याहृतिमित्यादिना॥ प्रथमोतः शब्दो यतइत्यस्मिन्नर्थे
यदुक्तइति क्रुशब्दस्तस्मिन्नुक्तप्रायश्चित्तमेवाकांशापूर्वकं विवृणोति। कथमित्यादिना॥ क्रियाविशेषा
णामितियजस्य क्षतं संदधातीति पततद्वचमेव। स्म संदधातीत्यर्थः॥ अजसा संदधातीति संबंधः तथा
च सतियथोक्ते साधने सतीत्यर्थः॥ यथा पूर्वस्मिन्प्रायश्चित्ते यजस्य क्षतमिव। सेनहोता संदधाति तथा
द्वितीयतृतीयप्रायश्चित्तयोः। यि मनुष्यां सान्नावरसौनाध्वर्युः ३ हुतावतस्ततं संधत्तइत्याह पूर्ववदिति होत्रा
द्ययराधाधीनयजस्रंशे प्रायश्चित्तमुक्त्वा ब्रह्मायराधकृते यजनाशे किं प्रायश्चित्तमित्याशं कर्त्ताह ब्रह्म

श्रीरोहिः

७७

ति। यथा यथोक्तप्रायश्चित्तं विंशतिं दर्शयति त्रय्याहीति। ब्रह्मणा स्वयीसारत्वे प्रमाणमाह। अथ केनेति। साधारण
 कार्यस्य साधारणसामग्रीजन्यतनियमादेदत्र यसाधारणो ब्रह्मत्वे वेदत्रयसाधारणमेव प्रायश्चित्तं वाच्यमि
 त्येकोन्यायोदर्शितः संप्रत्यक्षस्यैव वेदकत्वप्रसिद्धेर्ब्रह्मणाः सर्ववेदार्थोभित्तस्य ज्ञानमाहात्म्येनेव दोषनि
 रासान्नान्यप्रायश्चित्तं विधेयमिति न्यायांतरमाह। न्यायांतरं वेति विस्तस्वभाववैचित्र्यादुत्पन्नस्यापि स
 तस्य केनचित्संधानं भवतीत्यत्र दृष्टान्तानाह। तद्यथेत्यादिना किंतु साधनमिति तदर्शयति शोरो
 ति। खरे सुवर्णो वद्वि संयुक्ते इवी भजे शारप्रक्षेपेणाटंकरादिना मृदुकराणि मिथो वयवसंयोजनं संधा
 नं प्रसिद्धमित्यर्थः। रजतं सुवर्णं न स्वरासतस्तावदशकं संधानं तप्यापि वद्वि संयोगात् पूर्ववदेव
 तत्रापि प्रसिद्धं संधानमित्यादि प्रसिद्धमित्यर्थः। रजतं सुवर्णं न स्वरासतस्तावदशकं संधानं तु हसवर्णे
 नेति। रजतेनेत्यादवपियथोक्तं दृष्टव्यं। संधाति ब्रह्मेति शेषः। मेघजनेव कृतः संस्कृत इति यावत्। त
 देवस्युच्यति। रोगार्ते इति। भवति संस्कृत इति शेषः। इतश्चैवं विद्वा ब्रह्मणा भवितव्यमित्याह किंचे
 ति। गाथा शब्दो गायत्र्यादि चंदो व्यतिरिक्तं चंदो विषयः यतो यतः प्रदेशात् कर्मो वर्तत इत्युक्तं विवरणोक्तिः।

राम०

७७

विज्ञामितियत्रयत्रयदेशेयज्ञस्य क्षतिर्ध्वं प्रमतीनामभवत्तत्रयज्ञस्य सतरूपं प्रायश्चित्तेन प्रतिसंस्था
नो ब्रह्माकर्तृत्वात्प्रायश्चित्तसंबन्धः॥ अतिजिब्रह्माणिमानवशब्दप्रवृत्तौ निमित्तद्वयमाह। मौनेति। ज्ञाना
तिशयस्तद्व्यर्थः कर्तृनभिरक्षतीसंबन्धः। उक्तमर्थेदष्टांतेन प्रकरयति। योनित्यादिना। प्रकरणाथमुपसं
हरति एवमिति॥ ४॥ इति श्रीमत्परमहंसयोगीन्द्राजकाचार्यविरचितायां श्रीभगवन्द्कृतायां छांदोग्य
भाष्यटीकायां चतुर्थोऽध्यायः॥ ४॥ वृत्तमनश्चवर्जिष्यमाणा ध्यायस्य संगतिं संगतिरिति। संगतिरिति। वि
द्यांतरं पंचाग्निविद्यातिरिक्तासगुणाविद्यातच्छीलिनांतन्निष्ठानामितियावत्। तामेव गतिमर्चिरादित्यक्ष
णामित्यर्थः। ततो गतिद्वयात्तृतीया च विद्याकर्मरहितानामिति शेषः। अथ क्रमेण मुक्तिसंभवाद्भूतगता
निर्मुक्तौ किमिति दक्षिणात्तृतीया च संसाररूपा गतिरति कष्टाव्ययदिश्यते तत्राह कष्टतरेति। सगुणा ब्रह्म
विद्यावतामर्चिराद्यां गतिमुक्त्वा समुचितानामसमुचितानां कर्मणां संसारगतिप्रभेदरूपं फलं वक्तु
मयमारंभ इत्यर्थः। कर्मविधिश्च धनसंयत्तौ सत्या भवति तत्संयतिश्च ब्राह्मणास्य श्रेष्ठे सत्ये वसंभवे
तीति श्रेष्ठसिद्धये प्राणोपासनं सर्वत्रा नुक्तं वक्तव्यमित्यनंतरा ग्रंथसंगतिं वदन् प्रसंगं करोति। प्राणाः श्रे

कृत्यादिना प्राणो ब्रह्मेत्यादिवाक्यमादिशकार्थः। उदाहृतानुदाहृतश्रुत्यंतरसमुच्चयार्थश्चकारः प्राणास्य
 वागादिभ्यः श्रैष्ठ्यमुक्तमाश्रियति। सकथमिति। सर्वैर्वागादिभिः सहस्य प्राणास्य कार्यकरत्वे संप्रतिपत्ते
 सध्वकथंतेषु श्रेष्ठो निर्द्धार्यते तेषां अन्यतमस्यैव श्रेष्ठं किं न स्यादित्यर्थः। तस्यैवोपास्यतया श्रेष्ठमाश
 क्यवागादीनामन्यतमस्योपास्यत्वमपास्यप्राणास्यैव नोपास्यत्वं हेत्वभावादित्याक्षेपांतरमाह कथं चेति।
 प्राणास्यश्रेष्ठत्वं ज्येष्ठत्वमित्यादिगुणाविधानार्थमेव तावत्प्रथममारभ्यते यो ह वै ज्येष्ठं चेत्पाद्यं चोद्यं प
 रिहरति प्रथममिति। प्राणास्यैवोपासनं न वागादीनामित्येतदनंतरमारभ्यते अथ ह प्राणपुञ्जिकमिषमनु
 त्यादिनेति द्वितीयं बोधमुद्धरति उदमनंतरमिति। कोसौ ज्येष्ठस्तु श्रेष्ठत्वगुणोर्वाहितव्यइत्यत आह। फले
 नेति। कुतो वागादिभ्यो ज्येष्ठं प्राणास्यप्रतीतं सर्वैर्हवागादयः स प्राणाः सहेवार्गमस्ते स्वतो वृत्तिभागा
 नो भवंति तत्राह। गर्भस्ते हीति। तत्रार्गमविवक्षितं दर्शनं प्रमाणापत्तिरिति। कदातर्हवागादीनां वृत्तिला
 भस्तत्राह। वक्षुरादीति प्राणास्यज्येष्ठं प्रतिपादितं निगमयति इति प्राणा इति। गुणादयमुपास्यत्वापदर्श
 तं निगमयति अत इति। तदर्थत्वेनैव गुणांतरं दर्शयति। यो ह वा इति। वसुमत्तमं धनवत्त्वादयेषां निवा

सकारणमित्यर्थः। तथैवेत्युयासनात्सारेणोति यावत्। वसिष्ठेह भवतीति वासयितावेत्यर्थः। वाचोवसिष्ठ
त्वं समर्थयते। वागिमनोहीति। वसुमन्तमाप्नुते नान्यान्निवासयंतीति शेषः। गुणांतरमाध्यानायोयदिति
योहेति। प्रतिष्ठात्वं वक्ष्योविशदयति। वक्ष्यवाहीति। गुणांतरमाह योहवा इति। देवाः कामाः स्वर्गोदयोवा
मानुषाः यश्चादयः। श्रोत्रस्य संयत्वं साधयति। यस्मादिति। इत्येवं यस्मात्तस्मादित्योजनासंप्रतिगुणांतर
माह। योहेति। कथं पुनरायतनत्वं मनसः सिद्धमित्यत आह इन्द्रियोय हतानामिति। यथोक्ता गुणामुख्यप्र
माणमिमो न प्रत्येकं वागादिषु भवन्तीति वक्तुमाख्यापिकोपरायति। अथेति। केचिरविराजं कण्ठ्यादीना
मन्यतमं वेत्यर्थः। शरीरस्य पापिष्ठत्वं यापकार्यप्रधानत्वं इव शब्दो वधारणार्थः। उक्तमेवार्थं संक्षिप्याह। कु
रायासिति। त्यक्तप्राणां शवरूपमिति यावत्। ननु प्रजायतिः सर्वज्ञो मुख्यमेव प्राणां किमिति श्रेष्ठं ना
मिव दत्तित्वाह। काचेति। अयं श्रेष्ठ इत्युक्तेयत्नेषां वागादीनाडुःखं तत्परिहर्तुमिच्छन् प्रजायतिः स्वर
भंगो यापविशेषेण श्रेष्ठसूक्तवान्नस्फुटमित्यर्थः। अन्यदित्यस्य विषयमाह चक्षुरिति। बालानाम
विवहिरंतं रिंदियत्वा विशेषात् कथं समनस इति विशेषणमत आह प्रहृष्टेति। परिशितेषु श्रेष्ठता

छोरो. १८

७५

रहितेषु निरूप्यते श्रुतेष्वेतत्तदयत्नशीलाः पादस्तेषां संहतिः यद्वीतस्या ईशानियामकाः शंकवोवर्णावि
 कारः छांदसः तावद्योक्तान् शोषुगपदुत्पाटयेद्यथेति दृष्टं तस्युक्तादर्थीति कुमार एवमिति। मयि श्रेष्ठ
 धीर्पुमं श्राकमस्तीति कथं ज्ञातं शक्यमित्याशंकाहायेति। वचनं प्रकारपूर्वकं प्रकटयति कथमित्यादिना
 । क्रियाविशेषात् तमेव विशदयति। यद्वा सिद्धत्वेति। वसिष्ठत्वेन गुरोर्नाहं गुरोवा नस्मीति यत्तत्त्वमेवेति योज
 ना। अनंतरवाक्यमादाय व्याचष्टे त्वमित्यादिना तद्वसिष्ठ इति समस्तं यदमिति गृहीत्वा व्याख्याय पक्षंतर
 माह। अथवेति। यच्छब्दवदित्येवार्थः। अहं वसिष्ठत्वं गुरोर्नाहं गुरोवा नस्मीति यत्तत्त्वमेव वसिष्ठत्वं गुरोर्नाहं गुरोवा नस्मीति कथमि
 दानीमुच्यते अथवा हि पूर्वमभिधानं तं वासीदित्याशंकाह। त्वत्कृत इति वाचिदर्शितं न्यायं च श्रुत्वा
 वतिदिशति। तथेति। वागादिवचनादुच्चाय प्राणाधीनतां वागादेः श्रुतिरेव कथयतीत्युक्तास्य न केवाचइ
 न्यादेस्तावत्पर्यमाह श्रुतेरिति। तदेव च सोपस्कारं व्याकरोति। युक्तमित्यादिना। यदि सर्वाण्येव करणानि
 वाक्तं वागित्युः तर्हि वाच इत्येव तानि ब्रूयुः यदि चक्षुस्तत्रागित्युः तदा सर्वाण्येव चक्षुः संधीति वदेयुः
 न चैवं वदेति प्राणा इति तत्तानि कथयंतितस्मात्प्राणायामं संकरणानां सिद्धमित्यर्थः॥ वागादिभिस्तु

रामः

७५

तत्तद्वसिष्ठो सीत्यादियोगास्यैव यथोक्तगुणावतोध्येयत्वं प्रकरणाथः ॥ साक्षादुपसंहारादर्शनादयसंजिह्वी
तीत्युक्तं ॥ आख्यायिकाया यथाश्रुतमर्थमाक्षिप्यति ॥ नन्विति ॥ यथा पुरुषाश्चेतनावन्तो विवक्ष्यमाना अस्य दे
ततथा वागादयो चेतनाः स्वकीयश्रेष्ठत्वसिद्ध्यर्थं विप्रतिपन्ना मिथः सदैरन्निति नैव युक्तमचेतनेषु स्यद्वादे
दर्शनादित्यर्थः ॥ किंच वाग्यतिरिक्तानामन्योन्यवचनमेवानुचितं वचनस्य ॥ वाग्यापारत्वादित्याह ॥ नहीति ॥ किंच
वागादीनां देहादयः सर्वेणाद्ययुक्तमचेतनत्वादित्याहुतयेति ॥ वाशब्देन हीत्यस्यानुकषणार्थः ॥ आग्राह
यश्चेतनावयो देवतास्ताभिः धिष्ठितत्वात्तादात्म्याभिप्रायेणावागादीनां चेतनावत्वं संभवाद्वदनसंवदनादि
व्यवहारः संभवतीत्यत्रिर्विशुद्धा मुखं प्राविशदित्यादिश्रुतिमन्त्रस्योत्तरमाह तत्रेति एकस्मिन् देहे अनेक
चेतनावतो यस्य स ह्यकिरुद्धा नैकाभिप्रायानुविधायित्वेन देहस्योन्मथनप्रसंगादक्रियत्वप्रसंगाद्वा नाने
कचेतनाधिष्ठितत्वं मेकस्य देहस्य संभवतीति शङ्कते ॥ तार्किकेति ॥ किमेकशरीरमनेकचेतनाधिष्ठितं न भव
ति किंवा तैर्निर्णीतकर्तृभोज्ञाधिष्ठितमिति विकल्पाद्यं दृषयति ॥ नेति ॥ अस्ति ह्ययमने एकमेकशरीरमनेक
चेतनाधिष्ठितं शरीरस्य जीवाधिष्ठितस्य वैष्णवाधिष्ठितत्वं तथा चैव शरीरमनेकचेतनाधिष्ठितं न भव

तीनास्मिन्नेष्वेव दिनां शंकेत्यर्थः ॥ संग्रहवाक्यं विवराणोति येतावदिति ॥ अचेतनानां चेतनानां विधिष्ठितानामेव प्र-
 तिरित्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ रथादिवदिति ॥ द्वितीयं प्रत्याहनचेति ॥ कार्यकराणामधिष्ठातृदेवतातर्हितकार्यकराणा-
 नां कमधिष्ठातृदेवतांतरमिति पृच्छति ॥ किंतु हीति ॥ देवताकार्यकराणामधिष्ठातृदेवतांतरमिष्टं चेदन्ववस्था-
 स्यादिति मन्वानं प्रत्याह ॥ कार्यकरावतीनामिति ॥ शाकल्यग्राह्यामनुसृत्याह प्राणोति ॥ ननु भयस्यो देवता-
 कथं तासां प्राणत्वक्षरौकदेवताप्रभेदत्वमत आह ॥ ध्यात्वा मेति ॥ अध्यात्माधिभूताधिदेवानां भेदकोटिभिर्विक-
 ल्योपासामिति विग्रहः ॥ नियंतरत्वप्रयुक्तव्यापारत्ववारायितुं विप्रानम्युध्यक्षतामात्रेणोति ॥ अथेष्वस्यापि
 नियंतरत्वात् कार्यकरावतं देवतानामिव स्यादिति चेन्नैत्याह सहीति ॥ अकारणत्वमकार्यस्योपलक्षणांतराति-
 प्रमाणापत्तिः ॥ अयाणीति ॥ आदित्यदेनचनतस्य कार्यकराणां विविधतयादिमंत्रवर्गोपदीतः सत्तात्मा हिरण्य-
 गर्भो सा चैका समस्त विरूपा देवता तदवस्था भेदानां देवतानामीश्वरो नियंतैत्युक्तं तत्र प्रमाणमाह हिरण्य-
 गर्भमिति ॥ आदिशब्देन हिरण्यगर्भः समकर्तृतेत्यादि पृच्छते देवानामीश्वरस्य चास्मिन् देहे भोक्तृत्वाभावेकस्य
 भोक्तृत्वेत्यत आह भोक्तृति ॥ तद्विलक्षणां देवतेश्वराणां व्यावृत्त इति यावत्वागादिशब्दवाच्याश्चेतनावत्यो देव-

ता इति स्वाकृत्या व्यापिका याश्चा र्थे निर्वस्यर्थे मुक्तमिदानीं तास्या स्मात् पूर्वमाह। वागादीनां चेति। कल्पनाप्रयोजन
माह विदुष इति पश्योक्तं। कल्पनां दृष्टान्तेन स्पष्टयति यथेत्यादिना तेनोक्तं। इत्युक्तमेव वचनं नित्यैकैकनेति विदुष इति
दिनोक्तप्रयोजनं प्रकटयति। कथं नोमेति। विद्वान्प्राणश्रेष्ठतां कथं नमप्रतिपद्येतेति संवंधः। प्रतिपत्तिप्रकारं संक्षिप
ति वागादीनामिति कल्पवती कल्पनेति कल्पनेति शेषः। दृष्टेत्यर्थे प्रतिमनुग्राहकत्वेन दर्शयति तथा चेति। वागादीनां
स्वामीश्रेष्ठ्यादिगुणः प्राणोस्मातिवद्यादति प्रधानविद्यामुपदिश्यते दर्शनांगभूतान्न वा सोऽष्टिविधानार्थे प्र
क्रमे प्रथममत्र दृष्टविद्यातुं प्रसंगं प्रकुरुते। माहोवा चेति। मुख्यस्य प्राणस्य प्रवृत्तत्वं वागादीनां प्रतिवृत्तत्वं च कल्प
निकमित्याह मुख्यमिति। यदि ह्यमित्युक्तमेव च यत्पदं वाक्यार्थे कल्पनार्थे यदत्रमित्यत्रान्न घतेतद्वा एतदिमादि
नाउक्तं। वाक्यस्य पूर्ववाक्यार्थे नैदाभावमाशंक्याह प्राणस्येति। प्राणशब्दं विहायानशब्दप्रयोगे तात्पर्यमा
ह सर्वप्रकारेति अनर्थापत्तिरिति धातुजस्यानशब्दस्योपादानं सर्वप्रकारेण प्राणस्य व्याप्तिगुणप्रदर्श
नार्थं तथा च यः कोयिदहति शोषयति ह्लावयति वा स सर्वोपि प्राण एवेति युक्तं प्राणस्यानइति नामेत्यर्थः। अतएव
सं पूर्वोक्तधातुजमनामेति यावत्। उक्तमेवार्थं समर्थयते प्रादीति। अनशब्दस्योति शेषः। न प्राणस्य सर्वव्याप

छोरो १२
८९

तिरत्येवकार्यं। तथा च प्राणादिशब्दोपादाने विशेषणसिरेवेति स्थिते स नीत्यर्थः अनश्नति प्रत्यक्षमिदं नाम स
 वोत्रानामन्तर्नामग्रहणमिति संबन्धः। तदेव वाच्ये सर्वान्नामिति। ततश्च प्राणाशब्दस्य प्राणाविदः सर्वमन्त्रं
 चेत्तत्तद्विदुषो भक्ष्याभक्ष्यविभागासिद्धौ तद्विषयं शास्त्रं विरुद्धे तेत्याशं क्वाध्यात्मिकं रूपं हित्वा धिदैके विन
 रूपेण तस्य सर्वो भवे विभागशास्त्रं आध्यात्मिकपरिच्छेदविषयत्वेना विरुद्धमित्याह प्राणाभूतत्वादिति
 गाम्भते विद्वानित्यत्र अत्यन्तरं संवादयति। प्राणादिति प्राणाविद्यां गत्वेना न दृष्टिरूपद्विधा संप्रति तदं
 गत्वेन सो दृष्टिं प्राप्नोति॥ सहो वाचेति। अत्रापि प्राणास्य प्रपञ्चत्वं वागादीनां प्रतिवक्तृत्वं कल्पितमेव
 न्याह पूर्ववदिति। अथा प्राणां प्रातिवासो रूपत्वे गमकमाह यस्मादिति वा सो दृष्टिरूपत्वं वाच्ये तं भुक्
 इति। अनग्नो ह भवतीत्यस्य यो न रक्तमाशकाश्च विशेषमाह वासम इति। आचमनांतरं प्राणाविदो
 विधीयते एवं विदशिष्यं त्राचामेदिति अत्रेत्याशं क्वाह। मोक्षप्राप्तास्येति। आदियदेन पुनरुचने
 गच्छेते। सर्वप्राणिमोक्षे त्रेतस्यान्नामिति दृष्टिवदाचमनीयास्त्वस्य विधीयते वा सो दृष्टिरूपत्वं
 व्यतिरेकद्वारा विवक्षितं नियदिति तादृश्येनानग्नौ तार्थत्वेनेति यावत् अथ पूर्वमन्त्रदृष्टौ विधीयते सर्वो

ति ४

ताम ०
८९

अमसरास्यप्रमाणाविहृत्वाहृत्यपरमाचमनमविरोधाद्धीयतामित्याशंकाहृत्ययोरिति॥ एकस्याचम
नस्यप्रसूयर्थत्वमनग्रतार्थत्वं वक्तुमशक्यं विरोधादित्याशंकाहृत्ययोरिति॥ विरोधो यथा स्यात्तथेति यावत्
तर्हि कीदृशाचमनं विवक्षितमित्याह किंतर्हीति प्रयत्नस्य भावः प्रायेत्यंतर्दृष्टो याचमनक्रियातत्साधनभूतास
प्तवासः संकल्पनं क्रियांतरमत्र विधिस्मितमित्याह प्रायत्येति क्रियामेदं फलितमाह तत्रेति॥ अन्यार्थो स्वप्न
अन्यार्थत्वचिंतने प्रमाणाविरोधाद्धियोगेन वासोर्थमाचमनांतरमेव विधेयं तत्र चानग्रतार्थत्वचिंतनमु
चितमिति शंकाः॥ वासोर्थापत्तिचमनविधाने तत्रानग्रतार्थदृष्टिविधाने च वाक्यमेदं प्रसंगात्प्रसि
द्धाचमनसाधनभूतास्वप्नवासोदाष्टयमेव वाक्यमित्युत्तरमाह नेत्यादिना॥ वासोर्थत्वं अन्यार्थत्वं द
ष्ट्यर्थत्वं इत्युक्ते प्रमाणात्पेकस्य वाक्यस्याप्रमाताप्रसंगादिति यावत्॥ तद्धेतुदित्यादिवाक्यं न विधानार्थेना
पि फलवचनं तथा च अर्थमित्याशंकाहृत्येत्यादि॥ कृतिमेव प्रप्रयत्नं कविवर्योति कथमिति॥ जीवतेपु
रुषाय प्राणाविद्यावते एतदर्थं न ब्रूयान्नास्मिन्महाफलं नवतीति किमु वक्तव्यमितियोजना॥ गोरोहनव
दधिकृताधिकारमिदं कर्म प्राणाविदोस्मिन्नधिकारोस्तीत्याह॥ यथोक्तेति॥ अनंतरं प्राणाविद्यानिष्पत्तेरिति

श्री संघः

८२

शेषः॥ वाक्शेषं परयति। तस्येति महत्त्वद्वारा विषयो यमोगा मुक्तस्य कर्मविधायिशासु श्रुतेनादिशास्त्रवदनर्थक
 लमेवेत्याशंकाह॥ महत्त्वे हीति। तस्येति प्रकृतमंथाख्य कर्मोक्तिः कालादीत्यादिशाब्दोद्भवादि संप्रसार्यः॥ दै-
 श्यं दीक्षायां भवं मौन्यभ्यं जनादिन सर्वमवायमनुतिष्ठति प्रकृतिधर्मो हि विकृता वन्वर्तते ते प्रकृतिवद्वि-
 हतिः कर्तव्येति न्यायात्॥ न चेदं कर्म कस्यचिद्विकृतिरतो यथोक्तधर्मवत्त्वमेवात्र विवक्षितमित्यर्थः॥ दीक्षित
 त्वेत्यनेन विवक्षितं धर्मोत्तमा होयसादति। उपसहो नामेष्यः प्रवर्ग्याहः सुप्रसिद्धः तासु व्रतं ययोमात्र
 भक्षणांतदुच्यते भूत्वा मंथं संयाद्यज्जुहोतीति वाजसनेयके समान प्रकाराश्रवणादित्यावत्। यष्टकृ-
 त्वात्तस्य मम यद्यमेव दधि मधुनोः संबंधं यात्रे प्रक्षिप्येति संबंधः॥ औदुम्बरे नियमः यात्रस्याकारेण
 विकल्पः कथमश्रुतपात्रे मत्र कल्प्यते तत्राह श्रुत्यंतरादिति। औदुम्बरे कंसाकारे कंसे च मसेवेति वाजस-
 नेये श्रवणात्सर्वशाखा प्रत्ययन्यायेनापेक्षितं यात्रमत्राह तमित्यर्थः॥ आवसथ संबंधी लोकोक्तिः।
 श्रुतवसथो विवक्षितो यस्मिन्नोपासनाख्यं कर्म क्रियते आज्यस्य हत्वेति संबंधः॥ आवापूस्थानमाहुति
 प्रक्षेपप्रदेशो गृहोक्तः वसिष्ठा यस्वाहेत्यादिवाक्ये पूर्ववाक्येन नृत्यार्थमित्याहा समानमिति। तत्पत्त्यमे

एम०

८२

वस्ययति। वसिष्ठायेति। स्वाहेति मंत्रं समुच्चार्य हृत्वेति संबंधः॥ तथैव प्रथमं होमानंतरमित्यर्थः॥ आहुत्यानंतरं
 मथशब्दार्थः नवतप्राणस्य देनममंथस्य तृकथे मंत्रार्थत्वमित्याशङ्क्या हात्रेन हीति। प्रतिज्ञाते ये संप्रसंगे हेतुमा
 हा कुत इति। अतश्चामोनामासीति पूर्वोक्तसंबंधः॥ हेतुं व्यावर्त्येयस्मादिति अनंतरं जयकर्मणाः सकाशादिति शेषः।
 तदेव स्पष्टयति। मंत्रस्येति। मंत्रं सैकैकेन पादेन मंथस्यैकैकं त्रा संभक्षयतीति योजना। भोजनं मंथरूपमिति सं
 बंधः। तत्कथं सवितुः स्यात् प्राणस्य हि मंथद्रव्यमत्रमित्युक्तं तत्राहा प्राणमिति। उच्यते सवितुर्भोजनमिति शेषः
 प्राणादित्ययोरेकत्वे क्लृप्तं वाक्यं माहादित्यस्येति मंथरूपं तद्रोजनमिति पूर्वोक्तसंबंधः॥ प्रार्थनाविषयं भो
 जनमेव विशिनष्टि। येनेति। तस्यैव विशेषणौ तुरं प्रेषामित्यादि स्थितिकारणात् मुक्ताजनकत्वं यश्चांतरमाहा
 ति शयेनेति जगद्धातौ फलफलदाने ध्यातुः शेषां किमिति भोजने कथ्यमाने ध्यानमुच्यते तत्राह विशिष्टेति षु
 दधीत्वं ध्यानकारणमुक्त्वा प्रकृतकर्मवत्प्रेषितमहत्त्वे हेतुत्वादपि ध्यानमनुष्ठेयं इत्याह यवेति। सावित्रं रूपमुक्तं भिद्य
 मेनौ दुर्वारं वै कल्पिताकारे विशेषः। यात्रं प्रक्षाल्य विबतीति संबंधः॥ मंथलेपे यात्रं प्रक्षाल्य पीत्वा वमनपूर्वक
 मग्नेः यात्रमभोगं हस्माज्जनमवहितायां कैलासां वा भूमौ प्राकृशिराभत्या शयीतेत्याह पीत्वेति। शयानस्य कर्त

व्यं दर्शयति। वाचं मइति। तस्य स्वप्ने कथं विदुतमस्ती दर्शनेषु भागमः स च्यत इत्याह। स एव भूत इति प्राणा विद्यात दंशक
 मं चेत्कनयं उक्तमिदानीं मम विद्यामाख्यातुं काम सावदाख्यापिकाता सूर्यमाह। ब्रह्मा इति। तासां च वक्तव्यत्वे
 हेतुमाह। वैराग्यहेतोरिति। राजा कुमार इति संबोधयन्नभिमानं चेतकेतोरयनिनीयति। यथेस्यार्थमाह येनेति।
 विदुदविदुयोक्तव्यमार्गयोः सतोर्दोर्मार्गौ तयोर्मध्ये देवयानस्येत्यादि योज्यं॥ इत्तं वाक्यं स श्रियति। इतोत
 रिति। विदुषां च कुर्मिणां च मार्गद्वयमधिकृत्य सहस्रस्थितानां यत्र मिथो वियोगो भवति तत्किं वेद्ये सर्थः॥ पितृ
 लोकसंबन्धिनं लोकमेव व्याकरोति यं प्राप्येति आहुतिनिर्धृता इत्यस्य व्याख्यानमाह तिसाधनाश्चेति अप
 र्वहृणाणामपाम्भृतांतरसमुच्चयार्थश्चकारः अथ वा ययो धत्तादिरूपेणाहुतिं साधयेतीति चाहत्यापुनर
 पूर्वोक्तनानिष्यन्ना इत्यर्थः क्रमेणेति अद्वा सोमवध्यन्तरे तसां हवनद्वारेणोतियावत्॥ षष्ठाहुतिभूतानां
 अंत्येष्टिविधानेन शरीराहुतिद्वारा सक्ष्मतां गतानामित्यर्थः त्वय्यर्थं जातातिरिक्तविषयमनुशासनं
 ममास्तीत्यनुशिष्टोस्मीत्युक्तमित्याशंक्याह योहीति। अननुशिष्यत्वामन्वाशिष्यमितिकथमुक्तवानस्मी
 त्याशंक्याह यत इति नैकं चनेत्युक्तमेव नञ् यदनाशकमिति संबन्धं दर्शयितुं पुनरुपात्तं अतो मां प्रतिव

मिथ्यावादितासिद्धेति शेषः। यित्वा स्वकीयमिथ्यावादित्वं शंकां परिहरति सहोवाचेति॥ यथा मात्ममित्याख्या
कंपरपित्वावाद्यायानंतरवाक्यमाकांक्षापूर्वकमुच्चायमिथ्यावादित्वं शंकां परिहरति सहोवाचेति॥ यथा
मात्ममित्याख्यानं स्थित्याख्यायानंतरवाक्यमाकांक्षापूर्वकमुच्चायमिति। कथमित्यादिना तद्वाच्ये। यथे
ति। अज्ञानाविशेषोऽज्ञेति। अर्थः अन्यथा भावो ज्ञातेऽपि विषये तदनुक्तिरिति यावत्॥ त्वदप्यमज्ञानं कु
तो हेतोर्मेयात्तातव्यमित्याशंका मुद्राद्यानंतरवाक्येनोक्तमाह कुत इत्यादिना। अतस्तद्वयावप्रतस्यानुपदे
शान्मदीयमज्ञानं ज्ञातव्यमिति शेषः। अहंतां योग्यां पूजा मित्यर्थः॥ सभागयदं सप्तम्यंतं राजविषयं प्र
थमांतं गौतमविषयमिति भेदः। गौताममागतं योगक्षेमाद्येन बुद्ध्या राजा प्रसन्नः सन्नुक्तवानित्याह॥
तंहोवाचेति। तर्हि कुत वक्तव्यमिति। किमित्यागमनमित्याशंका हयामेवेति। वच्छ्रभावमभिनयतिकर्मि
ति गौतमस्य वचनं राज्ञो दुःखीभावकारणं वज्रैतामस्तर्हि प्रत्याख्यायतामिति शंकाह। सहोति। किमिति
नर्हि चिं वसेत्युक्तवानित्यत आह। न्यायेनेति संवत्सरे वसेति यावत् वक्तव्याविधेति शेषः॥ कथं राज्ञो वा
स्वरां प्रत्याज्ञां कुर्वेतीति प्रत्यवायः स्यादित्याशंका हयत्पूर्वमिति। प्रत्याख्यानादि विषयं हेतुवचनं न केवलं

श्रीरोहि

८५

विधावशादेवैश्वर्यं किं तज्जातिर्नोपीत्यप्येवार्थः। तर्हि ब्रूहि तो वाचमित्याशङ्क्याह। तत्रेति विधाप्रवचने प्रसूते सती।
 नियावत्। यथेत्यस्यापेक्षितं ययति। तथेति। प्रसिद्धमेव स्फोरयति तस्मादतिब्राह्मणानामनयाविधया प्रशा
 सूत्रस्य प्रागभावादितियावत्॥ इति शब्दोपाजमर्थे कथयति। क्षत्रियेति। उक्तप्रख्यानादिकारणामतः शब्द
 र्थः। ननु यथा प्रश्नमेव प्रतिवचनमुचितं यंच संतु प्रश्नप्राथम्येन प्रातिवदताक्रमो निराकृतस्तत्र किं कार
 णमत आह। पंचम्यामिति। अर्थक्रममनुसृत्य पाठक्रमो भिद्यत इत्यर्थः। ननु वाजसनेयकेऽग्निहोत्रप्रक
 रणोऽग्निहोत्राहुत्यपूर्वपरिणामोजगादित्युक्तं तदेवेहापि विवक्ष्यते इति चेत्किमनेन पिष्टपेषणान्यायेनेत्या
 शङ्कार्थमेवं वक्तुमग्निहोत्रप्रकरणास्थितमर्थमनुवदति अग्निहोत्राहुत्योरिति। उक्तिप्रकारमेव प्रदर्श
 यन् प्रथमं पाजवल्कस्य जनकं प्रतिषट् प्रश्नानुत्थापयति। तं प्रतीति। कार्यारंभकस्तद्युक्तार्थः॥ अग्नि
 होत्राहुत्यत्रापूर्वपरिणामोजगादिष्यते तत्राग्निहोत्रे सायं प्रातश्चरुतयोराहुत्योरस्माद्लोकादुक्तातिरु
 क्तांतयोः परलोकं प्रतिगति। गतयोः तत्र प्रतिष्ठा। प्रतिष्ठितयोः स्वाश्रये संयाद्यमाना तद्विः तस्मिमाया
 धावस्थितयोः पुनरिमं लोकं प्रत्यावतिरावृत्तयोराश्रयः पुमान्कथममुं लोकं प्रत्युत्थानशीलो भवती

राम०
=४

तिकायो रंभमधिकृत्य षट्प्रश्नाः प्रवृत्ता इत्यर्थः ॥ तत्रैव वा जयनेय केया जवत्कं प्रतिजनकस्य प्रतिस्वचने सं
 शयति। ते ये चेति। अत्रैव ह्येव खल्व्वाहुती यजमानमुक्तां मंतं यरिवेष्टोक्ता मन्त्रे वधूमादिना जायमाने नंतरिक्षा
 विशतितदाश्रितत्वात्तदा विशतः। ते पुनरंतरिक्षस्य यजमानानुक्लान्तया स्थितैस्त्वयमंतरिक्षाधिकारतो तदा हव
 नीयमिव कुर्वते आहृत्यधिकरास्याहवनीयत्वात्तत्र वापुंसमिधमिव कुर्वतो वा पुनानंतरिक्षस्य समिध्यमानत्वा
 तमुद्धामाहुतीमिव मरीचीरे वाधत्ते मरीचीनां मंतरिक्षे व्याप्तत्वात्ते चानंतरिक्षस्थे तन्निष्ठं यजमानं पूतोन्मुख
 मारधाते ते पुनरंतरिक्षादुक्ता मति यजमाने सहोक्ता मतो यजमाने वधू लोकमा विशति सहा विशतस्तमा।
 विशयतमे वाहवनीयं कुर्वते आदित्यं समिधमित्याद्यंतरिक्षे च यदेवोक्तं पथाच्चाहुती यवमंतरिक्षं तययत
 इत्युक्तं तथैव धूलोकस्थ यजमानं पूतदानेन सुखिनमा तन्वाते ते चारधुक्षयेत तो धूलोका यजमाने य।
 धिवा मा विशत्य बुते सहा वर्तेते य। संधिं वीचा विशय व्रीह्यादिना स्वाश्रयं श्लेष्मियत्वारतस्मि चं पुरुषमाश्र
 यद्वारेणा विशतः। सुरूपाश्चरेतो द्वा रा द्वितीयां प्रकृतिमा विशय गर्भं हिते स्वाश्रयं कर्मो नुष्टानयोग्यं देहमाणि
 नमापादयतस्ततो सौ पारलौकिकं कर्मो नुष्टापांते लोकं प्रत्यक्षानशीलो भवति इति सर्वं जनकेनोक्तमित्यर्थः

कां सो. १२
८५

तथापि कथमर्थमेव सिद्धिरित्याशङ्कोक्तमेव संक्षिप्याह। तत्रेति। वाजसनेपिकं सप्तम्यर्थः प्रकृतं तैत्तिरीयं विशेषदर्शय
तीहलिति॥ यंच धाद्युवर्जं न यथिती युहपयोपित्थकोरेरित्यावत॥ यंचाग्निसंबंधमवतार्य प्रथमवर्गोपस्यतात्यर्थमा
हइहेति। अयंसप्तम्यर्थः। आह तयोः प्रथमवर्गवित्त्वसिद्ध्यर्थं विशिनष्टि यथा आदिति। तयोः प्रद्वयसिद्ध्यर्थं प्रद्वय
ः सरेत्युक्तं। तयोः अधिकरणोऽग्निरित्यादिकल्पनोपयोगित्वेन विशेषणान्तरमादत्ते। आहवनीयेति। तयोः स्वातंत्र्यं
परिहरति। कर्त्रीदिति। अधिकरणशब्दोभावप्रधानो धर्मियः। कात्यतिकोऽकलोकाख्योऽग्निसत्ता। संबधुमिति तच्छ
ब्दोऽपि विषयः। अन्यत्वेत्युक्तं स्पष्टयति। समिदादीति। आदिशब्दोऽधमाद्धिरेणारादिविषयः यथा यतात्यर्थम्।
त्कोऽसराशिवाकरोति असावित्यादिना। इहेत्येतल्लोके निर्देशः पूर्वतासंबध्यनेतदुक्तानास्मिन्नतश्चदेनास्मिन्
ग्रहीतः अध्यात्माधिदैवविभागेन देवान् विभजयति। यजमानेति। प्रत्ययविशेषत्वेन अह्वायाहोम्यतानुप
पत्तिरित्याशङ्क्य अह्वायाकरोति। अग्नि होत्रेति। किंच प्रश्नप्रतिवचनयोरेकार्थत्वात् प्रश्ने चायाहोम्यतया प्र
तत्वात्प्रतिवचनोपिताः अह्वाशब्दिताहोम्यतया विवक्षिता इत्याह। यंचम्यामिति॥ अपु अह्वाशब्दस्य व
द्वयवहाराप्रयोगाभावाच्चैवमित्याशङ्काह। अद्वेति। कथमायः अह्वाशब्देन प्रसिद्धवदुच्यंते तत्राह अह्वा

प्र.

तम०
८५

तिकायो रंममधिकृत्य षट्प्रश्नाः प्रवृत्ता इत्यर्थः ॥ तत्रैव वा जसनेय केयात्तवत्कं प्रतिजनकस्य प्रतिवचनं दं
शयति। ते यं चेति। अत्रैव ह्येव लब्धाहुती यजमानमुक्तां मंतं यारिवेष्टोक्ता मन्त्रो वधूमादिना जायमानं नंतरिक्षमा
विशति तदा अतस्त्वा तदा विशतः ते पुनरंतरिक्षस्य यजमानान् कुलतया स्थितैस्त्वयमंतरिक्षाधिकारतो तदा हव
नीयमिव कुर्वते आहृत्यधिकराण्या हवनीयत्वात् तत्र वापुंसमिधमिव कुर्वतो वा पुनरंतरिक्षस्य समिध्यमानत्वा
त् शुद्धमाहुतीमिव मरीचीरे वाधत्ते मरीचीनां मंतरिक्षे व्याप्तत्वात् ते चांतरिक्षस्थे तन्निष्ठं यजमानं पूलोमुख
मादधात्ते ते पुनरंतरिक्षादुक्ता मन्त्रियजमाने सहोक्ता मन्त्रो यजमाने च धूलोकमाविशति सहा विशतस्तमा।
विश्यत मे वा हवनीयं कुर्वते आदित्यं समिधमित्याद्यंतरिक्षे च पदे वोक्तं यथा वाहुती यर्वमंतरिक्षं तययत
इत्युक्तं तथैव धूलोकस्थं यजमानं पूलदानेन सुखिनमातन्वात्ते ते चारधुक्षयेत नो धूलोका घजमाने य।
थिवा माविशत्युत्ते सहा वर्तेते य। अथैवीचा विश्यव्रीह्यादिना स्वाश्रयं स्वैर्षयित्वारतस्मि चं पुरुषमाश्र
यदारेणा विशतः पुरुषाश्चेतो दारा द्वितीयां प्रकृतिमा विश्यगर्भमि ते स्वाश्रयं कर्मो नृणां न योग्यं देहमागि
न मापादयतस्ततो सौ पारलौकिकं कर्मो नृणां तेलोकं प्रत्यक्षानशीलो भवति इति सर्वजनकेनोक्तमित्यर्थः

कां से. रि.
८५

तथापि कथमर्थमेव सिद्धिरित्याशंकोक्तमेव संक्षिप्याह। तत्रेति। वाजसनेपिकं सप्तम्यर्थः प्रकृतं तत्रैते रथविशेषदर्शय
तीहलिति॥ यंच धाद्युयर्जेन यथिरीयुहपयोपित्त्रकोरेरित्यावत॥ यंचाग्निसंबंधमवतार्य प्रथमपर्यायस्य तात्पर्यमा
ह इहेति। अयं सप्तम्यर्थः। आह तयोः समवपित्वसिद्ध्यर्थं विशिनष्टि यथा आदीति। तयोः प्रकृतसिद्ध्यर्थं प्रथम
तः सरेदभ्युक्तं। तयोः अधिकरणोऽग्निरित्यादिकल्पनोपयोगित्वेन विशेषणान्तरमादत्ते। आहवनीयेति। तयोः स्वातंत्र्यं
परिहरति। कर्त्रीदीति। अविकराणां शब्दोभावप्रधानो धर्मियः। कात्पनिकोऽप्यलोकात्प्योग्रिस्त। संबधुमिति तच्छ
ब्दोऽग्निरविषयः। अन्यत्वेत्युक्तं स्पष्टयति। समिदादीति। आदिशब्दोऽध्यात्मोऽग्निरिति। तं गारादिविषयः यथा यतात्पर्यमु
क्ताः शराणां वा करोति असावित्यादिना। इहेत्येतल्लोकनिर्देशः पूर्वतासंबध्यते तदुक्तानास्मिन्नतश्च देवास्मिन्
गृहीतः अध्यात्मा धिदैवविभागेन देवान् विंशदयति। यजमानेति। प्रत्ययविशेषत्वेन प्रहाराहोम्यतानुप
पत्तिरित्याशंकोऽप्रकृत्या करोति। अग्नि होत्रेति। किंच प्रप्रतिवचनयोरेकार्थत्वात् प्रचेचां होम्यतया प्र
तत्वात्प्रतिवचनोपिताः प्रहाराशब्दताहोम्यतया विवक्षिता इत्याह। यंच म्यामिति॥ अणुप्रहारादस्य व
द्वयवहापयोऽभावाच्चैवमित्याशंकोऽह। अदेति। कथमापः प्रहाराशब्देन प्रसिद्धवदुच्यंते तत्राह प्रह

प्र.

राम०

८५

रतिश्च द्वा पूर्वकरो मुमुक्षुश्च ययः सोमाज्यादिसाधनं संयाचजुहोतीति तैत्तिरीयकाः यदंतितथावाश्रयश्च
 शब्दः संभवतीत्यर्थः ॥ इत्थं मय्येष्टं तेन स्पष्टयति यथेत्यादिना ॥ इत्थं मधु विद्यायामिति शेषः चोदं काये चंद्रस
 मीयस्यंतसदृशं शरीरमित्यर्थः ॥ तथापि यजमानानां कथं फलित्वमत आह यजमानाश्चेति आहूतीत छद्वा
 व्ये प्राधान्ये मय इत्यर्थः ॥ तदेव स्पष्टयति आहूतिभावनाभाविता इति तत्सैतास्तदनुसारिणास्तदश्रया इत्यर्थः ॥ त
 द्वावितत्त्वफलमाहाहूतिरूपेणोति तेनाकृष्टत्वं वशीकृतत्वं ॥ आहूतिभाविता इत्युक्तं स्पष्टयति अदेति तत्पूर्व
 कं ययः सोमादिसाध्यं यत्कर्म तदाश्रया इत्यर्थः ॥ सोमभूतास्तत्समीयस्कुं शरीरं प्राप्य तत्स्वरूपा इत्यर्थः ॥ क
 थं सोमसाहृष्यं धर्मिणां फलमित्याशंक्याह तदर्थमिति यजमानानां सोमभावो गतिमंतरेणानसिध्यति त
 थाच वक्तव्या गतिरित्याशंक्याह त्रेति आह वनीयोऽग्निः समाप्तम्यर्थः सातर्हि कुत्रोच्यते न हित दुक्तिमंत
 रेणायथोक्तं फलं सिध्यत्यत आह तां त्विति द्वितीयहोमसंबंधी द्वितीयः पर्यायः तस्यार्थे निजोऽंतं तमेव
 पर्यायमादत्ते अतिरित्यर्थः ॥ परोवातादीत्यादिशब्देन वर्षहेतुर्वायुमंदो मृद्यते इत्थं चाभ्राणां धूमकर्मत्वं
 पौराणिकैर्यज्ञधर्मोद्भवं त्वभ्रं हि जानां चाहंतं सदा दावाग्निधूमसंभूतमभ्रं वनहितं स्मृतं ॥ मृतधूमोद्भू

लोरेटि

८६

वंतश्चममुभायमविष्यति। आभिचारमिधमोहं भूतनाशाय वैदिजा इति। अध्यात्मं यजमानस्य प्राणा इन्द्रा
 दयस्त्वाधिदेवतं देवा इत्याह। पूर्ववदिति शंभं राजानमित्यादि व्याचष्टे॥ अद्वाख्या इति। तस्या आहुते गर्भः सं
 भवति इत्युक्तं व्यक्तीकरोति एवमिति। यथोक्तं यारीत्या अद्वादीनां रेतोतानां यानि च लोकादिषु योषिदंतेषु
 त्रिषु हवनानि तेषामेकैकस्मिन् ययायेयः क्रमो व्याख्यातः तेनेति यावत् कथं युनरायोगो भवति भूतान्तरा
 णामपि तु ल्योगाभो भावस्तस्य यांच भौतिकत्वात् अत आह तत्रेति॥ भूतानां मध्ये किमित्ययां प्राधान्यविवक्ष
 येष निर्देशस्तासामेव केवलानां कार्यारंभकत्वविवक्षा किं त्रस्या तत्राह नत्विति। भूतान्तरा सहस्रतमो केवलानां
 मयामारंभकत्वे यदा रंभं कार्यं न तद्गो गायतस्य जलबुद्बुदवदत्यंत चंचलत्वादित्यर्थः॥ केवलानामप्युपेयो
 क्तमिदानीं तदेवनास्तीत्याह नचेति। इति शब्दस्तांसां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोदिति अतैरिति हेत्वर्थः॥ स
 त्वेस्य त्रिवृत्तत्वे कथं दृष्टो विशेष व्ययदेशो युज्येतेत्याशंकाह त्रिवृत्तत्वेपीति। अयां प्राधान्यविव
 क्षया प्रश्नप्रतिवचनयोरप्यशब्द इत्युक्तं मुपसंहरति। तस्मादिति। केवलानामयामसत्त्वादिति यावत्तत्क
 थमारंभवेषु भूतेषु अयां बाहुल्यमवगतमित्याशंकाकार्यद्वारा तदधिगतिरित्याह दृश्यते चेति। सोमादी

७५

राम०

८६

नामद्वाहुत्येपिकथं पाथिवशरीरस्य तदाहुत्यमित्याशंक्याह बहुद्वेवेति। यंचमप्रश्ननिर्णयमुपसंहर्तुं यात
निकां करोति। तत्रेति। योषायाविति यावत्। गर्भभ्रताः युहषवचसो भवंति इति संबंधः। उक्ता ये वाकं योजय
ति। इति खिति। अयां गर्भभावेति मात्रेण युहषवचस्त्वस्य नितीति त्वात्स्नमृत्तरयं श्रेनेत्याशंक्यतस्य तात्पर्य
माह यत्वा। आहत्योः संबंधीति शेषः। प्रासंगिकं गर्भभावेति प्रसंगादागतमिति यावत्। इहेति प्रवृत्तप्रत्यु
क्तिः। प्रासंगिकी संगतिरित्यहं साक्षादेव पूर्वोत्तरयोरस्ति संगतिरिति तात्पर्योत्तरमाह इहेति। प्रजानाम
ध्वेगमनमृत्तरत्र विरूपतिष्ठते तादर्थ्येन तासामुत्पत्तिरादावुच्यत इत्यर्थः। द्विधा संगतिमुक्त्वा वाक्याशरणी
योजयति। स गर्भ इति। सोमवृष्ट्युत्तरेतास्यपेक्ष्ययंचमत्वं गर्भविषयपरिणामस्यादृष्टव्यं॥ अयां प्रवृत्तत्वं
द्योतनार्थमाहुतीत्यादिविशेषणद्वयं॥ अथ वा पूर्वोक्तात्कालान्मूनधिकेन वाकालेन यावता जंतुः सस्र्या
गोजायते ताक्ताकालेन कुक्षौ शयित्वेति संबंधः॥ अनंतरं यो नितो निर्गमनकारणी भूतकर्मो भव्यत्तेरिति
शेषः॥ उल्वाह तत्वं कुक्षौ चिरं शयनं यो नितो निस्सरणमित्येतदशेषमिति प्रसिद्धं किमिति प्रत्यावपदिश्य
तेतत्राहोल्वाह तद्व्यादीति वैराग्यार्थं त्वमस्यस्युं गति। कष्टं हाति। श्लोकादीत्यादिशब्देनाह कष्टं यत्नासु

श्रीदो. ६

८७

६

मज्जादिविद्वत्सुते ॥ तदनुलिप्तस्येति तच्छब्दो मन्त्रपरीक्षादिविषयः शक्तिर्बुद्धिसामर्थ्यं बलं दोहसामर्थ्यं वीर्यमि
 द्रियसामर्थ्यं तेजः शरीरागताकांतिः प्रज्ञाचेतनाजीवनधर्मः चेष्टाप्राणाधर्मः तानि रूक्षय स्यात्तस्येति विग्रहः ॥ मा
 त्स्वरद्वयशयानस्य कषयत्वे यितदुदराघोनिक्षारानिःसुराणं सखकरमिति चेन्नेत्याहततदिति ॥ तद्भाहकत्वं प्रकारमे
 वाभिनयति मुहूर्तमपीति ॥ यमोरंतः शयनं मुहूर्तमपि दुः सहंतत्कथं दीर्घकालं शयितं शक्यं कथं च दशवा
 नववामासानंतं शयित्वा पुनर्यौनिक्षारादुच्छरं निःसुराणं दुः सहं स्यादिति वैराग्यं ग्राहयति श्रुतिरित्यर्थः ॥ जा
 तस्य पुनरनर्थो नास्त्योत्पाशंकाहस्य एवमिति यावदायुषमित्येतद्वाच्ये ॥ पुनरिति ॥ घटीयं ब्रह्म हर्षगम
 नार्थवानिषद्वं कर्मणो नः पुण्येनाचरन्पावकर्मणा जितमायुस्तावदस्मिन् देहे जीवति ततो म्रियते तथा
 च जातस्य मत्स्यधो व्यातनास्ति सम्यक् ज्ञानं विना स्वास्ति प्राप्तिरित्यर्थः ॥ अस्मत्तर्ह्येतस्य कृतवत्येतत्पशं
 क्वाह ॥ तमेनमिति ॥ सर्वस्य तर्ह्येतस्य परलोकि त्वं स्यादिति चेन्नेत्याह ॥ यदीति ॥ तदा परलोके प्रतिकर्मणा
 निर्दिष्टमिति एवैरासंबंधः युक्तचतस्रस्तस्याग्रार्थेनयनमित्याह ॥ यत इति ॥ सत्त्वाद्यतस्यादिनोक्तमनु
 वदति वेद्येति प्रत्युपस्थितः प्रजोत्यतिप्रदर्शनेन प्रसंगत इति यावत् ॥ तद्यस्य विदुरित्येतद्वाच्ये तज

त्रेत्यादिना। सप्तम्यर्थे मेव स्फुरयति। लोकमिति निहुरिणार्थो षष्ठीवेदनप्रकारमनुवदति यत्लोकादिति ते वि
षममिसंभवंतीत्युत्तरत्र संबन्धः॥ साधारणोक्तेर्विशेषे संकोचो हेतुं विना न सिध्यतीति शङ्कते। कथमिति।
पारिशेष्यं संकोचकमिति परिहरति॥ गृहस्थानामिति षष्ठीनिहुरिणोऽतश्च केवलकर्मिणो गृहस्थान
विदुरितियहणामहतीति शेषः पारिव्राजकावानप्रस्थाश्च गृहस्था मिचेतनेत्याह। येवेति। केषां तद्दहिय
हणामत आह पारिशेष्यार्थेति गृहस्थ एव हेतुं तस्मादाह मिहोत्रेति। तदाहुत्यप्येव पारिणामात्मकं जग
दत्रैव धाप्रविभज्याग्रित्वेन दर्शनमुत्तरमार्गं प्राप्तिमाधनं चोद्यते। तेन विद्यायास्तत्संबन्धाद्गृहस्थाना
मायितत्संबन्धस्य प्राप्तत्वात् तेषामेव ह्यहणामुचितमित्यर्थः॥ पारिशेष्यमाश्लिष्यति। नन्विति। या
मेसयत्नीकोवासेन च वृक्षचारिणां यत्नीसंबन्धः तन्नयामश्रुत्या ब्रह्मचारिणोऽपि गृहस्थाः कुरुचका
सित्वाध्वना रापश्रुत्यो यत्नक्षितस्ततस्तेषामिह त्रैग्रहासंभवात् तनयारिशेष्यमित्यर्थः॥ किन्ने
ष्टिकब्रह्मचारिणोत्रोच्छं विदुरिति गृहस्थेन किंचोयकुर्वीता इति विकल्पाद्यं दृश्यति। नैष दोष इति
। अष्टाशीति स्मृत्स्मरिणायतीनामर्ध्वरेतसा॥ स्मृतस्थानं तदयत्ने यात दवगुरुवा सिनामित्यादि

तारासूत्रेः अतिमूलत्वेन प्रामाण्यान्नैषिकब्रह्मचारिणामर्ध्वरेतसामादित्यसंबन्धेनोत्तरायणो नोपलक्षितो दे-
 वयामाख्यो मार्गो पावता प्रसिद्धिरित्यर्थः ॥ सप्तमन्तेषामरण्यवासिभिर्महाखेदितब्रह्मसूत्रवैयौवाचिर्वादिगति
 त्वाभान्नयं चाग्निवित्तेन प्रयोजनमिति यारिशेष्यसिद्धिरित्यर्थः ॥ द्वितीयं प्रत्याह पकुर्वीता कास्त्विति ते हि स्वा-
 ध्यायग्रहणार्थः तस्मिन्नाहीते स्वेच्छावशादाश्रमांतरं गच्छन्तः सत्यत्वेनैव फलवन्तो भवन्तीति न ग्रहस्थादिभ्यो
 विमज्येष्टं विदुरिति निर्देशमर्हतीत्यर्थः किन्तु ऋषिकानां ब्रह्मचारिणामुत्तरमार्गप्राप्तिर्भवानर्थकमिह
 सिद्धं प्राप्तं इति प्रतिविरोधाद्वितीयं दयारिशेष्यसिद्धिर्तादवस्थापितिशंका र्थः किमिह वित्तं नैषिकान्प्रत्यनर्थ-
 कमित्युच्यते किं वा सर्वानेव प्रतीतिविकल्पाद्यमंगीकृत्या द्वितीयं दूषयति न गच्छानिति ता अप्यर्थवच्चमेवे-
 छं वित्तस्य विमज्य समर्थयते ये गच्छन्ति स्वभावतस्तदनुष्ठितेष्टाय ते वसादित्यर्थः ॥ तेषामेव गच्छानां
 मध्ये ये केचिदुक्तेन प्रकारेण छंयं चाग्निदृष्टी न विदुरग्निभ्यो मद्यास्युगां ब्रह्मविदुस्तै देवयानेनोत्तरायणाय गच्छं-
 तीति संबंधः ॥ न केवलं गच्छानां यं चाग्निवित्तमेव किंतु सगुणब्रह्मवित्तमायतेषामस्तीति प्रमाणमाहा-
 येति ॥ येषां करणायो रविशेषेण ब्रह्मविदामर्चितादिगतिश्च वतादीन्ब्रह्मविदामपि ब्रह्मवित्तमिति

गम्यतेपरिव्राजकादिष्वेष्टसंभवेनविद्यासूतेरपिदुर्वचनत्वादित्यर्थः॥विहितत्वाविशेषादाश्रमाणां हृत्यत्वमपिप्रिय
शंकेतेनचित्ति।साम्यमुक्ताग्रहस्थेषुविशेषं दर्शयति।अग्निहोत्रादीतिवैदिकानिक्र्मोणिभूपांसिसंतिनेषांचवा
हुत्येसत्यविदुषामर्ध्वरेतसामेवदेवदानेनपथागमनंनगस्थानामित्युक्तंसाधनभूयस्त्वेफलभूयस्त्वन्यापि
तेधादित्यर्थः॥आश्रमिताविशेषेपिधर्मविशेषादिषुद्वितीरतम्यसंभवात्रैकरूपमितिपरिहरतिनेष
दोषइति।कथंग्रहस्थानामग्निहोत्रादिभूयोधर्मवतांविद्याहीनानामप्यतत्वंतत्राहशत्रुमित्रेति।अब्रह्मच
र्यादीत्यादिपदेनपरिश्रुतादिगृह्यते।अष्टाश्विहृत्यकारणमतःशब्दार्थः॥हृत्यमर्ध्वरेतसामपिऽष्टा
हेतुबाहुल्यादपतत्वमित्याशंकाह।हिंसेति।दुर्ध्वरेतसांपतत्वैस्त्रिफलितमाहातेषामिति।दुर्ध्वरेतसांदेवया
नेयथानुप्रवेशेप्रमाणाह।तथाचेति।योरारिणाकाआहुरितिसंबंधः।आश्रमधर्ममात्रमार्गद्वारेण
तत्वमर्ध्वरेतसामुक्तमाक्षिपतिइहंविद्यामिति।तेषांविद्यानर्थकमिष्टमेवेत्याशंकाह।तथाचेतिस
परमात्मास्वमज्ञातःसन्नेनमधिकारिणामपवर्गप्रदानेनयालयतीचवाक्यंविद्यामंतरेणामृतत्वंबुवतो
विरुद्धमित्यर्थः।दुर्ध्वरेतसाममृतत्वस्यापेक्षिकत्वात्तत्रविद्यानर्थकमेवेतिपरिहरति।नामतेति।आये

कौशे. ८
= १७

नी

क्षिकममृतत्वमित्यत्र प्रमाणमाह। तत्रैवेति यत्र प्रज्ञः कामयमाना मुक्तिभाजो न भवन्ति इत्युक्तं तत्रैव तत्सन्निधावितिया
यावत्कथं तर्हि पथोक्तश्रुतिविरोधसमाधिरसाङ्गो हयवेति॥ आदिशब्दसमेवं विद्वानमृत इह भवतीत्यादि
श्रुतिसंग्रहार्थः। आयेक्षिकममृतत्वे श्रुतिविरोधो न शक्नोते परिहर्तुमिति शङ्कतेन चेति। आदिशब्दस्तेषामिह न पु
नरावृत्तिरित्यादिवाक्यसंग्रहार्थः। इममिहेति विशेषणवच्छेदनेन निराचयेनेत्यादिना तदेव्यतिरेकमुखेन विश
दयति। यदीति। सर्वकल्पेषु श्रुतेरेतादृशादिममिहेति यद्वयसामान्येन सर्वकल्पविषये विशेषणान
र्थकाङ्क्षोऽमित्युत्तरमाह। नानाचरतीति विधमंतरेण विशेषणार्थसंभवे यत्नितमाहात इति। यस्मिन्कल्पे
ब्रह्मलोकप्राप्तिस्तस्मात्कल्पांतरमन्यत्रेत्युक्तं। दुर्ध्वरेतस्मात्प्रमधर्ममात्रनिष्ठा नाममृतत्वमायेष्टिक
मुपक्षिप्तं संप्रति तेषामेव साक्षात्कृतं ब्रह्मतत्त्वानामात्यंतिकममृतत्वं गतिनिरये संसिध्यतीत्याहुन चे
ति तेषां गत्यादिनिरये क्षमात्यंतिकममृतत्वं भवत्यत्र प्रमाणमाह। ब्रह्मैवेति। न तस्मात्प्राणाऽक्रामं
तीति माध्यंदिनश्रुतिमनुसृत्य न तस्येत्यादिका एव श्रुतिरपि नेतव्येति शङ्कतेन तस्मादिति। वाक्यशेष
विरोधान्नैवमिति दूषयति। नात्रेति श्रुत्यंतरालोचनायामपि न स्वल्पकल्पनेत्याह। सर्वप्राणा इति। प्राणोः

गम०

= १७

सहजीवस्येति। शेषः संसारदशायां प्राणैः सह विज्ञानात्मनो गमनीयमोक्षेनास्ति प्राणानां जीवेन सहामनमि-
त्याशंकायां न तस्मादित्यादिवाक्यमित्याशंकाहपरायीति। भवत्तु प्राणानामत्रैव समवनयस्तथाधिजीवस्य
गमनाय न मम तत्त्वमित्याशंकाह। न चेति। कस्मिन् ब्रह्ममुक्तात् उक्तांतो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठा-
स्यामीति स प्राणममजतेति श्रुतेरिति शेषः। किंच प्राणैर्विपुक्तस्य विद्यात्मनो जीवत्वं नोपपद्यते प्राणोया-
धिकस्यैव तस्य जीवशब्दवाच्यत्वादित्याह जीवत्वं वेति। उक्तमर्थं समर्थयते सर्वगतत्वादिति विद्यात्मा हि क-
ल्पनायामधिष्ठाने सति ह्यतो निर्भागं सर्वस्यात्मानं तस्मादग्रे विष्णुलिंगवज्जीवत्वात्त्यभेदसंयादनतस्य
प्राणसंबंधमात्रमेवेति वैदिकानां प्रसिद्धं तथा च प्राणवियोगे विद्यात्मनो जीवत्वं गतिर्वीनशक्यते कल्पयि-
तं तस्मात्प्राणत्वादिति पादकश्रुतीनां प्रमारात्वात्स्यर्थः॥ सदात्मनः सर्वगतस्य जीवात्त्यभेदकरणं प्रा-
णोयाधिकृतं किंतु स्वतएव तस्यां शो जीवस्तथापि विष्णुलिंगवत्तस्यात्फलयति रित्याशंकाह न चेति। निष्क-
लं निष्प्रियं शांतामित्यादि श्रुतेरिति शेषः प्रकरणार्थमुपसंहरति। तस्मादिति। निर्गुणब्रह्मविद्यामात्यंतिकाम-
तत्त्वस्यामनादिनिरपेक्षत्वादिति यावत्। सगुणब्रह्मोया सकस्य साये शममम तत्त्वमित्यत्र विशेषणं श्रु-

निमनूतवयति। तदपराजितेति। आदिपदेन तदश्च ह्यः सोमसवनइत्यादिगृह्यते॥ तेषामेव ब्रह्मविदामेष एवो
 क्तविशेषगुणो ब्रह्मणः सत्याख्यस्य लोको नान्येषामकृतात्मनामिति विशेषदर्शनादमतत्वं तेषां तद्धोक्त्वा निवा
 सिभिः समं सायेत्यमेवेति निरुद्धमिति मित्यर्थः॥ ३३॥ ध्वरेतसामाश्रममात्रनिष्ठानामपि ब्रह्मलोको लभ्यते गृह
 स्थानां पुनर्विदुषामेवेत्यप्याद्यप्रकृतश्रुतिव्याख्यानमनुवर्तयति। अत इति। यवोक्तयारिशोषादिवशादितिया
 वरापरिवाजकाश्चेत्यमुख्यसंन्यासिनस्त्रिदंशिनो ह्यंते मुख्यसंन्यासिनां ब्रह्म संस्थोऽमतत्वं मेतीति यथकृत्तत्वा
 त॥ अक्षं सत्यमित्युपासते इति अत्यन्तरं यंचाग्निविदो गृहस्थाः स्वाश्रममात्रप्रवराः। ध्वरेतसः सत्यव्रह्मैषी
 सकाश्चोमये सर्वशब्देनोच्यंते॥ चतुर्थे यदुपकी सत्त्वविद्यायां गतिव्याख्यानमतिवृत्तं तेन समानमार्च्यो हरि
 त्यादिवाक्याख्यानं तथा चतुर्थे यथकृत्तव्यमित्याह समानमिति। उत्तरमार्गव्याख्यानमुपसंहरति। एष उ
 ति। देवयानेन यथा बहिरंशो बवस्थित ब्रह्म गंतव्यमित्येकेता अत्याह। नांशदितित ब्रह्म माहयदंतोति
 यितरं ध्रुवोक्तं मातरं च धृतिवी मध्ये ये द्वे सती अश्रवंताभ्यामिदं विश्वं कर्मज्ञानाधिकृतं तं श्रुतिनचांशं
 हिरस्तिगतिद्वयमित्यर्थः। वेद्ययादितोधिप्रजाः प्रयंत्यस्य प्रश्रस्य प्रतिवचनं देवयानोपदेशो न व्याख्यातं स

प्रतिष्ठाया नो यदेशेनापि ग्रामनिवासित्वा विशेषादित्याशंकाह ग्राम इतीति। सपत्नीको हि वा सो ग्राम इत्युच्यते न च सप
त्नीकत्वमर्ध्वरेतसंयुक्तं तथा च गृहस्थानामेव ग्रामविशेषणमसाधारणं न च तदनर्थकमर्ध्वरेतोभ्यस्तेषां व्याव
त्यर्थत्वादित्यर्थः ॥ तदेव दद्याते न स्फुटयति। यथेति। वेद्यंतर्माव्यासे धाहृद्विर्वेदीति विशेषणं। आदौ दत्तमिति प्र
तीकोपादानं पुनर्याख्यातस्यानुवाद इत्युच्यते न ह्युक्तिः इति शब्दार्थमह इत्येवंविधमिति याचिरां गुर्वीक्ष्युष्म
यात्रां रक्षणां आदिपदं नित्यस्नांध्यायादिसंग्रहार्थः। इयासतेनात्ययेणानुलिख्यतीति यावत्। कथमिति शब्दस्य य
थोक्तार्थत्वमिति हस्मै पाध्यायः कथयतीति वत्प्रवृत्तमात्रगामित्वादित्याशंकाहेति शब्दस्येति देवपानाधिक
तेभ्यः सकाशात् नित्यागाधिक्येतेषु विशेषोतरमाह नैत इति अप्राप्तप्रतिषेधो यमिति शंक्ते कुतरति प्राप्ति
दर्शयन्नुत्तरमाहस्तिहीति। यत्वेव घथायत्वे देवयानेन यथावयवेभ्यो वयविनः संवत्सरस्य प्राप्तिस्त्येति या
वत्। अत्र शब्दस्य यथाश्रुतमर्थं गृहीत्वा चोदयति। न चिति। औयचारिकमर्थं गृहीत्वा यागहरति। तैष दो
ष इति। बहुप्रयोगमंतरेण कथमुपकाराविषयं अत्र शब्दो व्याख्यायते तत्राह दृष्ट्वेति। भवतु कर्मिणां देवान्
सुपकारात्वं तथापि स्वयमुपयोगाभावादनर्थकमिष्टादिकरामित्याशंकाहनचेति। अथो यमोपानम

पितृयमोगसत्वं तस्मादित्युच्यते। तथापि तेषां मृतातामशरीरानां कथं मुख्यो यमोगः संभवतीत्याशङ्क्याह शरीरं चेति क
 थमपांचंद्रलोके तदेहारेभकत्वं तदाह तदुक्तमिति। अथापांचोमत्वमेवात्र प्रतीयते न तर्कमिदं होरेभकत्वमित्याशङ्क्या
 ह। तात्राय इति। कर्मसमवायिनीनामपांचकर्मोपदेहाय यजमानदेहप्रतिष्ठा नां कथं घटलोकप्रवेशादिसंभवतीत्याशं
 क्याहांत्यापांचेति। प्राप्तिगारब्धस्य शरीरस्य भोगाय तनत्वं दर्शयति तदाह नेति तदेवानामन्नमित्यादित्याख्यायत
 स्मिन्नित्यादित्याचष्टेयावदिति। चंद्रलोकस्तच्छब्दार्थः। यावत्संघातमुषित्वेति श्रूयते कथमन्यथा व्याख्यायते तत्रा
 ह। संघातंतीति। पुनः शब्दप्रयोगस्य तात्पर्यमाह पुनरिति अर्थे त्यादिवाक्यार्थमुपसंहरति। तस्मादिति। तदुच्य
 त्मयं हेतुं स्पष्टयति स्थितीति। यथा दशयस्य स्नेहस्ये स्थितिनिमित्ताभावात् स्थितिस्तथा चंद्रलोके स्थिति।
 निमित्तस्येष्टादेर्भोगेन संघातत्रस्थित्यसंभवादावतिरेकेत्यर्थः। तस्मिन् यावत्संघातमुषित्वेन्यत्र विचारयति त
 त्रैति। तस्य चंद्रमंडलप्रायकस्यातिरिक्तस्य च सर्वस्य कर्मणाः क्षये सतीति यावत्सावशेषो भुक्ता कर्मणाः सकाशा
 दतिरिक्तेन केनचित्कर्मणा सहितः सन्नित्यर्थः। यश्च द्रव्येण फलं पृच्छति किं तत इति। तत्राद्यं यश्च द्रव्यं यश्च मुखेन प्रतिष्ठि
 सिष्यस्तत्कथमाह। यदीति। तत्रैव दृष्टान्तांतरमाह तिष्ठति चंद्रमंडलं सप्तम्यर्थः। ततश्चंद्रमंडलादित्येतत्। इहे

येतल्लोकोक्तिः। आर्यसंश्रुभाष्यमकर्मोत्सारिसर्वव्यापारसंग्रहार्थः। न केवलं सर्वकर्मक्षययक्षेमोक्तिरेव विरुध्यते
किंतु स्मृतिश्चेत्याह तत इति। चंद्रलोके भोक्तव्यस्य कर्मणो भोगेन क्षयादूर्ध्वशेषेणानुपभुक्तेन कर्मणा जन्मप्रति
पद्यते इत्याद्या स्मृतिः सर्वकर्मक्षययक्षेर्विरुध्यत इत्यर्थः॥ सर्वकर्मक्षययक्षेपूर्वयसिणा अन्यथावादिना प्र
तिष्ठिते सावशेषयक्षमुत्तरवादी प्रनियद्यते। न चिति। तान्यपि चंद्रमंडले भुक्तान्येवेति नावशेषोस्तीत्याशंक्याह न
चेति। न हि सर्वकर्मवशाच्चंद्रमंडलप्राप्तिरिति भावः। तर्हि चंद्रमंडले कर्मपूज्यभोगाभावात्त्वं तदा रोदेतोत्याशंक्या
ह यन्निमित्तमिति। अविरोधश्चंद्रमंडले भोगस्य शेषकर्मसद्भावस्य चेति शेषः यत्ततः शेषेणोत्पादि स्मृतिविरोधः
नितरादशेषशब्दश्चेति निःशेषेषामिमुक्तेषु कर्मसु भुक्तकर्मसु शेषशब्देन विरुध्यते भुक्तानां कर्मणां कर्मत्वस्य त
त्पत्वात्तनात्र सावशेषयक्षे स्मृतिविरोधोस्तीत्यर्थः। यच्चंद्रमंडलस्यैव मोक्षः स्यादिति तत्राहा तत्पर्येति। शेष
कर्मसद्भावादेवेति यावत्॥ इतश्च कर्मशेषसिद्धिरित्याह। विरुद्धेति। आरंभकत्वसंभवादेकजात्यपमोयकर्मक्षये
यिकर्मशेषः संभवतीति शेषः। अथैकस्मिन् जन्मनि सर्वोपाक्षीयंते कर्मोक्षयस्यैकभवि कत्वादित्याशंक्याह न च।
ति। एकभवि कत्वायस्योपरिष्टात्त्रिराकरिष्यमाणत्वादित्यर्थः॥ इतश्च शेषकर्मसिद्धिरित्याह। प्रत्यहत्यादेऽतिशय

संभारो
ए२

सर्वद्वारेष्वप्यात्मन्यादिस्मरणं घटतमांडस्नेहशेषवत्मुक्तस्यैव कर्मणाः शेषात्पुनरावृत्तिर्न विष्यतीत्यत आह। स्थावरादी
ति। शेषकर्मसिद्धौ हेत्वंतरमाह गर्भभूतानामिति। कर्मशेषसद्भावमुपसंहरति। तस्मादिति॥ एकस्यापि कर्मणो नेकजन्महे
त्वं तच्छब्दार्थः॥ मतांतरमुल्लापयति। यत्निति। पाकप्रवृत्तफलं कर्मनर्णीयते तावत्प्रवृत्तिप्रतिबंधादप्यात्र कर्मणि
स्वफलं नारभते मरणाकालेऽप्रतिबंधकभावात्सर्वकर्माश्रयसंघातोपमर्देन तेषामुत्तरशरीरारंभकत्वमविहृ
मित्यर्थः। तथापि कथं शेषकर्मसद्भावासिद्धिरित्यत आह तत्रेति। अनारंभकर्मणां सर्वेषामुत्तरशरीरारंभकत्वम
तीतियावत्। प्रायणाकालेयानि कर्माणि अभिव्यक्तानि तान्येवोत्तरशरीरारंभकांतीतरेषां न शरीरारंभकत्वमिति
दृश्यति। तदसदिति। मधुव्राह्मणोक्तेन न्यायेन सर्वस्य सर्वात्मकत्वांगीकारादेहस्यापि तत्त्वाभिसर्वात्मनोपमये
पयजित्तरित्यर्थः। उक्तमर्थमुपादायितुं सामान्यन्यायमाह नहीति सर्वस्य कारणाकार्यचेति न्यायेन सर्वात्म्यस
र्वात्मकत्वे स्थिते सति कस्यापि विच्छेदितसर्वात्मनोपमर्दः तथा अभिव्यक्तिर्वाच्योपययते प्रतीयमानोपमर्दोद्देश
विशेषादिकृतत्वादित्यर्थः। उक्तं न्यायं प्रवृत्ते योजयति। तथेति। इतश्च केशेषः संभवतीति क्रमवत्तायेंदृष्टांत
माह। यथावेति। पूर्वकर्मणानुश्रुतानि यानि मनुष्यादिजन्मानि तैरभिसंस्कृताः संयादिता विहृद्वापाभयस्य
कर्म

तम०
ए२

वासनास्तज्जातिविशेषप्रायकेनकर्मणातस्मिन्नारभ्यामारो न निरुध्यंत इत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाहातयेति दृष्टान्तं वि
वरोति । यदि हि । व्यवहितवासनो ह्येदेयिनाव्यवहितदेशो ह्युद्यते तथा चानंतरजन्मो ह्यवासाना सामर्थ्यात् न के
शि शोय्योक्तकोशलमविरुद्धमित्याशंक्याह । न चेति किंच परवृत्तावेत्यविशेषेण परवृत्तजन्माजितवासनाजीवमनुगच्छ
तीति प्रवृत्तादव्यवहितपरवृत्तजन्मवासने वतमन्वेतीति न शक्यं विशेषस्तु मित्याह । तं विद्येति दृष्टान्तमुपयाध्या
दृष्टान्तिकं निगमयति । तस्मादिति । शेषकर्मसद्भावे फलितमाह । यत इति । उपपुक्ता कर्मणाः शेषेणोति संबंधा कश्चि
दिति श्रौतो वा स्मार्तो वा यौक्तिको वा लौकिको वेत्यर्थः । एतमेवाध्वानमिति प्रकृतमध्वानं यन्मन्त्रैर्वर्कं विशदयति ।
कोसाकियादिना । यथेतमित्युक्तमाक्षिपति । नन्वेति । किं यथेतमित्येतदेव न संभवति किं वा यथेतमेवेति नियमो नो यय
द्यते तत्राद्यं ह्ययति । नैष दोष इति द्वितीयं प्रत्याह न चेति । अत्रेति निवृत्तिरुक्ता । अनेवं विधमयाति यथा गतिक्रमो दर्शितो न
तथानिवृत्तिर्नियता किंतु विधांतरेणापि संभवतीत्यर्थः । निवृत्तेः क्रमनियमाभावे कीदृशो नियमो विवक्षित इत्याशंका
ह पुनरिति । केनाभिप्रायेणातर्हियथेतमित्युक्तमत आह त इति । गतिक्रमवन्निवृत्तिक्रमे नियमाभावोऽतः शब्दार्थः ॥
उक्तं च यथेतमनेवं चेति निवृत्तिनियमे फलितमाहात इति । यस्मात्मानं व्यावर्तयितुं भौतिकमित्युक्तं ॥ कथं परवृत्तस्य

छांभा. टी.
ए३

काशतादात्म्यायतिरवरोहतांसिध्यतीत्याशं कनत्साभ्यगमनमेवतद्रावापजिरित्यपचर्यतेसामायायतिरितिग्यादि
 त्याह। यास्तेषामिति। घृतस्यसंस्थानंकाठिन्यं। तास्वाकाशमतासुतस्यरिवेष्टिताःकर्मिणोध्यवरोहंतस्तद्रूताइवभव
 तीत्यर्थः। आकाशाद्वापुमित्यस्यार्थसाधयतिताश्रंतरिक्षादिति। उन्नतेषुसमुद्रादिव्यरिक्तेषुप्रदेशेक्षितियावत। तस्मिन्नु
 शपिनोनिर्दिश्यंत। इहेतिष्टथिवीकथ्यते। कथमस्मिन्वाकोबहवचनेनानुशापिनांबहक्त्यानिर्देशःकृतइत्यर्थः। कथंते
 हिमेघोभस्वाप्रवर्षतीत्यादावेकवचननिर्देशःतत्राह। मेघादिष्विति। येपूर्वमेघादयोनभोतास्तेप्रत्येकमभिमानिरे
 वतानामेकरूपत्वात्तदुपस्त्विष्टानामनुशापिनामप्येकवचनेननिर्देशोमुक्तइत्यर्थः॥ अतोवैखल्वित्यादिवाक्यं
 व्याचष्टे। यस्मादिति। अनुशापिनांदुःशकनिःसरणमित्युक्तंप्रयंचयति। यतइत्यादिना। मकारादिभिर्भक्षिता
 नामनुशापिनांतेभ्यस्तत्समानजातीयत्वेनसमुद्रोभविष्यतीतिचेनेत्याह। तेयीति। मकारादयोपिजलचारि
 भिरन्यैर्भक्ष्यंतेनथाचसमुद्रेपरिपतितानामनुशापिनांतत्रैवल्लयःस्यादित्यर्थः॥ नन्वेवमहंनुशापिनःसमुद्रे
 लीनाःनयनहृद्वर्तेशक्यंतेतथाचरुतचिनाशःस्यादित्यप्यत्राह। जलधरैरिति। समुद्रांभोभिरितितृतीयासहा
 र्ये। तर्हि सूर्ययाघ्रोयभक्तानामनुशापिनांतत्समानजातीयदेहभोगःस्यादितिचेनेत्याह। भक्षिताश्चेति। येहि

राम०
ए३

सपोरयोभस्थंतेतेभ्यस्तत्समानजातीयत्वेनानुशयिनामुद्रवः स्यादिति चेन्नेत्याहतेपीति। तथापि यथोक्तनीत्यापरि
 कर्तनात्तेरेतः। सिगयोगमपियदाकदाचित्प्रयधेरत्रिति चेन्नेत्याह। कदाचिदिति। तथापि भक्षेण जातानां रेतः सिगयोग
 : सत्वमः स्यादिति चेन्नेत्याह। भक्षेण पीति। इति शब्दे यत्तद्वेन पूर्वरासंबध्यते। पूर्वमतः शब्दे हेतुयत्तया व्याख्या
 तसंप्रतिब्रीह्याधवधिवाचकत्वेन तं व्याचष्टे॥ अथवेति। दुर्निः यत्तत्तरे मितितकार सहिते पाठे सति विवक्षितार्थमाह॥
 ब्रीहियदा इति। तत्र हेतुमाह यस्मादिति। तर्हि तेषां मंतरत्वे विशीर्णानां देभागित्वाभावाद् अनुशयवैध्याभ्यामित्याशं
 क्तिकदाचिदिति। काकतालीयपादस्यायाहृष्टिकन्यायेनेति यावत्। अनुशयाख्यास्य कर्मणो भाविदेहारे भायत्वा
 तमुख्यप्रश्नपूर्वकं विवृणोति। कथमित्यादिना॥ अनुशयिनोरेतः सिगाकारमात्मेहेतुमाह। रेतस्य इति। तस्य रेतः सिगा
 सत्त्वात्तदंशेन भावितत्वात्संस्कृतत्वात्तदंशसंभूतत्वात्तद्वेरागर्भाशयमनुप्रविष्टोनुशयीरेतः सिगाकृतिर्भवती
 त्यर्थः॥ रेतसोरेतः सिगासमुच्छ्रिते प्रमाणमैतरेयककृतिरित्याह सर्वभ्य इति। रेत्वोरूपेणागर्भाशयं प्रविष्टस्य रेतः
 सिगाकारत्वमुक्तनिगमयति। अत इति अनुशयिनोरेतः सिगाकारत्वे त्वोक्तिकानुभवमनुकूलयति। तथेति। च
 दृश्यत्वसंवलितानां अवरोहतांब्रीह्यादिदेहसंश्लिष्टानां द्राघीपसाकालेन देहांतरलाभश्चेतर्हि ब्रीह्यादिदेहा

ह

छांभा-थी-

॥५॥

मिमामिनामायिदुः शकं निःक्रमरात्री ह्यादिदेहसंबंधाविशेषादित्यत आह। योतिविति व्रीह्यादिदेहसंबंधे विशेषे कुता।
 स्नेहभाजोततो नि सरागाम शकं न भवतीत्याशंक्य विशेषमाह कस्मादित्यादिना। शरीरजैः कर्म दोषैर्योतिस्त्वावर
 तां नरः इत्यादिश्रुतिस्मृत्योर्दोषां कर्म निमित्तं स्थावर जन्मनेपां कर्म क्षय एवावधिखरोहोतु कर्मो संकीर्तनद्विषम्यमि
 त्यर्थः॥ यथा जलकातराणां तरांतरं दीर्घभूता संक्रमते न तथा नुशायिनो व्रीह्यादिदेहभाजोपितव्यागेन देहांतरं ग
 च्छंतः तद्विषयविज्ञानवंत एव न गच्छंतीत्यत्र बहद्वारण्यकश्रुतिप्रमाणापत्तिः। सविज्ञान इति। अथोयसंवतकराणां
 विज्ञाने कारणासंभवात् कथं सविज्ञानत्वं तत्राह। यद्यपीति। दृष्टकारणाभावेऽप्यदृष्टमेवैकं वासनात्मकं ज्ञानेति
 तौ निमित्तमिति तेन सविज्ञाना एव गच्छंति देहांतरमित्यत्र हेतुमाह। श्रुतिप्रमाणादिति श्रुतिरत्र बहद्वारण्यक
 श्रुतिः। यथा सविज्ञानमेव व्रीह्यादिदेहांतरं गमनं तथा मीनामर्चिरादिना कर्मिणां धर्मादिना वगमनं स्वप्नवदु
 तवासनात्मकविज्ञानेन सविज्ञानाभावेत्याह तथेति तेषां सविज्ञानत्वे हेतुमाह लघुवर्तीति। अनुशयिनामपि त
 हि व्रीह्यादिषु संश्लिष्टानां रेतःसिगादिदेहसंबंधः सविज्ञानानामेवेति चेन्नेत्याहुन तथाति। अनुययतौ हेतुमाह नही
 ति व्रीह्यादिसंश्लिष्टानामनुशयिनां सविज्ञानत्वे तद्वचनादौ तज्जीववत्तेषामपि प्रवासप्रसंगात् न रेतःसिगा

राम०

॥५॥

हसंबंधः सिद्धोदित्यर्थः । व्रीह्यादिषु देहांतरंगच्छत्सवित्तानत्वो यत्वं भादृशपिष्यपि देहांतराप्रसरे विशेषाद्युक्तं
सवित्तानत्वमिति शंकते नन्विति तत्प्रागुक्तं यत्प्रतिजलका गमनवद्वरोहतामपि देहांतरं प्रति गमनस्य तुल्यत्वं
व्रीह्यादिवद्युक्ता सवित्तानतेति योजना । अस्मत्तेषां सवित्तानत्वं काहानि रित्यत आह तथा सतीति । इत्यादिकारिणा
मंतरालेन रकानुभवे तथा चेति तदनुष्ठानस्यानर्थार्थं विहितत्वे श्रेयः साधनविषयककर्मकांडं विरुध्येतेत्याह । अ
तश्चेति यथा बुद्धिपूर्वकं वक्ष्यमाणो हतां सवित्तानत्वेऽपि तस्माद्बुद्धिपूर्वकां यतनान्न सवित्तानत्वं विज्ञायते तथा चेद
मंडलमारोहतां सवित्तानत्वेऽपि ततो वरोहतां नैव तदस्मद्भूतकर्माभावादित्यारोहा वरोहयोर्ज्ञानविशेषसंभवान्ने
वमिति पारहरति । न वक्ष्येति संग्रहवाक्यं विचरणीति । देहादित्यादिना चकारादुच्छतां सवित्तानत्वं भवेदिति संभ्रम
वरोहतां जीवानां सर्वथा वित्तानत्वं न्यत्वमपुक्तं तेषां चैतस्य स्याभात्याह वक्ष्याम्यतनामपि वित्तानमात्रमस्यैव
त्याशंकोदाहरणांतरमाहा यथा चेति । तेन मुद्रादिना योभिघातस्तेन हेतुना यद्देदनाख्यं निमित्तं तेन संमर्श
तानि संस्तानि प्रतिबद्धानि वा करणानि येष्वांतेषां मिति यावत् । अदितो भिनष्टो देहो मयः स्थूलो देहो पेष्वात
तस्यैव प्रतिबद्धारणानां पुक्ता वित्तानत्वं न्येतेति संबंधः । यथोक्तदृष्टान्तवशात्तुं इमं देवाद् वरोहंतो वित्तानत्वं न्यां

धामाऽथ सिध्यंतीति गमयति अत इति तथापि मर्छितानां स्थूल देह सद्भावा देशांतर गमनं पुनः मवरोहतां तदभावे कथं
 विद्याभिभावः संभवतीत्यत आह अयमित्युक्तेति न यमित्युक्त देहभावस्य बीजकर्मोपेक्षया भिरद्विस्माभिरुपहिता
 जीवाम् मर्छितवद्विज्ञानभ्रन्यागगनादिक्रमेण यथैवी प्राप्य कर्मफलभूतजातिस्था मरारीः संस्थित्यत इति
 संबंधः ॥ स्थावर देहसंबन्धित्वा कृतजीववत्तदास विज्ञानत्वं संभवतीत्याशंक्याह प्रतिवद्वेति व्रीह्यादिसंस्थे
 धावस्थाया मनुशायिनां कर्मणो नुद्भूतवृत्तित्वात्करणानां च तत्र वृत्तित्वाभाभावाद्भूतविज्ञानत्वं पुनः मित्यर्थः ॥
 न केवलं व्रीह्यादिसंस्थेषु काले नुद्भूतविज्ञानत्वं किं तद्व्रीह्यादेर्लवनादिकावेपीत्याहुतयेति या कसंस्काररसा
 दीत्यादिशब्देन शोणितमांसमेदोस्त्रिमज्जारेतां सि उच्यंते ॥ तस्मिन्काले मर्छितवत्तद्विज्ञानत्वं देहाद्विनिर्ग
 तानां प्राग्देहांतरप्राप्तेस्तदस्येवेति हेतुमाह ॥ देहेति अलक्ष्यवृत्तित्वादिति छेदः ॥ कथं पुनरनुशायिनां विज्ञान
 भ्रन्यत्वे तद्यथा तदा जलायुकात्तदा स्यात्तंगत्वा न्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसंहरतीत्यादौ सचेतना जलत्वा
 दृष्टान्तत्वेनोपादीयते तत्राह देहबीजमनेति सर्वास्ववस्थास्य तासु व्रीह्यादिसंस्थेषु तद्वृत्तित्वादि वशादिति पर

तानचेतनावलंजलूकादृष्टान्तेविवक्षितं किं तत्सा तत्पमात्रमिति भावः । जलका वलंजलकासादृष्टमनुशयितामित्यर्थे
 ॥ अत्रोक्तं सविज्ञानत्वमवरोहतां विज्ञानाहित्यमित्युपपाद्यारोहतामपि यमत्स्वस्थानेभ्यः करणाद्युपसहसह
 दयेव स्थानं तावदेव सविज्ञानत्वं न दहाच्छेदहिर्निर्गतानां प्राग्देहांतराप्रोक्तस्य अनुशयिनां तु चंद्रमंडलादवरोह
 क्षतामपि न भाविदोह्यते ता वासनादीर्घा भवन्ति प्रमाणाभावादि त्याहांतरात्वेति । चंद्रमंडलादवरोहतां देहां
 तरागमनस्य तुल्यत्वेऽपि विज्ञानशून्यत्वमदुष्टमित्युपसंहरति इत्यदोष इति । यत्तु हिंसा नुग्रहात्मत्वादित्यादि
 मंगां स्थावरत्वमपि तत्त्वमेव तथा च वैदिकानां कर्मणा मनश्चैतुं नु च धित्वादप्राप्यमाणं श्रुतेरिति तत्राह न
 चेति । उभयहेतुत्वमर्थानर्थहेतुत्वमिति पावत । अहिंसा चित्यादि श्रुतेः शास्त्रोदितवैदिकेषु कर्मसु हिंसा
 नानर्थहेतुरित्याहाभूपातेयीति । यद्यपि स्वरूपेणाहं सानर्थहेतुः प्रयगम्यते तथापि तद्युक्तानां वैदिकानां
 नां कर्मणां नानर्थारंभकत्वं यथा स्वरूपेणाविषदध्यादेर्मरणाच्च तादृहेतुत्वेऽपि मंत्रशरादिभिः सहोपयुक्तं सन्न
 तत्कारिभिरभक्तत्वं तथा हिंसायाः स्वतो धर्महेतुत्वेऽपि वैदिककर्मनिष्ठाया न तद्वैदिकत्वं वैदिकैव कर्मभिस्तत्स
 दोषाय न यत्कृतं सन्नसिद्धिरित्यर्थः ॥ पूर्वोक्तमेव दृष्टान्तं स्पष्टयति । मंत्रशरीरानि तेन सहोपयुक्तस्य विषयानर्थ

छा. भा. टी.
१५६

हेतुस्तेन पुष्टिहेतुत्ववहेदिकथमोनुप्रविष्टाया हिंसायाः पुरुषार्थत्वमेवा सिद्धमिति चेन्न शब्दादिति न्यायापादित्यर्थः ॥ तद्
यद्यवभवतीत्येतत्संसागतं परिसमाप्य प्रकृतश्रुतिव्याख्यानमनुवर्तयति ॥ तत्रैति ॥ अन्याधिष्ठिते पूर्ववत्
मिलायादिति न्यायेन तेषु धीष्टादिषु संश्लिष्टा येन शपिनः तेषां मध्ये ये केचिदस्मिन् लोके चंद्रमंदलप्राप्तेः प्राग
वस्थाया मनुष्ठिता भुक्तरमणीय चरणास्ते रमणीया योनिमायघोर इति संबंधः ॥ इत्तमेव स्पष्टयति ॥ शोभ
न इति ॥ कथं रमणीय चरणानुरोधेन शोभनो नुशयो लक्ष्यते तत्राह क्रौर्येति ॥ ते खल्वसुं नुशयिनो गेतास्मि पोषा
नंतरं तेन कर्मणारमणीया योनिमायघोर इति हेतुमाह ॥ यत्रापि सिद्धयेति योजना ॥ तत्राविहेतुमाह ॥ स्वक
मेति योनिविकल्पे तृतीयं यं ध्यानमवतारयितुं पूर्वोक्तौ पंथानौ संक्षिप्य नुबदति ॥ येति ॥ शुभानुशयवशाद्येके
चिद्वात्सल्यादियोनिमायघोरास्ते स्ववर्णाश्रमविहितकर्मनिष्ठाः संतो यदीष्टादिकर्मकृतवंतस्तदा दक्षिणेन य
था चंद्रगच्छंति तत्र च भोक्तव्ये कर्मणि भोगेर्नाशितोप ॥ नरवाशिष्टेन कर्मणा एधिर्वा मागच्छंति एवं घटीयं त्रयं
त्युनः पुनराग्रेहं तो वरोहं तश्चेत्के कलकर्मिणो दृश्यंते चेत्तद्विजातयः स्वकर्मस्थाः संतो ध्यानं लभेरभुक्ते
रायानेनेतो ब्रह्मलोकं गच्छंतीत्यर्थः ॥ इदानीं तृतीयं स्थानमुपदिशति ॥ यदा त्विति ॥ यौनः पुन्ये लोका मध्यमे

राम०
१५६

कवचनान्नयोः सर्वाख्यातेषु विधानात्पुनः पुनर्जायन्ते म्रियन्ते चेत्यस्मिन्नर्थे जायस्व म्रियस्वेति प्रयोग इत्याह तेषामिति यद्
सर्वेष्वतो मार्गे द्वयश्रवणं दृष्ट्वा तं जायस्व म्रियस्वेति प्रेरयत्येतद्दिशोच्यत इति दृष्टव्यं ॥ तेनासावित्यादिना कं व्याचष्टे ॥ ये
नैवेति ॥ उक्तयानीत्यानिर्णीतान्प्रश्नान् विविच्य प्रतिपत्तिरसौ कर्तार्यं कथयति ॥ पंचमस्त्विति ॥ व्यावर्तकस्य स्मृतिः
एवमवच्छेदः ॥ येनैवेति ॥ उक्तयानीत्यानिर्णीतान्प्रश्नान् विविच्य प्रतिपत्तिरसौ कर्तार्यं कथयति ॥ पंचमस्त्विति ॥ व्यावर्तकस्य स्मृतिः
॥ अंत्येष्ट्यनंतरं विदुषां कर्मिणां च ॥ संवत्सरमिति चानिर्णयते ॥ अन्येऽपि तल्लोकमिति केवलं कर्मिणा इति विभागः
॥ श्रीगानुशयानां चंद्रलोके भोक्तव्ये कर्मभोगेन क्षपितवतामिति यावत् ॥ स्वशब्दमेवानुवदति ॥ तेनेति ॥ किमर्थं
मेधां महायासवती संसारगतिरुत्तेत्याशंकाह ॥ यस्मादिति ॥ तृतीयस्थानस्य कथं त्वेस्य ध्ययति ॥ यस्माच्चेति ज
भादिना जनिता यावेदना तदनुभवे कृतः क्षणवसरो नाप्यत्र येषां तथा ॥ इह वयं तच्छेदः ॥ तृतीयस्थानवदि
तरयोरावन्ति मत्वा तदुत्पादकतेत्यभिप्रेत्याह तस्माच्चेति ॥ संसारगत्यवर्गानस्य तात्पर्यमुक्तायं चाग्निवि
धायामनुष्ठानसिध्यर्थं तस्य स्तावकं लोकमुदाहृत्य व्याचष्टे ॥ तदेतस्मिन्नित्यादिना ॥ पंचाग्निविधामाह ॥
तस्य सप्तम्यर्थः ॥ पंचमहायातर्कनः ॥ लोके निदिश्यते ननु पंचाग्निविधास्तुतिरिह भातीत्याशंकाह ॥ अथ

कुंभा-३

॥५॥

ति। पुनरेतदेतमाहतेनेतिकस्वेदंफलमित्यपेक्षायां पूर्वोक्तविधावंतमनुवदति यएवमिति पूर्वोक्तसंस्पर्शयोः संबंधदर्श
 यन्नुत्तरसंदर्भमवतारयति। दक्षिणेनेत्यादिना। उत्तरयथस्य वैश्वानराख्यातभावप्रतिपत्त्यर्थे वेगमकमाहात्सी
 तिविधायाः संप्रदानं शिष्यसंस्तस्य न्यायो विनयादिसंपत्तिस्तत्प्रदर्शनायां चाख्यायिकादृश्यते चात्राचीनशा
 लप्रभृतीनांतत्संपत्तिरित्याह विधेति। कथमात्मब्रह्मशब्दयोरितरेतरविशेषराविशेष्यत्वं व्यावर्त्याभावस्थि
 शंकाह। ब्रह्मेतीति। उक्तरीत्यामिथोपिशेषराविशेष्यत्वे फलितमाहामेदनेति। इतश्चोपास्यस्य सर्वोत्तमत्वं गम्य
 तेपरिच्छिन्नोपासनस्यानेदितत्वात्तस्मिन्ऋतुवतज्यायस्त्वमिति न्यायादित्याह। मूर्द्धेति। भागवंतः संतः सपाद
 यांचक्रुरिति पूर्वसंबंधः॥ अस्म्यपत्तिरित्यादौ भागवंतइति प्राचीनशास्त्रप्रभृतयः संबोधयन्ते। सहेमास्ति
 पस्कारं व्याचष्टे॥ सहायेधुरित्यादिना। यद्योक्तं शास्त्रप्रसिद्धमिति यावत्तर्हि भगवदागमनस्य प्रयोजनं
 तदाह। वयंचेति। तन्न मायि नास्तीति प्रांकां निरस्यति आत्मानमिति। शिष्यभावेनोपसन्नेभ्यो विद्यायातया
 नयथा कथं विदितिरासोमि प्रायः। तेहेत्यादिवाक्यस्य तात्पर्यं दर्शयति। यतइति। योगक्षेमाथराजानप्रफ
 यगमनामस्यमेवेति मन्वानोविशिनष्टिविधार्यनइति। तथेति तत्रातः शब्दोदृष्टयः। उपनयनं यादयोर्निय

राम०

॥५॥

नावश्यमाणां वैश्वानरविज्ञानं तेनैतदित्यस्य संबन्ध इति यावत् आख्यायिका तात्पर्यमुपसंहरति। यथेति। शिष्यो
 हि प्रश्ना आचार्यस्तु प्रतिक्रियते। नित्यायेन शंकते। न चिति वाक्यशेषावष्टंभेन दूषयति। नैष दोष इति। ब्रह्मदारण्यक
 श्रुत्या लोचनायामपि नैतदित्याप्यमित्याह। न्यत्रापीति। आचार्यस्यो ज्ञाते शत्रोरिति संबन्धः। तस्यात्मत्वे हेतु
 माहात्मन इति। एकाहादिरूपो न्योतिष्ठो मादिरर्हो रास्तत्र स तसो मह्यं त्वताद्वयमहोने प्रसृतं सन्नेत्वा स त
 मिति भेदः। तवेति पुनर्वचनमन्वयदर्शनाय। न केवलं प्राचीनशालनिष्ठमिदं फलं किं त्वन्यस्यापि भवती
 त्याहम्योपीति। तर्हि यथोक्तवैश्वानरज्ञानादेव कृतं ह्येतत्प्राचीनशालाहमर्हतीति। अक्षरार्थमुक्त्वा विवशि
 तार्थमाह साध्विति। अथ प्राचीनशालेतद्दोषी भूते जिज्ञासमाने सत्यनंतरमित्यर्थः। आदित्यस्य शुक्ला
 दिरूपत्वमष्टमे स्पष्टीभविष्यति। तस्य सर्वरूपत्वेन विश्वरूपत्वं मुक्तमुपपादयति। सर्वातीति। अस्य त्रि
 मित्याश्चिदक्षरैतदित्यातः प्रागेति शेषः चक्षुर्बुद्धेर्दित्यादिवाक्याचष्टे॥ चक्षुरित्यादिना तत्रापि ता
 त्पर्ययथा पूर्वद्रष्टव्यमित्याह पूर्ववदिति। सत्ययज्ञो यरमानंतरमित्यर्थे शब्दार्थः। अथ गित्यतः प्राक्तनमा
 दित्यदेन गृहीतं यथकुक्षुमेति प्रतीकमादाय आचष्टे नानेति। आभिमुख्येनागच्छन्ना वहतत्वेन यमुद्धतस्मा

ते

ते

छांभाटी

१५८

त्वामित्यादिवाच्ये। तस्मादिति। नानादिधानानाविधासिद्धिर्भवत्येतत्। अतस्त्वामित्यादिसमानमित्यत्रादिप
 दस्युयास्त्यत्रवाक्यसंग्रहार्थे। उक्तवाक्येयमिदं प्रायसाभ्युपगम्यत्वाहशरास्त्विति। इदं धर्मोपरमानंतर्त्यमथत्राव्यर्थः। अ
 त्रादियदमेव इत्यस्मात्प्राक्तनवाक्यसंग्रहार्थे कथमाकाशस्य बहुलत्वमत आह। बहुलत्वमिति। कथं शरीरस्य मध्य
 मेभागे संशयवाची संदेहशब्दो वर्ज्यते तत्राह रिहेरिति। आकाशस्य सर्वातत्वेन बहुलत्वादेहस्य परिच्छिन्नत्वेन
 तदभावात् कथमाकाशं वैश्वानरस्य शरीरं स्यादित्याशंकाह। मांसेति। तच्छरीरमित्यसंबंधः। जनस्योपरमानंत
 रमथशब्दार्थः। कथमत्मात्मको वैश्वानरो रपिरिति धनेन निर्दिश्यते तत्राह अह इति। आयुष्टतमितिवत् कार्य
 वाचकेन फाररांतवश्यत इत्यर्थः॥ तस्माद्यत्रोक्तं वैश्वानरो यासनादित्येतद्गुरुपदं वैश्वानरो यासनात्तदन
 वानित्येव वक्तव्यं कथं पुष्टिमानित्यधिकावायस्तत्राह पुष्टिश्चेति। मन्त्राश्रयो धनुर्वेको वास्तिरित्यभिधीयत इत्याश
 येनाह। वास्तिरिति। प्राचीनशास्त्रप्रभृतिषु पंचसमौ न मातिष्ठमाने घनंतरमित्यथशब्दार्थः। उदाहरणं तेषु वि
 धार्थेषु सन्नेषु सामस्तेन वैश्वानरविधावक्तुकामस्तेषां मिथो ज्ञानमनुवदति तानित्यादिना अनर्थकाविवान
 र्थकौनियतौ न त्वनर्थकावेव तेषां मिथो ज्ञानं तत्र प्रसिद्धिस्मारकत्वाच्च यमित्यन्वयाद्ये प्रागुक्तमपि पाठक्रमेण

राम०

१५८

पुनरन्यथयथाविहासइतिसंबंधः॥ यथाज्ञातसंधाहस्तिदर्शनेभिन्नदृष्टयो भवेति तथा ययं वैश्वानरमात्मानमेक
मपि सर्वोत्तमं संतं मित्रमिव विहासः यथिष्ठिनात्त रूपेणात्मानं बुद्धवंतः तथा च मिथ्यादर्शिनो ययं प्रागेव प्रत्यक्षाया
भामागतवंतः साधु कृतवंत इत्यर्थः। प्रथमं विद्यावक्तुं पातनिकां कृत्वा तामिदानीं मुपदिशति। यस्त्वित्यादिना एतमे
व भूपत्यासो स सर्वे अत्र मनीजिसंबंधः॥ एवं शब्दार्थमाह यथोक्तेति। एकं समस्तं त्रैलोक्योत्तमकमिति यावत्
॥ प्रादेशमात्रमित्येतदिभजते प्रदेशैरित्यथोक्तेराधिदैविके च यवैरध्यात्मं प्रत्यगात्मन्येवायं मीयत इति यु
त्यत्या प्रादेशमात्रमिति यावत्। प्रकारांतरेणाव्याचष्टे मुख्यादिषु चेति। तेषु हि प्रदेशेषु यस्मिन् कर्तृत्वेन साक्षित
यामीयत इति युत्यमातद्योच्यत इत्यर्थः॥ विधांतरेणाव्याचष्टे घुलोकादीति। अर्थांतरमाह। प्रकरोति। आमने
ति चेन्न मस्मिन्निति न्यायेन यथांतरमाह। शाखांतरं चिति। अस्तताहं जावालश्रुत्यनुसारेण मद्धोनमारभ्याधा
रफलकपयंते देहावपवे संपादितो वैश्वानरः। प्रादेशमात्रइति नेत्याह इह इति। सर्वोत्तमेन वैश्वानरस्योपसंहार
शनाश्चात्र जावालश्रुतिरनुसर्तव्येत्यर्थः॥ विशेषणान्तरं व्याचष्टे। प्रत्यगात्मतयोति। सर्वेश्वरत्वं सर्वोत्तमत्वं सर्वप्र
त्वं वाहेतुत्वं वैश्वानरशब्दमनेकधा व्याकरोति विश्वानित्यादिना। ईश्वरो वैश्वानर इत्यत्र वैश्वानरस्य दमुभय

त्रसंबंधतो सर्वेष्वनरविद्वन्मदसर्वेषुलोकादिषु स्थित्वा त्रमतीति संबंधः। कथमात्मशब्देन शरीरादयो गृह्यन्ते तत्र
ह। तेषु हीति। सर्वेषु लोके स्थित्वा दिवा कस्य तात्पर्यार्थं दर्शयति। वैश्वानरविदिति। वैश्वानरो यासकः सर्वोत्मा सन्न
त्रमतीत्येवं कस्माद्धेतोर्निश्चितमित्याशंका मन् घहेत् प्रदर्शनय रत्वेनोत्तरत्वेनोत्तरं वाक्प्रमुपादत्तं कस्मादित्यादिना
। कैत्मा सन्न त्रमतीत्येवं कस्माद्धेतोर्निश्चितमित्याशंका मन् घहेत् प्रदर्शनय रत्वेनोत्तरत्वेनोत्तरं वाक्प्रमुपादत्तं
कस्मादित्यादिना। वैश्वानरस्यै सर्वोत्मात्वात्तदुपासकस्यापि तदात्मन यासकत्वात्सौ सर्वोत्मा भत्वा सर्वत्रान्न
मतीति युक्तमित्यर्थः॥ तस्येत्यादिवाक्यस्य तात्पर्योत्तरमाहाद्यवेति। प्रधानविद्यामुक्त्वा तदंगप्राणाग्निहोत्रं द
र्शयित्वा कामो भूमिकां करोति॥ अथेति। संयादयितुमिच्छन्नादौ तदंगान्यस्य यतिराहेत्यर्थः वेदिरिति स्थंडिलमा
ने गृह्यते। अग्निहोत्रे नावभात्रस्योपयुक्तत्वादितरस्य दर्शयित्वा साधंगत्वाद्देघामास्तीर्येते ये दर्भा बहिः शब्दे
नोच्यन्ते। इदमस्य गार्हपत्यत्वं मनः प्रणयनहेतुत्वात्प्राणीतमुत्पन्नामिवेत्यर्थः॥ आहवनीयसादृश्यचमुखस्य दर्श
यति आहवनीय इति। एवं सती भक्त्या येनाग्निहोत्रे संयादिते सतीत्यर्थः। संयादितस्याग्निहोत्रस्याग्निहोत्रत्वस्य सा
मान्यादस्युद्धारणादीनितदंगान्यत्र भवेपरित्याशंका तदुद्दिमात्रस्य विवक्षितत्वान्नैवमित्याहाग्निहोत्रेति। इहेति वैश्व

۲۲

नरविद्ये भोजनमुच्यते प्रकृतलोभातावांतरविभागा माह सभोजनेति । कथमिमं त्रयोवा इव परिमारां वा फलं वा पश्यते तत्र
 यमं प्रत्याह प्राणापेति । यदि द्वितीयस्तत्राह दुतीति । अवदानस्य प्रमारापरिमारां कर्मिणां प्रमारां प्रसिद्धतेन परिमित
 मितियावत्तृतीयश्चेन्न त्राह तेनेति । भुंजानस्य तर्पणं प्रत्यक्षं प्रमारां प्राणादेस्तस्यौ शास्त्रमिति विभागमपि प्रेत्याह प्र
 त्यक्षमिति । प्रजादिभिश्च भोक्ता रप्यतीति संबंधः । प्रसिद्धाग्निहोत्रनिदाद्वारेण वैश्वानरविद्ये पथोक्तमग्निहोत्रमवश्य
 कर्तव्यतायै स्तोतिसयः कश्चिदित्यादिना । प्राणाग्निहोत्रस्यैव शिष्ये हेतुं तं तस्मिन् शब्दोपात्तं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति
 । कथमित्यादिना नैव्यामिकाग्निहोत्रनिदाद्वारा प्राणाग्निहोत्रस्तत्पनंतरं विधांतरेण तस्यैव निखद्यता कीर्त्यत इत्य
 थ शब्दार्थः ॥ एतदिति वैश्वानरदर्शनमुक्तं । स्वमिति वैश्वानरस्योक्तं सर्वोत्तमकृत्वादिप्रकारेणोक्त्यर्थः । अग्निहो
 त्रमिति सांपादिकमग्निहोत्रं गृह्यते । कथमिदमुक्ताथ सर्वेषु लोकादिष्वत्र मतीति वाक्यं व्याख्यातं तस्य सर्वेषु
 लोकादिषु हुतं भवतीत्यन्यादृशमिदं वाक्यं तत्राह हुतमिति । इतश्च वैश्वानरविद्यावतोऽग्निहोत्रं विशिष्टमिति
 चतुर्वैश्वानरविधां स्तोतुं चेति । तत्र वैश्वानरविधामहात्म्ये दृष्टं तद्विद्यावत्तद्विद्याकायामुंजमध्यवर्तिरणा
 म्येते तत्सर्वशब्दाद्याह बुकर्मणो विदाह माशंक्याह वर्तमानेति । वैश्वानरविधापामहाफलत्वे सिद्धे तद्विद्यावतोऽग्निहो

छां भा. टी.
१००

त्रं विशिष्टमिति तत्कर्तुः सर्वदोषास्पृशित्वमित्याशयेनाह। य एतदिति। विद्यामेव विद्यास्तुतिद्वाराऽग्रहोत्रमिति पावत।
स्तुत्यर्थेऽग्रहोत्रस्य स्तुतिरूपो योर्थः तस्मिन्नित्येतत्। मंत्रस्य तात्पर्यार्थं दर्शयति जगदिति। विदुषो वैश्वानरात्मजः सर्वोत्तमस्ति
त्यर्थः॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्ये श्रीशुद्धानंदस्य पादशिष्यभावादानंदज्ञानहृतायां छांदोग्यभाष्यटीका
यां पंचमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ॥ श्रीशुद्धमस्तु ॥ ॥ श्रीगोपाळकृष्णाय नमः ॥ श्रीसदाशिवाय नमः ॥ श्रीरामचं
द्राय नमः ॥ ॥ चतुर्थेऽध्यायस्य अतीतिनसंदर्भेण संबंधं वक्तुं प्रतीकारहीना तं प्रतिजानीते चेत्तत्केटुरिति। तमेव
प्रकटयन् प्रथमं तृतीयेनाध्यायेनास्य संबंधं कथयति सर्वमिति। एतद्वक्तुं तदर्थो येषोऽध्याय आरभ्यत इति
संबंधः। व्यवहितं संबंधं मुक्ताऽव्यवहितं तमादर्शयति अनंतरं चेति। अध्यायतात्पर्यमुक्ताऽख्यायिका तात्पर्यमा
हयितेति। यिता प्रतिवक्ता पुत्रश्च प्रपत्येवं विधेयमाख्यायिका सा च विद्यायाः सारिष्वद्योतनार्थापिता हि पुत्रा
यसारतरमेवोपादिशतीत्यर्थः। कुलस्यानुरूपमित्यादिवचनान्न कुलाधमस्य गुरुत्वमिति गम्यते। बुद्धवयं म
ध्ययनार्थमिशोतेषः। गलेत्यादिवचनान्माता वकाधीनमध्ययनमिति सूचितं॥ माभूदयनयनमध्ययनं वेत्त
शंकाहनचैतच्छक्तमिति। किमिति पिता स्वयमेवोपनीय पुत्रं नाध्यापयति तत्राह तस्येति अतः शब्दः स्वारहविषयः।

राम०
१००

अनुमानं कल्पनं चेतनं धृक्कमिति। किमिति पिता स्वयमेवोपनीय पुत्रं नाध्याययति तत्राहस्येति अतः शब्दः स्वो
हे विषयः॥ अनुमानं कल्पनं चेतनं धृक्कमिति। अन्वचनो नुवचनसमर्थः। कर्मव्युत्पत्त्या करणव्युत्पत्त्या चोद
शशब्दोपस्थातः॥ किमित्यधीत सर्ववेदमधिगततदर्थं वपुत्रमन्तविद्यामधिकृत्ययिता एतत्तत्तस्य सर्ववेदधयना
रिनैव कृतार्थतादित्याशंकाहसर्वोपनीति। तदेतदद्भुतं श्रुत्वा हेतुत्वं विवराणोति। कथं त्विति मन्मयमित्यस्यैवाम् व्या ४
दिकारजातमिति। तद्यथा मन्मिडेन विज्ञातेन विज्ञातं स्यात्तथा न्यदपि सर्वकारणो न विज्ञातेन तद्विकारजातं विज्ञातेभ
वतीति योजना। अन्यविज्ञानादप्यविज्ञानमस्यत्वादष्टित्वमिति शङ्कते कथमिति कार्यकारणयोरेव स्यात्सिद्धेर्मेव
मित्यपरिहरति। नैष दोष इति न देवस्फुटयति यन्मन्यस इत्यादिना। अन्यत्वाभावे लोकप्रसिद्धिविरोधे शङ्कते कथं
नहोति। वाचारंभणामित्यत्र वाचेति तृतीयायस्यार्थे द्रष्टव्या। नामधेयानामन्यस्यार्थे कथयति नामैवेति विकारस्यमि
थ्यात्वे किंपरमार्थतोस्तीत्याशंकाह। मन्मिडेनैवेति एकेनैव दृष्टान्तेन विवक्षितार्थे सिद्धौ किमनेकदृष्टान्तोपादानेनेत्या
शंकाहानेकेति। न वा इत्यादिप्रतीकमादाय व्याचष्टे भागवत इति तेषामज्ञाने हेतुमाह। यद्विद्यादिना। ननु मन्मिडेनैव
णामज्ञानमावक्ष्याणो गुरुदोही प्रत्यवायी स्यादित्याशंकाहावाच्यमपीति। गुरुणामज्ञानमतः शब्दार्थः। यद्विज्ञा

छांभाटी

१०९

नेन सर्वविज्ञानं लभ्यते तदिच्छायनं प्रतिज्ञातं प्रकटीकर्तुं प्रथमं सर्वस्य सभात्रत्वं प्रतिज्ञानीते सदेवेति। स च दस्य सामान्य
विषयत्वं व्युत्पत्तिर्मादतीति। तस्य यच्चिद्व्यादिभ्यो विशेषं दर्शयति स स्ममिति। आकाशादिभ्यो विशेषमाह। निर्विशे
षमिति। अंत्यविशेषविशेषमाह सर्वगतमिति। तस्य तादृश्यव्यावर्तयत्येकमिति। प्रत्यगाभिन्नस्य तस्य संसास्तिवार्
यति निरंजनमिति निश्चिपत्वेन तत्कूटस्थत्वमाह निरवयवमिति। यथोक्तेवस्तु निप्रमाणमाह। यदवगम्यत इति। विशेष
यगानुसारेण शंकते किं न दानीमिति। वर्त्तमानदृष्टायामसत्त्वं जगतो नास्तीत्याहुनेति सदा सत्याविशेषे विशेषणान
निर्वहतीति शंकते कथमिति किं विशेषणसामर्थ्यादिदानीमसत्त्वं जगतश्चोद्यते किं वा विशेषणस्यार्थवत्त्वं यच्च
तेतत्राद्यं ह्ययतीदानीमयीति। अथ सविरोधाच्च वर्त्तमानावस्थायां जगदसत्त्वसिद्धिरित्यर्थः। द्वितीयं प्रत्या
ह किं त्वित्येवं वर्त्तमानं जगत्त्रामरूपविशेषणावदावक्ष्यते तदिदं शब्दस्य तदुद्देश्यविषयभावेन स्थितं भव
तीति कुत्वेदमिदमिदानीमित्यापि व्यवहिते तदेव त्वग्रे प्रागुक्तं स च दस्य तदुद्देश्ये तावन्मात्रगम्यमेव न वि
दंशब्दस्य तदुद्देश्यविषयो भवतीत्येव सदेवेदमासीदित्यवधार्यते तस्माद्विशेषणादिदं शब्दबुद्ध्यावस्थपेक्षं
प्राक्कालीने जगत्प्रविहृदमित्यर्थः। अथावर्त्तमानावस्थायां यजगतः सत्त्वे किमिति तत्रेदं शब्दबुद्धीनक्रमेते

राम०

१०९

त आह नहीति। यथा सुषुप्ते काले सदयिवस्तने दंशद्वयुधोः गोचरस्तथा प्रागुत्पत्तेः सदयिजगन्नामवत्वेन रूपवत्त्वेन चेद
मिति न व्यवहर्तुं शक्यं करणो यसं हारस्यो भयत्रुत्पत्त्यादित्यर्थः। सुषुप्ते यिवस्तनो न सत्त्वं मानाभावादित्याशंक्याह यथा
ति न हितत्रवस्तनोऽसत्त्वमुत्थितस्य यणमर्शादनुभूतस्यानुभविष्यत्त्वाभावे तदयोगान्न च तत्र विभक्तवस्तुदृश्येनेस
सुषुप्तभावप्रसंगादतस्तत्र केवलसम्भवंति। यथा वगमस्तथा प्रागुत्पत्तेरपि सर्वसम्भावमुक्तमेवेत्यर्थः॥ उक्तमेव
र्थसंप्रतियत्ने नोदाहरणान्तरेण समर्थयते। यथा सादिना। किमिदं सदित्येषायां तद्व्यशयाहेकमिति अवतारि
तेन शरावाको प्रथमविशेषणयोरर्थमाह स्वकार्येति सजातीयस्वगतमेदहीनमित्यर्थः॥ विशेषणान्तरमदाय
याकरोत्यद्वितीयमितीति विजातीयमेदस्यमित्यर्थः॥ यदुक्तं सत्सामानाधिकरण्यात्सदेव स्वरूपमिति तत्रारंभवा
दाशंक्येन न्वितिकिं कार्यस्य सत्सामानाधिकरणं वर्तमानदशायां परयक्षेपि संभवतीत्युच्यते किं वा प्रागवस्था
यामपीति विकल्पाधमंगीकरोति सत्यमिति द्वितीयं दृश्यति। प्रागुत्पत्तेस्त्विति। लक्षणावाक्यं च परयक्षेदुपो ज
मित्याहनचेति। वाक्यद्वयपर्यलोचनया परपक्षासंभवमुपसंहरति तस्मादिति दृष्टं तदाप्येति कपोरे कल्पान
दृष्टान्तानां कार्यकारणभावेदनिष्ठत्वात्तु वैशेषिकपक्षासिद्धिरित्याह मदादीति। वैशेषिकपक्षासंभवेऽपि वेनास्ति

छाभाटी
१२

कयसोभविष्यतीतिशंकतेतत्रेति। असह्यदस्यतद्व्यावृत्तविषयत्वंवारयत्यभावमात्रमिति सतो न्यदसदिति स्थिते
सदादिनायिप्रतियोगिभूतंसदास्थितमित्याशंकाहसदभावमात्रमितितरेवैधर्म्येदंतेनस्युरयतियथेति सदि
यथाभूतमसदिति चेततो विपरांतरद्वयमागं सखासं चेति द्विविधं तत्वं भवतीति यथानैष्यापि कावरंति द्वेन त्वेसदसती
भावाभावाविति तैरप्यभ्युपगमाजनयावौ द्वौ द्विविधं तत्त्वमिष्टं सदस्यं ताभावोऽसदित्यभ्युपगमादप्रतीतप्रतियोगिका
भावस्यात्यंताभावतयाशशविद्यारोनास्तीत्यादौ प्रसिद्धत्वादित्यर्थः॥ तमिमं वैनाशिकपक्षं शिष्यमुखेन हृषयति नन्विता
दिनाशिव्योक्तमंगीकरोति वाटमिति भावस्य योऽभावस्तन्मात्रमसदिति अभ्युपगच्छतांते ब्राह्मणेन युक्तं कल्पसंबंधाद्यसत्
तियुक्तमेव त्वयोक्तमित्यर्थः किंच तन्मते यस्य कस्यचिदसत्त्वमिष्टं सर्वस्य चेति विकल्प्याद्यमुयेत्यद्वितीयं हृषय
सत्वेति किमभ्युपगंता यदा कदाचिदभ्युपगंतव्यः किंवा प्रागवस्थायामपीति विकल्प्याद्यमंगीकृत्य द्वितीयं
यथाशंकते इदानीमिति सकिंतदानीमसत्त्वान्नाभ्युपगम्यते किंचातदभ्युपगंतुरभावात्ताद्यद्व्याहृतप्रागुत्प
त्तेरिति न द्वितीयः प्रागुत्पत्तेर्जगदसदिसस्याभ्युपगंतासंप्रत्यभ्युपगम्यते तथा प्रागवस्थायामभ्युपगंता
सन्नित्यस्याप्यभ्युपगंतुरिदानीमभ्युपगमसंभवात्तद्विप्रागुत्पत्तेस्तत्सत्त्वेमाभाभावः विमतः कालोत्पत्तिस्तत्ता

सम०
५७२

वाक्कावत्वात्संमतवदित्यनुमानादित्याह प्राप्नुत्यनेरिति। यरयशंसं दृषयित्वा वाक्कावत्वात्पर्येदशोयितुं चोदयति नन्विनि। अ
न्यायोहस्यशब्दाद्येते सत्ययोश्च वस्तुनस्तदर्थत्वे वाक्यमसदिति शब्दस्यार्थसिद्धिराहुते श्रमीमांसकप्रक्रियया
शब्दार्थत्वे सत्येकमाद्वितीयमिति यदयोरावति वाचकत्वायोगादर्थो न्ययपत्तिस्तदभावे च यदर्थसंसर्गाद्यात्मनो वा
क्यार्थस्यान्ययपत्तिर्वाक्यार्थो न्ययपत्तौ च निर्विषयमिदं वाक्यमप्रमाणां स्यादित्यर्थः। समिनिवेशनिवृत्त्यर्थमिदं
कं नरूपस्य मेव साक्षादभिधत्ते तन्न वाक्याप्राप्तात्पत्तिरिति परिहरति नैष दोष इति। तथापि कथमसदादिशब्दा
नामाप्येते शक्तित्वे वाक्यार्थोपपत्तिरित्याशङ्काह सद्यस्त्ययमिति। एकमद्वितीयमिति शब्दद्वयवदित्वासीदिति च शब्दो
त्पत्तेन समानाधिकरणावेवेत्याह तथेति सदेवेत्यादिवाक्यस्योक्तविधयार्थवत्त्वेऽपि कथमसदेवेत्यादिवाक्यमथैव
दित्याशङ्काह तत्रेति। इवशब्दोपपत्तिरिति स्मिन्नर्थे तद्वदिति च कथं प्रयोगादित्यर्थः किमिति वाक्यस्य सदभिनि
वेशनिवृत्तिरित्येतत्सदभावपरात्ममेव किं न स्यादित्याशङ्काह नैतन्नि। सदभावस्यात्यन्ताभावत्वशून्यत्वात्
त्वात्पुनश्च शक्तिगोचरत्वासंभवादित्यर्थः॥ अन्यपरात्वासंभवे सदभिनिवेशनिवृत्तिरित्येतत्वाक्यस्य सिद्धमित्यु
यसंहरत्यत इति प्राक्कावत्वेऽप्युक्तस्य सदभिनिवेशनिवृत्तिरत्र विवक्षिता चेत्तर्हे न न्ययमेव प्रयोक्तव्यमिति

छांभादी तसदेवेदमयस्यासीदिति प्रपुक्तमित्याशंकाह दर्शयित्वेति अथ वा सदेवेत्यादिना स्वपक्षमुक्तात्तदुदाहरणार्थत्वेनास
 १०३ देवेत्यादिना नुवादेयमिति तात्पर्यं नरमाहा दर्शयित्वा हीति प्रथमे पक्षे तस्मादित्यादिवाक्यस्याप्योभावात् द्वितीयः
 पक्षो गृहीतस्तत्र कारणस्यासत्त्वमुक्तमिदानीं कायस्यापि तद्दर्शयितुं तस्मादिति अजायतेति वक्तव्ये कथं श्रुत्या जा
 यतेति प्रपुक्तमित्याशंकाह अदभाव इति कुतस्तत्त्वत्वेत्यादिवाक्यालोचनायामपि द्वितीयपक्षोऽप्यस्य भिद्येत्या
 ह न देत इति विमतमभावपुरस्सरं कार्यं तादं कुर्वदिति प्रमाणांशं कते यदपीति अप्रसिद्धविशेषणत्वं मत्वा परिहरति
 दपीति बीजो यमदेनां कुरोत्यनेति रित्वा कथमप्रसिद्धविशेषणानेति शंक्तेः कथमिति किमंकुरोत्यनेति बीजावयवा यवा इत्यम्यं
 ते किं वा बीजाकारसंस्थानमिति विकल्पाद्यं प्रत्याह पेतावदिति द्वितीयं दूषयति यत्पुनरिति तत्किं परमाशंका वस्तु किं वा सं
 वृत्तिसिद्ध्याद्योभ्युपगमविरोधादित्युद्धृतं द्वितीयमुक्ताय यत्पक्षसंवत्येति संवृत्तिविकल्पयति कैपमिति आद्ये भा
 वस्याभावात्पुनरुक्तौ दृष्टांतासौ वा संवृतेरवस्तुत्वेन बीजत्वासाधकत्वादित्याह यद्यौ द्वितीयमन्वेष्यत्येति तत्संप
 दासं विद्यते आद्याद्यते सा संवृतिर्लौकिकी बुद्धिः सी चेद्भाव रूपेणातर्हितया बीजावयवानामंकुराकारयारिणामसि
 द्देष्टांतासिद्धिरित्यर्थः ॥ लौकिकबुद्धिमनाश्चित्यपरमतमेवार्थशंकते अवयवा इति असत्यवयविन्युपमर्हयो

ति ३

गवस्ययवेद्ययितरयोऽस्यतुल्यत्वात्तदेवं बोधमित्युक्तमाह नतस्वयमेव चित्तदेवस्युत्पत्तिः। यथोत्तिनचसामुप
 रमावयवीनास्यवयवास्तुसंवेतिवेत्तत्राहवीजावयवानामपीतिनर्हि तेष्वाभंकरजनन्युपमदेः स्यादिति वेत्तत्राह
 तदवयवानामपीतिनचं कुरेजन्नन्यवयवययरेयराविश्रान्तिरिति मित्युपपद्यते तस्याः शून्यत्वे तदुपमदेः सकारणावादा
 पातादशून्यत्वेपि कार्यत्वे कादाचित्कद्रव्यस्य सारवयवत्वेनोक्तदोषतादवस्थ्यादकार्यत्वेभावश्चेदुपमदीसिद्धिरभाष्ये २४
 तदुपमदेः सकारणावादायतिरेवेतिभावः॥ असद्वादस्याप्राप्तात्कत्वमुक्तासदादस्यप्राप्तात्कत्वमाहसबुद्धीति
 । परमतेदृशांताभावमुक्तमन्यस्वमतेतत्सत्तंच समुच्चिनोतिनत्विति घटस्याप्यभावादेवोत्पत्तेरिष्टत्वाद्दृशांतासंप्राप्तियन्निता
 शंकाहयदीति किंच यद्यस्योपादानंदष्टतत्त्वद्रव्यत्वात्तत्रानुवर्त्तते यथा तथा भावश्चेत्तद्यदादेरुपादानंतत्त्वद्रव्ययो
 तत्रानुवर्त्ततेत्यातांनचानुवर्त्ततेतस्मादसतः सदुत्पत्तिरयुक्तेत्याहभावेति। भावस्यसतोमत्तिरस्य घटादिकारणात्वम
 न्यययतिरेकाभ्यामुक्तं तत्रान्यययतिरेकयोरन्यथासिद्धिमुद्गावयतिपदपीतितास्मिन्नपिपक्षेनमस्यसौतिरित्युक्तमा २५
 हतसपीतिपदुक्तंसद्रूपायाबुद्धेः सद्रूपाबुद्धिप्रतिकारणात्वमितितदसिद्धमिति शंकते मद्बुद्ध्योरितिसत्वसिद्धौ हि
 वैभावित्वंकारणासंकार्यत्वं चोत्तरमावित्वं पुक्तंबुद्धीनांचासत्त्वादानंतर्पमात्रेणव्यवहियतेतिमित्तनेमितिकत्वमित्यर्थः

म१

घाभा.टी.
१४

असतीनापि बुद्धिनामानंतरेणानिमित्तनेमित्तिकत्वमित्येतन्नशक्यं संभावयितुं दृष्टान्ताभावादित्युत्तरमाह न बुद्धिनामि
 त्तिकुतस्तत्त्वत्वादिवाक्याख्यातमयसंहरत्यत इति एवं सतः स इत्यतौ दृष्टान्ताभाव उक्त इदानीमन्यदयसंहर
 तमितिशंकां चारयन्त्यसत इति स्वयं सिद्धिमुपसंहरतीति संबंधः। सिद्धांतोपि दृष्टान्तासिद्धिस्तस्येति शंकेतेनानि
 नियमविमर्शोद्योत्पत्तिर्दृष्टान्ताप्यनमदोमदंतरं घटांतरं ता मुत्पद्यमानमुपलभ्यते तस्मान्न सतः सदेतरो
 त्यतिरित्यर्थः। किं सदेतरोत्यसतः सकाशादुत्पत्तिरेव वार्यते किं वा कारणात्वं सतो निराक्रियते तत्राद्यमंगीकरोति सत्य
 मिति द्वितीयं निराकरोति। किंतु हीति तत्रापि दृष्टान्ताभावमाशंक्याह यथेति किं वा कारणात्वं सतो निराक्रियते तत्राद्यमंगीकरोति
 सित्यमिति द्वितीयं निराकरोति। किंतु हीति तत्रापि दृष्टान्ताभावमाशंक्याह यथेति कुं रत्नीभावे कार्यत्वप्रसिद्धिर्नीलोत्पत्ति
 र्कोटिहरणांतरमाह यथावेति। प्रमेदैरवतिष्ठत इति संबंधः। सत एव सर्वप्रकारेणावस्थाने प्राक्काविकं कार्यस्यासत्
 वचनमयुक्तं तस्य सर्वदा सत्त्वाविशेषादिनिशंकते यद्येवमिति प्राग्वच्छाहकारासन्मात्रत्वं च कार्यस्यावधार्यते त
 थाचकारास्येव सतस्तेन तेनाकारेणावस्थानमित्यांगीकारेण कार्यस्य प्राक्काविकं सत्त्वावधारणमविहङ्गमित्यत
 रमाहानीति। कार्यस्य कारणाभावे चैव धत्तं तर्हि कारणमेवासीन्न कार्यं तरे सदेवेदानीं जातमित्यसत्कार्यवाप्ति

राम०
१४

तमायातमिति शंक्ते प्राप्तिमिति कारणास्येव कार्यरूपेणावस्थानात्ता सत्कार्यवादापत्तिरिति दृष्टान्तेन परिहरति नेत्यादिना
विमतमुपादानाद्विधने तादृशशरावुद्धिविषयत्वाद्यथाश्वबुद्धिविषयशरातो महिषस्तनेभिद्यते तथा च कथं सत एवेदं
धाविषयानिर्वोच्यवस्थांगीकारेणासत्कार्यवादापत्तिरिति चोदयति नन्विति विषयशरावुद्धिविषयत्वस्य भे
दमात्रसाधकत्वे सिद्धसाधनतात्त्विकभेदसाधकत्वे दृष्टान्तासिद्धिरित्यभिप्रेत्याह नेति किंच कार्यस्य व्यभिचारित्वेन
अस्योदिवन्मिथ्यात्वा नुमानादनिर्वोच्यसंस्थानादेव कार्यबुद्ध्यात्वेन त्वं सतो गीकर्तव्यमित्याह यिंतेतरेव स्फुटं
दयति पद्योति मृदं तरेणायिं दृष्टयोः स्वरूपाभावादिति तत्त्वार्थः अत्र व्यभिचारेणापोत्वमित्यादि दृष्टान्तः अत्र व्यभिचारत्वमा
हनस्मादिति दृष्टान्तगतमर्थे दार्ष्टेते समर्थयसेवमिति यथगेव प्रथमानस्य कार्यस्य कथं सन्मात्रत्वमित्याशङ्काह वाच्यं
भरोति कार्यमिथ्यात्वं स्फुटीकर्तुं चोदयति नन्विति यथावत्त्वज्ञातेभ्यो रज्यं वयं वेभ्यः सयोदिसंस्थानमनिर्वोच्यमि
थं तथा प्रतिजनितजगत्कारणात्बुध्यनुययस्याकस्मिन्नेभ्यः सतो मायोयाधिकस्यावयवेभ्यो विकारसंस्थानमयपद्य
तेतस्मादयं हेतुप्रयं चोब्रह्मविवर्तेः संभवतीति परिहरति नैष दोष इति ब्रह्मविवर्ते जादित्यत्र प्रतिमनुकूलयति वा
चारंभरामिति प्रयं वेमिथ्यात्वे फलितमुपसंहरत्येकमेवेति अद्वितीयत्वसमर्थनार्थं पुनरवाकमुदाहृत्य व्याचष्टे

सोभाटी
१५

त्सरितिसत्त्ववचनं जगत्कारणं प्रधानमिति केचित्तरूपेतेन निरस्तमित्याह तच्चेति ईसा पूर्वकारित्वादितियावद्वेते
न साभ्युपगमात् तस्य साधकं सत्त्वमिति शेषः ॥ यो यमिषि वर्तवा रावाश्रित्यो राहाराहयं बहुस्यमित्यादिप्रतिता
त्यं यं वक्तुं निरस्तमेव बोधमुद्रावयति असदेवेति बहुस्यं प्रजायेयेत्यनेनेक्षितरेवकायो कारयति वचनेनैवेति
कोस्मिन्मेतन्निरस्तोमिति प्रतितात्यं यं दर्शयन्नुत्तरमाहनेत्यादिना । तदेव प्रयंचयति यथेत्यादिना । प्रतिज्ञातमर्थं
तद्वयानुसारेणादृष्टं ताभ्यां स्य स्य यति यथा रज्जुरिति । अज्ञानान्वयव्यतिरेकाभ्यां रज्जुसर्पोदेरज्ञानमयत्वं चेदं
मिनिवेशस्य समावा विवेके सत्येवोत्पत्तिर्विचारेणातद्विवेके चानुत्पत्तेर्देतमप्यज्ञानमयमेव तस्य तत्वं समात्रमधिष्ठानं वा
नसातीति मित्यर्थः ॥ तस्य वाङ्मनसातीतत्वे प्रमाणमाह यत इति । अन्यत्वे तद्विदादिषादिवाक्यमादियस्यार्थः । तैत्तिरीय
कश्च विरोधमाशङ्कते नन्विति । तथापि कथं विरोधधीरित्याशङ्क्याहेति विरुद्धमिति अस्यां अतो सतः सकाशादेव
यमेन तेजः सज्जमानमुच्यते अयं तरेतत्तस्मादेव सतः सकाशादाकाशं प्राथम्येन सृष्टमित्युयद्विष्टतया च कथं
मिदं मिथो विरुद्धं सिद्धं तीत्यर्थः । तैत्तिरीयस्य अनुसारेणाद्यां दोग्यं अतेर्वाख्यानसंभवाच्च विरोधोक्तौ नित्यरिहति
नैष दोष इति । सृष्टिक्रमस्याविवक्षितत्वं मंगीकृत्योक्तं तदेव नास्त्यद्वितीयत्वं तसतो विवक्षितमिति यथांतरमात्रि

राम०
१५

माहायवेतितत्रगमकं शीयति मदादीति मदादिकार्ये घटादितद्वानि केरानास्ति मदाघेव तस्य मिति दृष्टान्तो यादना
 स्रगाः सतस्तेजोवनादिकर्षतदतिरेकेरानास्ति सन्मात्रमेव सत्यमिति दाष्टान्तिके पिविवसितं प्रभातीत्यर्थः । ते ते जोसुज
 तेत्यादिश्रुतेस्तात्ययोतरमाहायवेति तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेवैकं करवारीत्यादौ त्रिवक्तृरास्येषत्वात् तत्र यागामेव भज
 नामिह स्रष्टिरूप्यते न चैवं पंचीकरणमविवक्षितमिति वाच्यं भजत्रयस्य श्रुतेः श्रुत्यंतरसिद्धाकाशादिसर्वेष्वप्य
 भगावत्रिवक्तृराश्रयायं चीकरणाय त्वभगात्तथा च श्रुत्यंतरसिद्धयोराकाशवाद्यौ तेजः प्रभृतिष्वेतर्भावमभिप्रे
 त्य त्वघपापेन सर्वस्य सन्मात्रत्वं मंतयमिति मन्वानाश्रुतिस्त्रिवक्तृरागमेवाचक्षणात्तदुरोधेन त्रयागामेव स्रष्टिमाहेत्यर्थः ।
 जसोचेतनस्य कथमीक्षितस्य मित्याशंक्यवाक्यार्थमाह तेजो रूपेति अथांतेजः कार्यत्वे लोकानुभवमनुकूलयति यस्मा
 दिति । अथियामत्रशब्दप्रयोगो हेतुमाह पार्थिकेह । नि । अथां कार्यमन्नमित्यत्रापि लोकप्रसिद्धिं दर्शयति । यस्मादिति
 ताश्रमस्रजं ते तत्राद्रोत्रस्रष्टिरुपादिष्यते पिताम्यस्तत्स्रष्टिरुपादिष्यते तथा च यौनरुक्तामित्याशंसार्थविशे
 षं दर्शयत्यत्र मिति तेजः ऐशतेत्यादौ यथाश्रुतमर्थो गृहीत्वा चोदयति नन्विनिप्राप्तिपुहिंसाप्रतिषेधवदनुय
 हविधानवच्च तेजः प्रभृतिषु तदभावात्तेष्वीशं पकार्यदृष्टिवदेतेषु तत्तद्व्यभावाच्च नैतेष्वीशतां प्रामाणिकं तथा

चाप्रकृतं वाक्यं प्रमत्तं गीतमित्यर्थः। तेषां गौशामीक्षित्वमुपेत्य यरिहरतिनेष दोष इति सतोपि गौशामीक्षरास्य च
 रथायेयाहादिति शंकते न चिति संनिधेः शब्दस्य बलीयस्त्वमुपेत्य यरिहरतिनसदीक्षणास्येति। त्वत्पतेजः प्रम
 तिक्थिशब्दागमत्वमीक्षरास्येति चेन्नैत्याह तेजः प्रमत्तौ नास्ति। विमतमीक्षित न भवत्यचेतनत्वात् कुं भव
 दित्यनुमानात्तेजोमुख्ये जातीक्षरासंभवान्न प्रकृतं तदौयचारिकमुचितमित्यर्थः। सांख्योन्मानावच्छेनेन
 शंकते न चिति अचेतनस्य कथमीक्षरास्येति शङ्काहात इति। अनुमातुं कल्पयितुमिति यावत्। कथमचेतने चेतन
 वउपचारस्तत्राह दृष्टं चेति आत्मशब्दावच्छेनेन परिहरतिनेत्यादिना आत्मोपदेशोपि प्रधाने गौशामि विष्यतीति शङ्कते आ
 त्मोपदेशोपीति। तामेव शङ्कां दृष्टं तद्वारा विचरोति यथेति। इदं परिहरन्नास्मिन्नात्मोपदेशो गौशामि न भवति तत्रिषु
 स्य मोक्षोपदेशादिन्यत्तरमाह तेत्यादिना। मोक्षोपदेशोप्युपचारितो भविष्यतीति शङ्कते सोपीति। शङ्कामेव किं
 रानि प्रधानात्मेति। एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपदेशात्माश्रित्य परिहरतिनयेनेति उक्तमेव विचरोति सत्येकस्मि
 न्निति सतो न्यस्य ज्ञातव्यस्याग्रामाशिराकत्वाच्च सतो ज्ञाने सर्वज्ञानेपदेशोपुक्तिमानित्याह। न चेति। संप्रति हि प्रधा
 नज्ञानेन तद्विहारस्य तदभिन्नस्य ज्ञानं तस्य च पुरुषार्थत्वात् ज्ञाने पुरुषाणामपि ज्ञानमुपचर्यते तस्मादेकवि

ज्ञानेन सर्वविज्ञानोपदेशवशाच्च मोक्षोपदेशान्मुख्यत्वसिद्धिरित्याशङ्क्य सर्वस्य चेति कथमुपनिषद्वारं मोक्षयेत्कथं पु
मर्थसाधनज्ञानार्थत्वादित्याशङ्क्य। पुरुषार्थेति तस्यानुमानवादिनः सांख्यस्य मते मुक्तिहेतोर्ज्ञानस्य जडाजडापौरुषा
नुपपत्तिरित्यादिना तर्कैरीव सिद्धत्वादुपनिषद्वारं मोक्षयेत्यर्थः॥ अतएव व्याख्येयत्वाधिकाभावाज्ज्ञपरित्यागायोगादी
स्तत्प्राधिकरणान्यायेन प्रधानवादासिद्धिरिति परमतानिस्मरन्मुपसंहरति तस्मादिति प्रधानवादासंभवे परिशेषाया
तं स्वमतं निगमयति अत इति। माहाभूतानामचेतनानां ब्रह्मकार्यतोक्तसंप्रतिजीवाविष्टानां भौतिकानामपि परं
परया ब्रह्मकार्यतैवेति वक्तुं तान्यनुवदति तेषामिति पूर्वोक्त्या ये येषां गत्यागतादृशिते तृतीयं च स्थानमुक्तं तानि
तद्यत्नेन यथागच्छन्ते। तेषां प्रसिद्धत्वद्योतनार्थं त्वत्त्वित्कृतं भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्तीत्युक्तं त्रसंबन्धः॥ भूत
शब्दस्य तेजः प्रभृतिषु रूढत्वाज्ज्ञेयामिह ग्रहणं किं न स्यादित्याशङ्क्य हेयामिति भूतानां प्रत्यक्षत्वमेवामिति
निर्दिश्यते संभवति च यस्यादीनां प्रत्यक्षतेति तान्येवात्र भूतानि विवक्षितानि न ह तेजः प्रभृतीनि तेषां प्रत्यक्षत्वायो
गादित्यर्थः॥ तेजः प्रभृतीनां प्रत्यक्षत्वायोगादेषामिति निर्देशानुपपत्तिमर्थयते तेषामिति तेषां प्रत्यक्षतया नि
र्देशासंभवे हेतुं तस्माह। देवताशब्देति देवतानां परेभ्यः प्रसिद्धेरेतेषु च देवतापदयोगाच्चेतेषां प्रत्यक्षत्वं यपत्ति

छाभा.टी.
११७

रित्यर्थः। तस्याभ्रह्मभूतानामत्र भूतशब्देनोपादानायोगादित्यर्थः। अंजं यस्यादीत्येतत्प्रत्यक्षेणोपपादयति। यश्चि
 योदिभ्योहीति। अन्यदपीति गोधाद्यन्ते अंजं जातमिच्छुत्यनुसारं तां इमेव वीजं न त्वं इजमिति शं कतेन न्विति। यो
 येयमिच्छुत्यतिः प्रकृत्या बाध्यो नित्यरिति सत्यमित्यादिना। न केवलं प्रकृते रेषा व्यवस्था किं त्वयपने प्रोत्साह दृश्यते चेति
 सत्येवांजं जाते तज्जातीयमंजं जादिसं तस्या जायते तदभावे तदभाव इत्यन्वयमिति रेकाभ्यामंजं जाद्येवांजं जातिका
 रणं। यद्यप्यंजं जाद्यभावेनांजादियायते तथाप्यंजादिभावेप्यंजं जाद्यभावेपि तद्वतो। तिनान्वयस्तस्यादंजं जादीनामंजं
 जात्येव वीजं जानिनां जादीनीत्यर्थः। धानाशब्दे वीजविषयः। ननु स्वेदजं संशोकजमिति वीजद्वयमवशिष्यते न।
 किमिति न व्युत्पाद्यते तत्राह स्वेदजेति स्वेदजमुद्भिद्यजायमानं शमशकादितदुद्भिजेतं तर्भवति संशोकदोष्या
 जायमानं युकादितदंजं तर्भवति यद्वा स्वेदजं युकादितदंजं तर्भवति संशोकादोष्याद्भिद्यजातं मशका
 दितस्योद्भिजेतं तर्भवति स्तथाचनतयोर्भिद्ययज्यत्पादनायेत्यर्थः। स्वेदजादेरंजं जाद्येव तर्भवति प्रापकमा
 हेवमिति जीवाविष्टानां भूतानां सत्कार्यत्वप्रकाराप्रामातया दुक्तमिदानीं जीवानां विशिष्टरूपेण ब्रह्मकार्यत्वेपि न
 स्वरूपेण तत्कार्यत्वं ब्रह्मेवोपाधिष्वविष्टं जीवव्यवहाराख्यमित्यंगीकारात्तथाच ब्रह्मणि विज्ञाते जीवविज्ञानं

सत्यतिजीवानां च भोगा यतनानि भौतिकानि कार्योपायानि नाम रूपनिर्माणं च कथमित्यभिप्रेत्योत्तरं यमादाय व्याक-
 रोति सेयमित्यादित्यादिना । यथा ब्रह्मस्य मिति पूर्वमीक्षितवती तथा किमिति पुनरैक्षत प्रयोजनाभावादिना शंका
 हतदेवेति । इदानीं महाभूतसंघे नंतरमिति यावद्ब्रह्मणो मायो याधिकस्य कारणत्वात्मा योपाधि वशात् पूर्वसंघावनुभूत
 त्वंतत्संस्कारस्य बुद्धिस्थत्वं स्मरणं चेत्पादिन विरुद्धमिति दृष्टव्यं । आत्मनेति विशेषणस्य तात्पर्यमाह प्राणोति निवि-
 कल्पकविभाज्यरूपदेवतामायावशात् महाभूतानि स्रष्टातेषु यदा प्रविष्टा तदा तदा रूपा उच्यन्ते विराट्प्रभृतिषु समष्टिषु
 ध्यात्मसंदेहेषु प्रविश्य तत देहाभिमानवती देवदत्तादिनाम्ना रूपेणावशौक्यादिना संयोज्य यिदं व्याकरोतीत्याहानुप्रवि-
 श्येति । देवतायाः सर्वज्ञत्वादसंसारितात्त्वात् तं माह्वसं कल्पप्रवेशावयुक्ताविति शंकते न चिति । किं साक्षादनुप्रवे-
 शादिविरुध्यते किं वा जीवद्वारापीति विकल्पाद्यमंगीकरोति सत्यमिति । साक्षादनुप्रवेशादिना त्वेव तर्हि कथं तदित्या-
 कांक्षा पूर्वकं द्वितीयं दृश्यते कथमिति । देवताया जीवद्वारेणानुप्रवेशाद्यविरुद्धमिति शेषः । अविरोधमेव साधयितुं
 जीवस्वरूपमाह जीवोहीति । आभिमुख्येनाह मित्या यरोक्षेण भासत इत्याभासः स्वतो यरोक्षेण विविच्यमात्रं जी-
 वो नामेत्यर्थः । तस्य स्वरूपेणानादित्वेपि विविच्य रूपेणादित्वं दर्शयति । बुद्ध्यादीनि । बुद्ध्यादिभिर्भूतमात्रादिभि

श्रियात्मनः संसर्गस्तेनान्नितस्तत्तत्र इति वा ननु विदामां कूटस्थे संगो द्वितीयश्चेत्यने स च यं
 बुद्ध्यादिभिर्कृतमात्रादिभिः

असंस्पृश्यते तत्राहा चिंतेति। सत्त्वादिप्रकारैश्च कश्चिन्तनीयाः नाश्च निर्गोच्या सम्यग्ज्ञानमंतरेणान्नाशस्यारंभयमाना
 यामायाशक्तिसूत्रस्याविषयत्वेनाश्रयत्वेन च परादेवतावतिष्ठते तस्यैव निष्ठमायाशक्तिवशाद्बुद्ध्यादिभिर्गन्तव्यं सं
 बंधः सिध्यतीत्यर्थः॥ बुद्ध्यादिसंबंधफलमाह। चेतस्येति॥ तदाभासो जीवशब्दाच्च सिध्यतीति शेषः॥ बुद्ध्यादिभिर्ग
 त्मनःसंबंधे मायाशक्तिरूपादानमित्युक्तं तत्रैव निमित्तकारणमाह देवतेति। आवराविशेषशक्तिसंयन्त्रादिमाया
 शक्तिस्ततो विद्योत्पत्त्युद्देशकात्वाद्यनवच्छिन्नदेवतास्वरूपोहमिति विशेषात् अहममावराणि निमित्तं बुद्ध्याद्यं
 स सिध्यतीत्यर्थः॥ बुद्ध्याद्यं मायास्य कार्यतरे प्रतीयति सत्त्वादिभिर्यैव तर्हि देवता संसारिणी स्यादिति चेत्संयन्त्रा
 नद्वारा बुद्ध्यादिसंबंधमनुभूय जीवत्वं प्राप्य सैव संसरतीत्याह अया मात्रेणोति यरस्या देवतायाः स्वतः संसारा
 भावं दृष्टान्तेन स्पष्टयति यथेत्यादिना तस्याः स्वतो दुःखाद्यसंबंधे श्रुतिं प्रमाणा यति सूर्य इति। उपाधिद्वारा तस्या
 संसारत्वे च श्रुतिरस्तीत्याह॥ ध्यायतीति प्रतिबिंबेच्छाया शब्दप्रयोगान्मिथ्यात्वमिष्टमिति मन्वानः शं कतेन
 न्विति तन्मयात्वमिष्टमेवेत्याशंकाह तथेति। जीवस्य मयात्वे स्वीकृते स नित्ये हलोक परलोकौ तद्देहमो
 क्षस्तद्देहश्चेति सर्वमस्यास्य अित्यर्थः॥ द्विशब्दरूपेण मिथ्यात्वेऽपि स्वरूपेण सत्यत्वात् जीवस्य ब्रह्मास्मीति ता

नानुक्तिः संभवतीति स माध्वेनैष दोष इति। यत्तु यत्लोके हलो कार्श्मयाप्यादिति न ब्राह्मणं सर्वे चेति। कथं तर्हि तस्य मिथ्या
लोक्तिरित्याशंकाह स्वतरति। यथा प्रयं चोवृत्तात्मना स यो यि स्वरूपेण मिथ्येत्युक्तं तथा जीवशब्दवाच्येऽपि ब्रह्म
ना सत्यस्वरूपेण मिथ्येति स्वीकर्तव्यमित्याह। तथेति। अथ भोक्ता स्वरूपेण यि सत्योक्तभोग्यप्रपंचस्यैव मिथ्यात्वमि
थ्यतो मिथ्याशंकाह यश्चातुरूपो हीति। लौकिक्या यानुसारेण भोग्यप्रपंचस्य मिथ्यात्वे भोक्तराणि विभक्तस्वरूपे
रातस्य सिद्धिरतो जीवशब्दवाच्यस्य मिथ्यात्वे तद्विशेषस्य सत्तात्रस्य सत्वमिति व्यवस्थेत्यर्थः। यच्च तार्किकैरुच्यते
प्रपंचस्य मिथ्यात्वे सौगतसत्तानुमतिः सत्यत्वे वाद्वैतयाहतिरिति तदप्युक्त्या येन निरस्तमित्याह। अत इति। अद्वै
तवादेशोऽपि भावं वैधर्म्यदष्टांतेन स्पष्टयति यथेति। व्याकरवाणीत्येतदंतं वाक्यं व्याख्यायत इत्युक्तं सामान्यादि
व्याचष्टे सैवमित्यादिना। व्याकृताणीत्येतेन संवन्धः। कथं पुनरिदं त्रिवक्त्राणामित्याशंका प्रथममेकैकं देवतां हि
धाविमन्तपुनरेकैकं भागं द्विधा द्विधा कृत्वा तदितरभागयोर्निश्चिप्य त्रिवक्त्राणां विवक्षितमित्याहैकैकस्या इति। अत्र
प्रधानभावानं गीकारे समानपरिमाणसमुत्पत्तिरिति निर्मितं तत्र त्रिवक्त्राणामेकमेव स्यादित्याह। अथेति। एवकाराण्येदं
शयति न त्विति। अत्र प्रधानभावेन त्रिवक्त्राणामुपसंहर्तुमिति शब्दः। इतश्च अत्र प्रधानभावेन त्रिवक्त्राणामेव स्यामि

छांभा.टी
१.१५

त्याह एवंहीति यद्यद्वा मप्रत्ययत्वा मेनापि किंस्यादित्याशंकाह पृथगिति सेयमित्यादिवाच्ये एवमित्यादिना संक्षेपेण
त्रिवृत्तराणां प्रतिज्ञापोदाहरणतः स्फुटीकर्तुं मारभमारोहरे त्रिवृत्तराणां स्यात् स्फुटीकर्तव्यत्वादेहातिरिक्तेषु प्रथमेतदु
दाहर्तुमुपक्रमतेति कृततावदिति कथमुदाहरणतो वधारणामित्याशंकानंतरवाक्यमवतारयति यत्तदिति उदाहरण
शब्दमुत्पादयति उदाहरणानामेति तत्रैव प्रतिमवतार्य व्याचष्टे तदेतदित्यादिना अत्रिवृत्कृतानां रूपमिति विद्मोति सं
बंधः। तत्राग्नौ रूपत्रये पूर्वोक्तनीत्याय यच्च कृते सतीति यावत्।। इदानीं विवेकदशायामित्यर्थः॥ अक्षरार्थमुक्त्वा
कृतान्यर्थार्थमाह प्रगिति रूपत्रयविवेकात्प्रागवस्थाया मस्ति शब्दबुद्धीतद्विवेकादध्वंतत्रिवृत्तिरित्येतमर्थं ह्यं
तेन समर्थयते। यद्येतास्ति। अग्निविषयेषु संस्थित्यधिककल्पनाया नास्ति निबंधनमिति शंकते। नन्विति रोहिता
दिरूपत्रयविवेके सत्यग्निरित्यत्र मया गृह्यतीत्यत्र दृष्टान्तमाह यथैति। शब्दबुद्धिप्रसेयेपि न श्रुतत्यागोक्तीति यादृ
तिनेवमिति तत्र प्रमाणात्वेनानंतरवाक्यमादाय व्याचष्टे। यत इति। अग्नेर्नीममात्रत्वमतः शब्दार्थः। प्रक्रमय्यो लो
चनाया मुदाहरणो न्यूनत्वमस्तीति शंकते नन्विति यद्वायी कृथादेशोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यद्युक्ते तदप्यं यत्क
संनदत्रस्य यच्च व्रीहियवादेशोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यद्युक्ते तदप्यं यत्कृतं तदप्यं पल्लवतदत्रं स्येत्यदाहरणसंभवात्तन्म

राम०
१.१५

तेतिपाहरीतानेषदौषइति। तर्हितेजोविषयमप्युदाहरणामहनीयेकिमित्युदाहृतमित्याशङ्क्याह। तेजसइति। यद्विष्णुचि
यिनोदाहरणमुच्यतेनोयत्वक्षरामेवसिद्धेदतस्त्रयाणांरूपवत्त्वेनयथोक्तंरूपविभागास्यतेषुस्युदत्वसंभवात्तेजसोद
ष्टानप्रदर्शनमत्रादिविषयोदाहरणोयत्वक्षरार्थेनेननोयेक्षितमित्यर्थः॥ अत्रयोरपित्रिवृत्तरणामुपवक्षितं
चेत्तर्हितत्रयसंगंधयोरसाधारणपान्तयोस्त्रिवृत्तरणामुदाहर्तव्यमित्याशङ्क्याह। गंधरसयोरिति। यथायद्वत्त्रयो
र्भास्वरलोहितंस्मंस्तेजसक्षरूपंयद्युक्तंतदयांयत्स्मंतदत्रस्येतिशक्यतेस्यंविवेक्तुंनतथा मुकोरसोगंधोवातेज
सोयामग्रेष्वास्तीतिज्ञातंशकामित्यनुदाहरणंतयोरित्यर्थः॥ ननुत्रिवृत्तरणयोःत्रिवृत्तिरूपवत्त्वंयसौसंभावि
तौतत्कथंनयोस्त्रयाणामसंभवोक्तिस्तत्राह। नहीति। संभावितवयितौत्रिवृत्तिवत्तुमशक्यावितिअनुदाहरणं
यावित्यर्थः॥ तर्हि सर्वेषुभूतेषुसंभावितयोःस्पर्शशब्दयोरुदाहरणंकिंनस्यादित्याशङ्क्याहस्पर्शशब्दयोरिति
यथालोहितादिरूपत्रयंत्रयाणांविभागेनदर्शयितुंशक्यंनतथाशब्दत्रयंस्पर्शत्रयंचत्रयाणांविभागेनदर्श
यितुंशक्यंनोस्वत्वेकत्रोद्गृहीतानुद्गृहीतस्पर्शत्रयंदृश्यतेनापिरवामधुरमध्यमशब्दत्रयमेकत्रोयत्व
मित्यर्थः॥ सर्वस्यत्रिवृत्तत्वेफलितमाहयदीति। यथायमादित्रिवृत्तंतथासर्वमेवजगददित्रिवृत्तमि

तं गीतं तदाग्रे रश्मि वज्रगतो जगत्समपातं त्रीणि रूपानि तयो वसत्यमिति योजना तथा विकथं सन्मात्रपरिशे
 षः स्यादित्याशंकाह। तथेति रूपत्रयव्यतिरेकेण जगतो भाववत्कृष्टस्यापि रूपस्य एधिवी शब्दितस्य शुक्लरूप
 मात्रजलकार्यत्वात् तदतिरेकेण सत्त्वं एध्वी वृद्ध्या मयि शुक्लरूपमात्राणां लोहितरूपमात्रतेजो वि कारत्वात्
 ह्यतिरेकेण भावस्तस्यैव कार्यत्वात् ततो भेदेनासत्त्वं सन्मात्रमेव यरिशिष्यमित्येतन्निवत्करणा प्रकरणे वि
 वक्षितमित्यर्थः। निवत्करणा यत्नेनैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं सिध्यति यरिशिष्यविज्ञेयसद्भावादिति शंके
 नन्विति इति यदंकथमित्यादिना संबध्यते। गंधादयश्च शब्दांता गुणा गुणो घनं तर्हेताः संतीति न स द्विज्ञानेन
 ताद्विज्ञानोपयति रित्याह। गंधेति ताद्विज्ञानं स द्विज्ञानेन वायादिविज्ञानं तत्र प्रकारान्तरं तत्कार्यत्वात् तदतिरे
 षमिति यावत्। आकाशादेस्त्रिष्वैव तमविसंभवात् त्रय रिशिष्यविज्ञेयमस्तीति यरिहरति नैष दोष इति।
 कथं तेजो वनेषु सर्वस्याकाशादेर्दर्शनमित्याह। कथमिति तत्र शब्दस्य शोयोराकाशवाचो भूतत्रये प्र
 त्यक्षानुमानाभ्यामुपलब्धिं दर्शयति तेजसीति तेजो ग्रहणमवन्नयो रूपबक्षणां तत्रापि स्य शोद्यत्वे
 रविशेषाद्यन्तु गंधादिज्ञेयांतरमिति तत्राह तथेति भूतत्रये स्य शोधं तमविवदिति यावत्। त्रिष्वैव तमविसंभवात्

त्वितमाह रूपवतामिति मृतत्रये रूपवत्या काशौदेरंतर्मावेत्यतिरेकद्वारा समर्थयते न हीति अंतर्मावेति प्रयासं परिहरे
 त्वेषांतरमाहायवेति प्रदर्शनाद्येयं चीकरास्येति शेषः ॥ कथं पंचीकरणं सभात्रयं शेषः सिध्यतीत्याशंक्याह ॥
 येति पदयं चायि मृता निप्रत्येकं देधा विमज्ज्य पुनरेकैकं भागं चतुर्द्वौ वृत्ता स्वभागातिरिक्तेषु पूर्वेषु भागेष्वेकैकशो
 निक्षिप्यते तदा ये चीकरां श्रुत्युपलक्षितं लभ्यते त्रायि यंचानां भागानां पृथक्करणं येन तन्मात्राण्यवशिष्यं
 ते तान्यपि पृथक् चिन्वादीन्यवादि कार्यत्वात् न भूत्वा कारणव्यतिरेकेण न सिध्यतीति त्रिवृत्करणवत् पंचीकरणं यि न्याय
 साम्यं सर्वस्य सादृकारत्वात् न ह्यतिरेकेणाभावात् नैतद्विज्ञातेन तदपि विज्ञातमेव स्यात् सभात्रं तु परमार्थसत्यं परिशि
 ष्टं भवतीत्यर्थः ॥ उक्तं न्यायेनैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतिर विरुद्धे त्वपसंहरति तदेकस्मिन्निर्गतं त्रिवृत्करणं यथेये
 कविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतिर विरुद्धे त्वपयाद्यत्रिवृत्कराणामुदाहराणां तरेण दर्शयितुमारभते एतदिति त्रिवृत्करा
 मिति यावता ते पुनरिति त्रिवृत्करा विज्ञानवन्तो निर्दिश्यन्ते ॥ वेदनप्रकारमेवाकांक्षापूर्वकं प्रकटयति कथं मित्या
 दिना ॥ अयदग्रादिभ्यः सकाशादिति शेषः ॥ यदनेकं रूपं कपोतादिरूपेण संदिद्यमानं तेन तददृश्यते तस्मिन्कपोता
 दिसंख्येयत्वं चिदोदितमिव रूपं गृह्यमाणं पूर्वेषामासौ जने जसोरूपमिति ते विदितवन्त इति योजना ॥ अयं तदु

लक्ष्यं नामरूपाभ्यां दुर्ज्ञानं हीयांतरादागतं पक्ष्यादीत्यर्थः॥ अगद्व्यमारांमिति छेदः॥ यथा ~~ख~~ खल्वित्यादिवाक्यं वृत्ता
 उवाच पर्वकमवतारयति एवं तावदिति॥ यथा खल्वेवैका देवता पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृद्वतितथेदानीं तदा ध्यात्वा
 कं त्रिवृत्करणा मेवमेवेति जानीहीतिसंबंधः॥ आध्यात्मिकं त्रिवृत्करणा मिति शेषः॥ कथं त्रिधा विमज्जमानत्वं कथं
 वा तस्य विनियोग इति प्रश्नपूर्वकं विवरोति॥ कथमित्यादिना॥ रसादीत्यादिशब्देन रुधिरादिगृह्यते तस्य कर्मफल
 स्यनादीचरो भोक्तेति हिताख्याना अस्मास्वितिया वत्॥ कथं मनो ययोगात्प्रागेव मनसः सिद्धत्वा न मनो भवती
 लुप्यते तत्राह मनो रूपेणोति॥ मनसो नो यचित्ववचनाद्द्वैतशेषिकया भाषापि दूषिता वेदितव्येत्याह तत्तत्त्वमिति॥ मन
 सो देवत्वविशेषात्तत्त्वमिति सिद्धिर्हि॥ इत्याशंकाह यदर्थोति॥ केनाभिप्रायेण तर्हि विशेषा मित्याशंकाह किं
 तर्हीति॥ तर्हि चक्षुः॥ रादिभ्यो वैलक्षण्यात् अस्मिन् दयेशया नित्यत्वमित्याशंकाह यद्वेति॥ यद्वा चक्षुःरादिष्वसत्त्वं
 यि मनसं सत्त्वो यत्वं भाजदयेशया तस्य नित्यत्वमेष्टव्यमित्याशंकाह यद्वेति॥ आत्मवन्न मनसो नित्यत्वं किं न स्या
 दित्याशंकाह सति॥ मुक्तस्यात्र स्पष्टं विध्यमुक्ता यीताना मयामपि त्रैविध्यमाह तथेति॥ कथं तेजसो ग्राहि
 त्यादेरशनमित्याशंका विवर्जिते॥ तैलौति॥ मज्जाशब्दार्थमाहास्योति॥ यो शिखः सा वा गित्युक्तं व्यक्तीकरो

तिते लयतादीति॥ मुक्तस्यात्रस्यपीतानामप्ययामाशितस्यतैस्वादेश्वये श्रीराष्ठाधातवस्ते मनोवाक्प्राणा इत्येवं य
 तः सिद्धमतस्तेषामन्नादिमयत्वं युक्तमित्याह यत इति॥ तेषामन्नादिमयत्वं यतिरेकसिद्धिमाश्रित्यसिद्धयतिनन्वि
 ति॥ अस्वप्नसुखानां स्फुटोदयानां धनुयत्वं भोषयनेषां भक्ष्यतत्रैवोदकाद्यंतर्भावसंभवात्प्राणादेरमयत्वा
 धुपयत्रमित्युत्तरमाह नैष दोष इति॥ सर्वस्यान्नादेश्वित्तत्त्वतस्तस्योभत्वात्तस्य सर्वस्यैव भक्ष्यस्य भक्ष्यत्रया
 त्तत्त्वसंभवादेकैकं भक्षयतोऽपि सर्वभक्ष्यतोऽप्ययत्वे न आदेरन्नादिमयत्वमविरुद्धमित्यर्थः॥ उक्तमेव यत्किं क
 रोति॥ नहीत्यादिना॥ उक्तरीत्या मन आदेरन्नादिमयत्वप्रसायनद्वारा प्रनाद्रासनात्रयारिशेषप्रत्यास्थिते सति
 चेतकेतुश्चोदयतीत्याह इत्येवमिति॥ सर्वेषां सन्निधानाविशेषे त्रस्य स श्मांशो मनस्यैवोपविनोति न प्राणा
 मिति निष्प्रयासिद्धिरित्याह नाद्यायीति॥ यार्थैवोपविनोति॥ यार्थैवमेवोपविनोतीति विशेषमाशङ्क्याह यस्मादिति॥
 एकस्मिन्नुदरे प्रविष्टानामन्नादीनां मिश्रं भूतत्वात् मनसश्च सर्वभूतगुणान्वज्जकत्वेन सर्वभूतान्विताया
 र्थिवतासिद्धौ नोक्तो विशेषः संभवतीत्यर्थः॥ यस्मादेवमभिप्रायः चेतकेतोरेतदित्युज्जना॥ मन आदेरन्ना

५.
श्रीभाटी

१११

दिमयत्तमुपयादयितुमुत्तरग्रंथमवतारयतितमेवमिति।यत्नमनआदेरत्रादिमयत्तंकथमितिपक्षसि
तादित्यथोपययतेतथात्रात्रादिमयत्तस्यस्थानमुच्यमानंशिवतियोजना॥मिश्रीभावेयिस्म
भास्ययथोवकार्यकारणत्वेदृष्टान्तमाहदधुरति॥दृष्टान्तमरुददाष्टोत्रिकमाहयथेति॥खजोमंथ
तेनमथ्यमानस्यदक्षोयथागिमातथायथोक्तस्यात्रस्ययोगामेतिपक्षं॥कथंनमनोभवतीत्यु
च्यतेप्रागपिमनसःसिद्धत्वादित्याशंकाहमनोवयवेरितिमनआदेरत्रादिमयत्तमुपसंहरत्यत्रमयं
होति।अतोभवदमिप्रायारितियावत्।एतत्सर्वमितिप्रागस्यामयत्तंवचस्तेजोमयत्तंचोच्यते।इदं
यप्रदेशेप्रागादिसन्निधानाविशेषेकथंमनसएवात्रसेनोपचयइत्येतत्राद्यापिसमाहितमितिमत्ता
हमनस्त्वितिमनसोविशेषतोन्नमयत्तमुपयादयितुमुत्तरग्रंथमुक्तापयतितयेति।अन्वययतिरेका
भ्यामनसोन्नरसोपचितत्वंदर्शयितुमन्नरसजनितांशार्तिकत्वात्तेनकलयत्यत्रस्येत्यादिनाषोडशादिना
वह्नेदेनषोडशाधाकल्पनंदृष्टं।तथापिपुरुषस्यकथंषोडशकलत्वमतआहतयेति।तामेवप्रकृताम

राम
११२

त्रासकृतांशक्तिविशिष्टमिदमित्यतः संधुक्तः पुरुषः सोऽशक्य इति पूर्वोक्तसंबन्धः। अनरसजनितमानसशक्तिप्रयुक्तं संधातव्यं सामर्थ्यमित्यत्र वाक्यं प्रमाणापत्तिवृत्त्यतिवृत्तिश्चायोत्तमोऽप्यास्तायायीयावत्तुं प्राप्यात्ताभवति तावदेवास्यदृष्टेऽप्यादिष्ववहारः संभवतीत्यर्थः। उक्तेष्वेतेषां लोकानुभवमनुकूलयति सर्वस्येति तदेव स्पष्टयति मानसेनेति किंच केचिमानसेनैव वत्त्वेन ध्यानाहारादृश्यं ते तत्र ध्यानमन्त्रयं यथापरिनिवृत्तमन्त्रस्यैव देहादिरूपेणापरिणतत्वादित्याह ध्यानेति। एवं ध्याननिकं वृत्तासोऽशक्यत्वात् शक्यं माहा अत इति यतो न कृतं मानसं वीर्यं यत्तत्तदेव सोऽशक्यं विभज्य कल्याणस्येति योजना। एतत्त्वेनात्र कृतं मानसं वीर्यं यथाप्युच्यते। विद्येस्यते विद्येरे मापत्य ते यस्यात्तस्मादयः पितृतेति पूर्वोक्तसंबन्धः॥ अथापानयारत्यागोप्राणाविच्छेदे कारणा माह यस्मादिति प्राणास्या मयत्वेपि किमित्यथापरित्यागे तस्योच्छेदस्तत्राह। नहीति। ऋगाद्यप्रतिमानं तत्रेत्युच्यते इयदपि न दहेकुतो बहुदहेदिति योजना। व्यावृत्तिर्येति लोकः अत्रोपयोगाभावे मनसः सामर्थ्योभावः। अनुवृत्तिरन्योत्तोपयोगे मनसः सामर्थ्यमिति भेदः। मनसोऽत्र मयत्वं मुययादपि तु मुयक्रांतमायो मयः प्राणाद्यादिकथमिहोच्यते तत्राह। यथैतादिति विद्यासमाप्तिमंतरेण कथं हि केन मित्या शक्याह। हिरभ्यास इति। त्रिवृत्करणा निरा

छा.भा.टी.
११३

यविषयमवांतरप्रकरणापरिसमाप्यमहाप्रकरणांसद्विषयमेवाऽनुवर्तयन्मनसोलयेऽस्युद्योऽजीवस्यसत्संघ-
तिवक्तुंमनःउपाधिकस्वमुक्तमनुवदतियस्मिन्नितिउपाधेःस्वरूपमुक्तं संचारयन्तितन्मन इतिउपाध्युपहि-
तेकार्यकरत्वंदर्शयन्तियन्मयइति।मनसोभावेजाग्रत्स्वप्नवहारसिद्धिरित्युक्तातदभावेऽस्युपनिमवताप-
ति।तदुपरमेवेति।आत्मनिमनोवशादेवदर्शनादिव्यवहारो नस्वारस्येनेत्यत्रबृहदारण्यकश्रुतिप्रमाणाप-
तितदुक्तमितिद्वितीयेवाकोसधीरित्येतदुपयुज्यते।तृतीयेतुविज्ञानमयोमनोमयइतिचयद्वयमुपजीव्य-
तेएवंभूमिकांक्त्वासमनंतरवाक्यमादत्तेतस्येति।तत्पुत्रायेत्यत्रतस्यां देवतायांतदवस्थानमिति तदु-
क्तं।तत्रेतिद्वितीययक्षोक्तिःअर्थोदितिस्वप्नस्यहिकार्यस्यसतत्वंकारणांतत्तुसुषुप्तमेवसुषुप्ताख्यतमो-
ज्ञानंवीजंस्वप्नप्रबोधयोरित्युभयापामनात्।द्वितीयवाख्यानस्युपनिमवार्थवशात्तृतीयार्थः।इतस्त्व-
प्रातश्चदेनसाक्षादर्थोदासुषुप्तमेवोक्तमित्याहस्वमिति।नन्ववस्थान्तरेयिस्वमयीतोभवतीतिवचनम-
विहङ्गमितिचेन्नेत्याहनेहीतितत्रापिकथंस्वायःस्थादित्याशङ्काहतत्रेति।स्वपितिनामनिर्वचनसामर्थ्यात्
इमर्थेभिगमयत्यतइतिननुप्रातश्चोबुद्धान्तश्चबुद्धदशस्वप्नमेवान्वाचयेतदायिस्वमयीतोभवतीत्य-

तम०
११३

महं सर्वदा जीवस्य स इयं ब्रह्म प्राप्ते सुखं तदा इति आह यत्र त्विति। स्वप्नदर्शनस्य पुराणपुराणकार्यत्वं प्रकृत्यतिष्ठ
ताया पुराणयोर्हीति न केवलं पुराणपुराणभ्यामेव स्वप्ने संयुज्यते किं त्वविद्यादिभिश्चेति तत्र स्वाप्ययः संभवती
त्याह पुराणपुराणयोश्चेति तर्हि स्वप्नवन्नस्य पुनरेपि स्वाप्ययः स्यात्तत्रापि कामकर्मोदिसंबंधसंभवादित्याश
काहानन्वागतमिति सति जीवस्यैक्यं देवताभावः संभवतीत्याशंकाहमनस्मिति तस्मादित्यस्य तः शास्त्रे
व्याख्यातः तेन परा मर्षहेतुमेव स्य यतिस्वमात्मानमिति स्वपिति नामानिर्वचनफलं दर्शयति गुरोतिष्ठ
ते स्वरूपावस्थानस्य मुख्यस्यासंभवात्मुक्तत्वेनानुत्थानप्रसंगात्स्वरूपावस्थानप्रसिद्धिनिमित्तं वक्तव्यमि
ति यत्तत्कथं पुनरिति ज्वरादि रोगग्रस्तस्य स्वभावस्थितौ प्रसिद्धः प्रमाणाकस्य पुनश्च प्रमायनोदावस्था
नंतथा च तत्र स्वरूपस्थितिप्रसिद्धिरिव ह्येसाहजादिति संग्रहीतं समाधानं विवरोति जागरिते ही
तिकरानामनेयापारनिमित्तात्त्वानिर्भवतीत्यत्र मानमाह श्रुतेऽप्येति॥ अनुभवसमुच्चयार्थश्चकारः सप्त
स्य वक्ष्यायां करानामुपरतो प्रमाणा माह। तथा चेति सप्तो प्राणस्यापि वागादिव दुपसं हतत्वमाश
काह करानीति अन्यथा मतिभ्रान्तिः स्यादिति भावः। जीवस्यापि बाह्योपारः स्यादिति चेन्नैवं करणाभावा

छां.भा.टी.

११४

४ जी

दित्याहतदेति ननु सप्तमेषु प्रमायनोदमात्रं न स्वरूपावस्थानं तत्कृतो लौकिकी प्रसिद्धिरित्याशंकाह। नान्वये
 ति उक्तमर्थं लौकिकदृष्टान्तेन स्य स्यति दृश्यते हीति ब्रह्मदारण्यकप्रत्यालोचनायामपि सप्तम्यवस्था
 यामवस्थाद्वयजनिनप्रमायोहार्थं ब्रह्मनीरप्राप्तिर्गम्यत इत्याहतदृष्टेति तत्रेति सप्तम्यवस्थोच्यते यथा
 लोको हि लौकिकस्य ब्रह्मण्यवस्थानं तस्मिन्निति यावत्सशब्दोदृष्टान्तविषयः शकुनिविषयो वा। अप्राप्ये
 ति छेदः। यथा मंचाकोशनेन मंचस्तो देवदत्तो लक्ष्यते तथा तन्मन इति मनसि स्थितो जीवो लक्ष्यो भक्ती
 त्याह मंचाकोशानवाक्षिति। न केवलं प्रकरणात्प्राप्य शब्देन परादेवता लक्ष्यते अन्यत्र प्रयोगदर्शनान्तेत्या
 ह। प्राणस्येति। प्राणशब्देन परदेवता लक्षणायां प्रकृतमाहात इति प्राणमेवोपश्रयने विज्ञानात्मेय
 ब्रहेतुमाह प्राणबंधनमिति। वृत्तमन्त्यानंतत्वाक्यमुच्चाययत्येवमिति आह शनपियासे सोम्ये
 त्यादिति शेषः। किमपि प्रायः सनयिता पुत्रप्रत्येवमाहेत्याकांशायामाहानादीति। अत्रादीनि कार्याणि
 कारणान्यबादीनि ते धायायं यरातुयापि जगतो यत्सर्वं शरणमत्र तदृशपितृसिद्धनयिता पुत्रप्रत्य
 शनेत्यादिकं वाक्यमाहेत्यर्थः। अशनेत्यस्य सनंतत्वाभावेऽपि कथं तदर्थो व्याख्यायते तत्राह सन्निति

राम
११४

पकारस्यलोयेनास्मिन्प्रयोगे सप्रत्ययः प्रयुक्तस्तथाचतदर्थोक्तिरविरुद्धेत्यर्थः ॥ तत्राशनापायिपासाणोः
सतत्वंविज्ञायपति। यत्तेतिसामान्येनोक्तं नामविशेषतो ज्ञातुं एष्टुति किं तदिति। यत्काठिनमन्नं पुरुषेणाशि
तंतत्पीताश्रायो नयंत इति संबंधः। तदेति परिणामावस्थोक्तिरथेत्यत्रस्य भुक्तस्य जीर्णत्वा नंतयमुच्यते क
थं तदनामो गौरात्वं तदाह जीर्णो हीति तद्यथेत्यत्र तद्युक्त्यर्थमाहुस्तत्रेति। एतस्मिन्नर्थे दष्टांत उच्यते इति शेषः
। अशनायेति कथमयामाख्यानमशनाया इति हि वक्तव्यं तत्राह विसर्जनीयेति तत्रेत्यस्य आख्यानमेवं स्त्री
त्वयामशितनेतृत्वे सतीत्यर्थः ॥ अदिः पीताभिरिति शेषः। सत्रेति शरीरनिर्देशः। अन्नस्यैह मूलत्वमाका
शापूर्वकं सुखादयत्तिकथमित्यादिना। तथा पुरुषभुक्तात्रवदितियावत्तथापि कथं सतो मूलस्य सिद्धि
आहयत्विति सतो मूलस्य वास्तवं रूपं दर्शयत्येकमिति तस्य सर्वकल्पनाधिक्यानत्वेन परिणामवाद्दं युद्धस्यति।
यस्मिन्निति अध्यासे मूलकारणमाहाविधयेति प्रजाः सर्वाः सन्स्त्वाः सदायतनाश्चेत्यक्तमर्थे दष्टांतं न स
मर्थयते। नहीति सत्यतिष्ठाः सदायतनाश्चेत्यनयो रर्थभेदानावमाशङ्क्याहंतं वेति। प्रतिष्ठाशब्दस्य ल
यवाचित्वादायतनशब्दस्य चाश्रयविषयत्वात्त्रयौ न ह्येकमित्यर्थः। त्वयशब्दस्य सप्तस्यारिविषयत्ववार

धोभा.टी.
११५

यत्ति। समाप्तिरिति। सम्यगाभिः समाप्तिरिति प्राप्तिरत्र विवक्षितेति शंकां वारयत्यवसानमिति तस्याभावत्वेन
 तु व्युत्पत्त्यं निरस्यति। परिशेष इति अत्राख्यं पुंशुद्धारसतो मूलस्याधिगतेरनंतरमिति च शब्दार्थः। पिपास
 तीत्येतन्नामापुरुषो यस्मिन्काले भवतीति योजना। कथं पिपासतीत्येतन्नामपुरुषस्य गौणमित्याशंका ह्रस्वी
 कृतस्येति। भवत्वयांते जसा शोष्यमारात्वं किं तु वतेत्याशंका हनितरां चेति। नदापानेष्टावस्थायामित्यर्थः
 ॥ तेजसो यदुदकनेरत्वमुक्तं तत्र प्रतिमवताये व्याचष्टे। तदेतदाहेति उदयमिति क्तत्वे कथमुदयेत्कृतं
 त्राहोदयेतीति तत्रापितेजस्य यीत्येतर। यथा शनायेति क्त्वा दसं तथा तेजस्य दयेत्यपि क्त्वा दसमेवेत्याह
 पूर्ववदिति। अत्र द्धारसतो मूलस्याधिगमवदंबुद्धारपितस्याधिगतिरस्तीत्याह। सामर्थ्यादिति। विवृत्करावशादिति यावत्परीरस्य भूतत्रयका
 र्यत्वं मेतत्त्वदर्थः। यथा पूर्वमन्यं पुंशुद्धारन देहेनात्राख्यं मूलं गम्यते इत्यादिव्याख्यातं तथा तेजः पुंशुद्धारन देहे
 न तेजो मूलं गम्यते इत्यादिव्याख्येपि मित्याह पूर्ववदिति। वृत्तां च उवाच पूर्वकं यथेत्यादिवाक्यमास्ते एवं
 हीति। उक्तयारीत्यानामक्षयप्रसिद्धिद्वारेण योक्तुं देहस्य पुंशुद्धारस्यात्रादिकारणाय यथा सदाख्या मूलमु

राम०
११५

क्तविशेषां सन्तु मन्विष्टेषु यदेशेन प्रवेत केतुं जाय पित्वा व्यवस्थाया शरीरमेकैकभूतारुमिषाक्षेपे
 प्राप्तेयदस्मिन्नकरागोतेजः प्रभृतीनामययुज्यमानानां स्वस्वभावानुसारेण संघातस्योपचयकारत्वेन क्त
 व्यं प्राप्तेनादिसर्वशरीरेषु सर्वभूतकार्ये यत्तं भाववस्थायां प्रमाणाभावात् दृश्यमाने संघाते कस्य भूतस्य कि
 यकार्यमित्यपेक्षायामत्र मशितमित्यादावुक्तमेव दृश्यमिति पूर्वोक्तं यद्विशतीति योजना। सतो मूलस्य व्यव
 वहारसमत्वं वारयति यरमार्थेति। वस्तुतो नाविधा संवधस्तस्यास्तीत्याहा मयमिति। अविधा कार्यसंबंधोपि य
 रमार्थतो न तस्यास्तीत्याहा संवधमिति। उभयसंबंधाभावे समुत्पत्तिनिवृत्तदुःखत्वेन यरमानंदत्वं तस्य सिध्य
 तीत्याह निरायामिति। पूर्वोक्तमेव व्यक्तीकरोति तत्रैवेति किंतु मशितमित्यादावुक्तत्राहानादीनामिति।
 सीतधातुकं त्वगस्य श्चां समैरो मज्जास्थिषु क्कास्याः सप्तधा तवः तेषां संहतिरूपमित्यर्थः। तेजोबलकार्यभूत
 देहपृष्ठादा रासत्तत्वं निरूपितमिदं नीमरादा रेणापित निरूपयितुमारभते सायमिति। ते देहेत्यत्र क्रमवहम
 नंतद्विपुक्तं। वाग्व्यापारस्य मनसि त्वये हेतुमाह। मनः पूर्वको हीति प्राणासंपत्तिर्मनसस्तदधीनत्वं। मनोव्य
 पारनिवृत्तवस्थातदेत्युच्यते। प्राणाश्च तदेत्यविज्ञानावस्था कथ्यते। कथं प्राणास्य स्वर्त्मन्युपसंहृतवाच

करणात्तस्य संहारसंवाविद्यायामिति। तत्र हि प्राणाः संवृद्धे वागादीनीतिरूपमनोयुक्तं तस्य स्वात्मन्युपसंहृतकरणा
 त्वमित्यर्थः। तेजसीति भौतिकमाध्यात्मिकं तेजो गृह्यते जीवतीत्याहु रिति संबधः। सकरणास्य सप्राणास्य च
 भरतसर्गस्य परस्यां देवतायां उक्तक्रमेणोपसंहारेण जीवस्याकिमायातमित्याशंकाह। तदेवमिति तस्याप
 रस्यां देवतायां उक्तेन क्रमेण तेजस्युपसंहृते सतीति यावत्स्यमूलं मतसोमूलं मतपंचकं। निमित्तोपसंह
 रादित्यत्र निमित्तं मनोविवक्षितं। सत्संयन्नस्य सत्याभिसंधेर्न पुनरुच्छानमित्येतत्तदृष्टांतेन स्य यतिपये
 ति। अभयं देशं प्राप्नो न पुनः समयं देशं गंतुमिच्छतीति शेषः। यस्त्वन्ताभिसंधो यथोक्तयानीत्यानस
 त्संयन्नसत्प्रत्याहेतरीत्वेति अस्येति षष्ठासर्वजगदुक्तमसंसारी संसारीवेति छेदः। मत्तदेविशेषं दर्श
 यति यस्मादर्थेति। कल्पितस्य जगतः स्वरूपं प्रत्यक्षतममूलत्वेकमिति शंकां वारयति सत्वमितितत्वेन स
 हितमपि सत्त्वमित्याशंकाह याथात्म्यमिति कथमेवमर्थत्वमात्मशब्दस्य लभ्यते तत्राहात्मशब्दस्य
 ति। सतो भवत्वात्मत्वं मम तु किं स्यादित्याशंकाह तदिति संदेहस्य दमेव विज्ञानस्य हन्यहनीति संदेहे हे
 तुमाह येनेति तेन संदिग्धमेतदिति पूर्वेषां संबधः। संदेहव्यावृत्तिस्तर्हि कथमित्यत आह अत इति पुनस्य

६ य

प्राप्तसंदेहायोहार्यमुत्तरयं यमुक्त्वा ययत्येवमिति यथेत्यादिदृष्टान्तमवतारयति यत्प्रत्यक्षं प्रतीतिप्रत्यहं सृष्टुः।
नेसवोः प्रजाः ससंयधससंयत्राः स्मोवयमिति यत्र विदुस्तदज्ञानं कस्मात्कारणादिति यन्मायद्यमितेन स
पुण्यादावज्ञानेकारणाभूते दृष्टान्तं प्रमाणमिति योजना। यथा सदृष्टान्तः स्यष्टो भवति तथोच्यते इत्याह प
थेति पुनर्मधुयदं क्रियायदेन संबन्ध्यादावज्ञाने को धप्रदर्शनां धो। मधुवृत्तां मधुनिष्ठ्यादकत्वमाकांक्षाय
वेकं दर्शयति कथमित्यादि नाना गतो नाना फलानां इत्येतद्दुर्सानां कथमेकतेत्याशंकाह मधुत्वेनेति तदे
व स्पष्टं मधुत्वमिति। यथेत्यादिव्याचष्टे ते रसा इति उक्तमर्थे वैधर्म्यं दृष्टान्तेन स्पष्टयति यथाहीत्यादि
ना इहेति प्रवृत्तदृष्टान्तोक्तिः। दृष्टान्तमन्वयदायीति कमाह पथेति। रसानामचेतनत्वेन विवेकानर्हत्वात् कथंचेत्
न वतामेव दृष्टान्तः स्यादित्याशंकाह पस्माद्धेति एवं यथोक्तं सदृष्टान्तवशेनेति यावच्चैतनानामपि सृष्ट्या
दौजाप्राप्तं दिततया रसतुल्यत्वान्नैव विवेकानर्हवस्था यन्निमित्तं प्रकृतमुदाहरणमाविस्त्वमिति भावः। स
तासंयज्ञानामपि पुनरुत्थाने मुक्तानामपि न तस्यादित्याशंकाह संसारिरादिति। स यद्युच्यते मेत्याद्यवतारय
ति। ताः प्रजा इति तः सद्विज्ञानरहितेभ्यः सकाशादिति यावत्। यमरागभावमिति तत्त्वको ध्याहर्तव्यः। प्रश्ना

छांभाटी
११७

तदं दृष्टं तवत्वाद्वाप्ययति यथेति। सतो ह मागतो स्मीत्यस्थितस्य ज्ञानाभावं दृष्टं तेनोपयादयितुमुत्तमं यमु
 द्याययतीत्युक्तं। अगमनावध्ययिज्ञानं तत्रेत्युक्तं। प्रश्नं तरेव्याचष्टे दृष्टमिति विनष्टादिति लोके दृष्टमिति
 संबंधः। जीवास्तत्र हं सृष्ट्यवस्थायां मरणाप्रत्यययोश्चकारणाभावं गच्छंतोपिन विनश्यंतीति यदेत
 तदित्येव जना। जीवविनाशं प्राकमानस्य प्रतिबोधनाथमुत्तरं वाक्यमुद्धृत्य यति। तथेति जीवस्य नाशाभा
 वं वक्तुमादौ दृष्टं तमाह। अशिविति। नरु रोगप्रस्तायां वा तोयहतायां वा शाखायां प्रणतोपसंहारेऽपि कुतो जी
 वोपसंहारः संभवति तत्राह वागिति। ननु वक्षे जीवस्य सद्भावे तत्रोपसंहारानुपसंहारो वक्तव्यो तत्र तस्य सत्त्वं
 तदकुतस्य मतमत्राह जीवेन चेति। रसस्मेरावर्धयदिति संबंधः। वक्ष्यं शरीरे जीवस्य सत्त्वे यि किमित्यसौ कर
 विजदीयामेकां शाखां जहातीत्याशंका हाशितेति। जीवोपसंहारे यि किमिति शाखाप्युच्यते तत्राह जीवा
 स्थितीति। जीवस्य स्थितिर्निमित्तं यस्येति विग्रहः। तथा शाखाया मुक्तप्रकारेणोत्ति यावत्। यत्तु वैशेषिकेन
 शिकाभ्यां स्थावरगणानि जीवत्वेनाचेतनत्वं मुक्तं तदेताद्विरस्तमित्याह वक्षस्येति आदिशब्दो ब्रह्मोदा
 दिसंग्रहार्थः। स एष वक्षो जीवेनात्मनानुप्रभत इति दृष्टं तच्छ्रुतिः। श्रुति दृष्टं तं विवक्षितं प्रमाणं न घट

राम०
११७

श्रुतिकुमाहय ॥ येत्यादिना जीवस्य सृष्टयेनाशाभावे हेतुं तस्मात् कार्यशेषे चेति तस्मिन् सति सृष्टौ प्रोभूता
युनह्यितस्य कार्यस्य शेषोऽस्ति यस्मिन् कर्मणि तदिदं ममासमाप्तमिति स्मृत्वा तस्य समापनदर्शनात् स्वाये जी
वो नश्यतीत्यर्थः । मरणाकाले तत्राशाभावे हेतुं तस्मात् ज्ञातमात्राणामिति । आद्यश्रुकारः समुच्चये द्वितीयो वध
रतो । जीवस्य प्रलयशब्दविना शकाराणां तस्मात् हि होत्रादीनामिति इति शब्दो जीवस्य नित्यत्वोपसंहारार्थः । य
जुक्तं सन्मत्वाः सोम्येत्यादितत्र चोदायतिकथं पुनरिति विस्मयशरायोर्न कार्यकारणत्वमिति शङ्कमानं प्रतिबोध
यितुमुत्तरं वाक्यमुपादत्तेतथेति स्थूलस्य कार्यस्य सस्ममुख्यकारणत्वमेतदित्युच्यते । अस्य सोम्यमहो
रक्षस्येति प्रवृत्तं वृक्षं परामृश्यत इति । यमेतमिति मानं नयश्यसि एतस्यासि मोक्षी जस्येति संबंधः । त
थापीत्यंत्यंताणुत्वाददर्शने यीत्यर्थः । अस्यंतस्माद्वा जादयंतं स्थूलस्य वक्षस्योत्पत्त्यनन्तं मोक्षः शब्दार्थः ।
सन्मत्वाः सोम्येत्यादिश्रुत्या दृश्यते त्विति न्यायेन च जगतः सत्कार्यत्वे सिद्धे अद्भुतमंतरेणापि तन्निर्णीयसंभवा
त्किमिति चेत् केतुः अद्भुत्त्वेति यित्रा निपुज्यते तत्राह यद्यपीति सत्यामयि अद्भुतं कथं वा त्वविषया सक्तम
मनसोऽसंतस्मेषर्थेष्ववगमः स्यादित्याद्योक्ताह । अद्भुतायां त्विति मनः समाधानवशाद्गुणसितस्याथेत्या

वगतिरित्यत्र रहस्यराय कश्चित्संवादयत्यन्यत्रेति प्रत्यक्षतोऽप्यलभ्यमानत्वात् नोतीति मन्वानः शंकते यदीय
 दीति अनुयलभ्यमानस्यापि सखमाशंक्य ह। इत्येतदिति अप्रत्यक्षत्वापि जगन्मूलस्यास्ति त्वं प्रतियादयि
 तु मुज्जराग्रंथमवतारयति तथेति नोपलभ्यते स्वेन प्रकारेणोति शेषः॥ इतीममर्थं प्रत्यक्षोक्तं यदीयसि
 हि दृष्टं तमन्वृत्तिवित्तियोजना। एते रत्युपा नंत र्थमथ शब्दार्थः। जगन्मूलं स्वतोऽप्रत्यक्षमपि प्रत्यक्षमुपायं
 तरेणोति पित्रोक्तो र्थस्तु प्रत्यक्षी चिकीर्षुर्घटादावुदके पिंडरूपं त्ववगां रात्रौ प्रक्षिप्य तदत्युपा नंतरं प्रातः का
 ले पितृसमीपं ध्वेत केतुर्गंतवानित्याह सहेति यथा तस्यै ररूपं त्ववगां प्रक्षेपागभूजथानविज्ञानवानिति सं
 बंधः। उदके प्रक्षिप्तं त्ववगां विमृश्यापि न विज्ञायते चेदस्य देवतर्हित इत्याशंक्याह विद्यमानमेवेति किमिति
 तर्हि चक्षुषास्य शो नवानोपलभ्यते तत्राहासिति। कथं तर्हितस्य विद्यमानत्वमवगतं तत्राह यथेति यदपि पि
 ङ्गरूपं त्ववगां मुदके क्षिप्तमवमृश्यापि चक्षुःस्य शो नाभ्यां न त्वं वेत्स्य तथापि तत्र त्रिघटत एव यतस्माभ्यामा
 स्यमातामपि तत्रोपायां तरेणोपलभ्यते इत्येतमर्थं पुत्रं प्रत्यापयितुमुज्जरं वाक्यमित्यर्थः। यथा शब्दोपघर्षात्
 र्जतद्वत्त्वादिभ्यावष्ट्ववगां मिति वर्जत इत इतीदं वचनं बुवत्राजगामेति संबंधः। दृष्टं तमन्वृत्तिवित्तियोजना

वमुक्तवन्तमित्यादिनामतोजगन्मत्तस्यास्मिन्नेरेसत्वंत्यपाकथमवगमेतेतन्नाहवावेतिअत्रवाचेत्यादिनात्रैवकि
लेत्यस्ययौनहृत्पमाश्रयंकार्यविशेषंदर्शयतिथथाचेत्यादिना।उपायांतरजिज्ञासयापृच्छतिथयेवमितितर्हीत्य
ध्याहृतस्यतस्येत्यादिनासंबंधः।सतोमत्तस्योयत्नमेनुयत्नमेवास्ति।स्यादित्याशंकास्यदुपलंभादितिबुभुक्षित
मुपायमुपदर्शयितुमुत्तरग्रंथमुपादत्तयेतिथथायमुपायःशक्योज्ञातुंथालोकेप्रदृश्यतेदृष्टान्तइत्याहयथैति।
तमेवदृष्टान्तंवाचयेहेसोम्येतिथथादियुमोपेतोयत्नविदिगमिमुखोविक्रोशतितथासतत्रविजनेदेशेशब्दं
कुर्यादितिसंबंधः।आदि।त्यस्यार्थमाह।प्रागेचइति।तस्यैवाविवक्षितमर्थंकेपतिप्राप्नुवइतिवक्ष्यमाताप्रकृत्य
रेविकल्पार्थोवाशब्दः।यथाबंधनंनमनुसृत्येतिथावत्।यंडितोमेधावीतिविशेषराद्वयस्यावच्छेधंदर्श
यतिनेतरइतिव्याख्यातंदृष्टान्तंसोतंसोयस्कारमनुवदतिथथेत्यादिनादार्ष्टान्तिकंवाचयेएवमितिआदिशब्द
नवापाकाशो गृह्यते।मयट्चविकारार्थः।देहारापस्यानेकानर्थसंकटलंकष्यतिवातेति॥शीतोष्मादीत्या
दियदेनरागद्वेषादिद्वंद्वं गृहीतंतेनानेकेनद्वंद्वेनज्ञातंसखंदुःखंचतदुपेतमिदंदेहारापमित्येतत्॥बुद्ध्यादीत्या
दिशब्दोमित्रश्रेत्रादिविषयभूतपुण्यपादीत्यादिपदंअविद्याकामवासनासंश्रयार्थः।देहारापप्रविष्टस्यज

संस्कृत
११७

तोर्विक्रोशन प्रकारं सकारणं सचयत्यहमित्यादिना तस्य सदादुःखित्वशंकां वरपतिकथं विदेवेति। आघाततो ब्रह्म
वित्तमात्रेण मुक्तं धनत्वा सिद्धेर्विशिनयिष्वस्मिन्मित्रियदासादयति तदा सुखी स्यादित्यत्र त्रसंबंधः। संसारवि
षयं दोषदर्शनं तस्य शयिष्युष्यादिज्ञानं तस्य मार्गो विवेकः सयस्याचार्येण दर्शितो विद्यातः सदर्शितसंसार।
विषयदोषदर्शनमार्गः। आचार्येण साधनचतुष्टयसंयत्तस्याधिकारणसंसारमोक्षितत्वप्रकारं दर्शय
ति नासीति। यद्यपि वाक्यार्थज्ञाने वाक्यमेवोपायस्तथाप्यचार्योपदेशजनितातिशयदर्शनात्तदुपदेशो वगलं
तवाक्यार्थज्ञाने प्रथमो हेतुरूपदेशमात्राद्यस्य नावगन्तव्यं तवाक्यार्थधीस्तस्य प्रमाराद्यसंभावना निरसनस
मर्थो विचारो मेधाविशद्वेन विहितस्तस्य अज्ञातिशयवति प्रयोगादिति भावः। पुरुषस्य ये हेतुमाह। सामर्थ्यादि
ति। अस्माक्यपपदेऽसत्पुत्रमपुरुषप्रयोगस्यानुपपत्तेरौहादिस्थित्यनुपपत्तेर्वैत्यर्थः। यावदित्यादिवाक्यार्थं
स्पष्टयति येनेति पूर्ववदिति सामर्थ्यात्पुरुषस्य यत्तदक्षयति अथ शब्दस्य सत्संपत्तेरौहेहमोक्षादानंतयेमर्थो
भविष्यतीत्याशंकाह। नहीति। अथ संयत्तमिति विदेहमुक्तिमुक्तामाक्षयति नन्विति। अप्रवृत्तपूतानीति छेदः।
उत्पन्ने चेति वीरोप्यर्थः विमतानि कर्माणि ब्रह्मज्ञानेन नक्षीयन्ते कर्मत्वात् प्रवृत्तपूतकर्मवदित्यर्थः क्षीयन्ते वास्तव

वस्तु।

राम-
११७

मोक्षान्तानाम्निः सर्वकर्मोपायादिप्रतिस्मृतिविरोधात्कालात्ययापदिष्टतेतिशङ्कते। अथेति। अतिप्रसंगाच्च
निस्प्रत्ययार्थथाप्रतार्षतेतिपरिहरतितदेतिज्ञानस्यानर्थक्यमुक्त्वापक्षान्तरमाह। देशान्तरेति यथाग्रामप्राप्त्युपा
योश्चोत्तरथोवेतिज्ञानेसत्यसत्यंतरायेकस्यविदेवग्रामप्राप्तिर्भवतिनन्तंतरायवतस्तत्तज्ज्ञानेपितत्प्राप्त्यर्थेयातथास
मुत्पन्नज्ञानस्याधिकस्यविदेवभोगेनक्षीणकर्मोपशयस्यमोक्षेनज्ञानमात्रादित्यनियतेत्येवमित्यर्थः। वमेवहे
तोरप्रयोजकत्वंवदन्तरमाहनकर्मणामितिसंग्रहवाक्यमेवप्रपञ्चयन्नक्षेणार्थेऽप्युक्तयनियदुक्तमितितत्रहेतुमा
हविदुषइतिप्रामाण्यादेहांतरारंभेतद्विरोधप्रसंगादितिशेषः। अतस्परमाश्रित्यशङ्कतेनन्विति। तथाचानारब्धक
र्मवशाद्विदुषोपिदेहांतरमावृण्वमितिशेषः। तत्प्रामाण्यमंगीकरोतिसत्यमेवमितितर्हि विदुषोपिदेहांतस्मिन्ना
र्धकर्मवशादास्त्वयंनेत्याहतथापीतिविशेषमेवाकांक्षाद्वाराविशस्यतिकथमित्यादिना। प्रवृत्तफलत्वमेवस्युक्त्य
तियैरितिउक्तमर्थेदृष्टान्तेनस्यवर्णनपथेतिलक्ष्यस्यव्याधोभेदनंतत्समकालमेवेष्टादेहध्वंगातिप्रयोजनना
स्तीतिनस्थितिलेश्यमुद्दिश्यमुक्तस्यतस्यारब्धवेगस्याप्रतिबंधेनतदासादितस्यवेगक्षयादेवस्थितिर्दृष्टातव
द्विधार्थेदेहेविधात्माभानंतरंफलनास्तीतिनकर्मोपनिवर्ततेतिहेतुभोगक्षयादेवतस्यलब्धवृत्तित्वादित्यर्थः।

प्रवृत्तफलेभ्यो प्रवृत्तफलानां कर्मणां विशेषमाह। अथानित्विति। न चाप्रवृत्तफलानां कर्मणां शयो प्रसिद्धस्तथाविधस्यै
 वपायस्याप्रायश्चित्तेन प्रशयो ययोगादित्याह। प्रायश्चित्तेनेवेति आख्यकलातिरिक्तानां कर्मणां ज्ञानादित्येति स्पष्ट
 तैर्ज्ञेयति। ज्ञानाग्रित्यादिना। प्रवृत्ताप्रवृत्तफलेषु कर्मसिद्धेविशेषे फलितमाहा। तद्विजोवितादीत्यादिशब्देन
 पुत्रकलत्रद्वयश्रेत्रादिगृह्यते। मुक्तस्याप्रतिबुद्धेष्टादेर्योवद्वेगक्षयंगतिधोव्यवहारवहारधुक्कर्मणां फलभोगो
 वश्यमेव स्यादितिसंबंधः। यतश्चार्थ्ये कर्मणां भोगादेव भूयस्तस्येत्यादिना यच्चिस्त्वं सत्संयत्ते ज्ञातं धुक्कमेवेति
 कत्वा यथोक्तस्य दोषस्य सद्यः शरीरयातादित्यक्षरास्याशंका नृययतिरित्ययसंहारति इतीति च स्येति शब्दस्य
 तस्येत्यनेन संबंधः। यत्तत्तत्रेयि ज्ञानेया वज्जीवा विहितानि करोत्येवेति तत्र ह्जानोत्यनेरिति ज्ञानस्य नानर्थक्य
 मविधातकार्यनिवर्तनेन सत्संयत्तिहेतुत्वान्नाप्यनेकांतिकफलत्वमंतरायाभावादिभ्युक्तं इदानीं अर्चिंशदिमा
 र्ग्यास्यावात्रैवाविधानि च त्रिमात्रेणावासत्संयत्तिरिति संदिहानं शंकते आचार्यवानिति संशयानस्य संवा
 धनार्थमुक्तं वाक्यमवतारयति। तद्येति नन्वेव संसारिणो मरणक्रमो न ह विदुषः सत्संयत्तिक्रमस्तयोर्विशेष
 स्य वक्तव्यत्वादत आह संसारिण इति करणोपरमेतेजः सहचरितमस्तस्य श्मोयसंहारे च विशेषविज्ञानाभावः स

नएव विदुदविदुषोरित्यर्थः। कस्तर्हितयोर्विशेषस्तत्राहाविद्वानिति तत्तस्मादस्ता तात्सदात्मनः सकाशादितियावत्।
एकदेशिमतमुक्त्वाप्यप्रत्याचष्टे अन्येति। भवद्विदुषोपितदभिसंधिपूर्वकं गमनमित्याशंक्याहनदीति आदि
शब्देनायागतीत्येते। सद्विज्ञानवतोगमनायोगोहेत्वंतस्माहाविद्येति विदुषोविद्याकामकर्मणामभावे प्रमाणमा
हाययोसकामस्येति ननु कामप्रविलय एवात्र प्रयतेनाविद्याकामकर्मनिर्माकस्तत्राहनदीति यथानद्योगाद्याना
मरूपेविहायसमुद्रं प्रविशंति तथाविद्यानामरूपेहिताय रंयुस्यप्रयेतीति दृष्टान्तपूर्विकायाः प्रतेनीमरूपबीजा
वस्थाविद्यायालययोग्यतेन चाविद्याकामयोरभावे कर्मोपपत्तिस्तस्मात्र विदुषो गतिर्वाविकाससंयतिरित्यर्थः॥
विमतः सत्संयत्रः पुनरन्वतिमर्हति सत्संयत्रत्वाभरणकाले सत्संयत्रवृद्धिमतो वा विशेषविज्ञानाभावो नात्यंतिको
विदुषो विशेषविज्ञानाभावत्वाभरणकाले न विशेषेण विज्ञानाभाववृद्धित्यनुमानाद्दृष्टविदुषोरविशेषमन्वा
नः शंकतेषदीति। तत्रान्यतामिसंधत्वं तादृगभिसंधिमन्विष्यत्वं चोपाधिरित्यनुमानद्वयं दृष्टयितुमुत्तरं यमुक्त्वा
ययतितथेति यरीक्षणा ययरीक्षादारेणारक्षणा र्थमिति यावत्। यस्वयग्रहणमात्रेण बंधने प्रतिग्रहीतुरपि बं
धनप्रसंगान्न तन्मात्रं बंधकारणमित्याह अन्यथेति। ततएवान्यतामिसंधत्वादेवेत्यर्थः। ततएवेति तैत्तन्यस्य कर्म

लोकर्त्वा देवेत्यर्थः । दृष्टान्ते विवक्षितमंशमनुवदन्ति तस्मै तित्त्वात् पूर्वकंदार्थं तिकमाह सयथेति सयथोति ।
 शीक्ष्याचष्टेयदात्मैति त्वंतदसीति त्वमर्थोद्देशेन तदर्थभावो विधीयते तत्रोद्देश्यशरीरद्वयविशिष्टस्य विरोधाद्
 शरीरब्रह्मात्मत्वं विधातुमशक्यमिति मन्वानश्चोदयति कः पुनरिति त्वं यदेन वाच्यस्य लक्ष्यस्य वा ब्रह्मत्वायोगस्त्वयो
 व्यतेनाद्योगीकाराद् द्वितीयः शरीरद्वयवैशिष्ट्यो यत्नक्षितस्य श्रोतृत्वाद्यध्यासास्य दस्य त्वं यत्नक्ष्यस्य ब्रह्मस्य वि
 धाने विरोधात्कुराणादिति परिहरति यो ह मिति विज्ञाय च वेदेति यत्वेता सहसंबंधः । सस्य सतः सकाशादौ या ।
 धि को भेदो वस्तुतस्त्वेक्यमिति मत्वा ह ते जोष भ्रमयामिति त्वं यदा र्येभ्येत केतुं निर्धाय तद्वाप्येत्यादिवाच्ये
 आत्मानमिति अज्ञातार्थप्रकाशनं मानफलं तस्य स्वप्रकाशे ब्रह्मणि नो ययति रिति मन्वानश्चोदयति किं पु
 नरिति अज्ञातमनीति संबंधः । स्वप्रकाशे प्रकाशातिशयस्य मानफलस्यासंभवेऽप्यस्य व्यावृत्तिस्तत्फलं भवि
 व्यतीत्युक्तमाह कर्तृत्वेति अश्रुतस्य प्रवरायामतस्य मननाया विज्ञातस्य विज्ञानफलसिद्धये चाधिरुतं
 यमर्थं त्वं यद्वाच्यमवोवा मतस्य स्वात्मनिक्रिया कर्तृत्वे फलभोक्तृत्वे च यन्निष्ठे वाधिकृतं विज्ञानं तन्निवृत्ति
 मानफलमिति योजना ॥ यथोक्तं मानफलं न मेव प्रयंचयति प्राक्कृति अहमेवात्राधिकृतस्योति चकार संबंधात्

स्येयच्चस्येत्यर्थः। विरोधमेव स्फोरयति न ह्यतिप्रमाराफलमुपसंहरति जस्मादिति फलत्वेन मोहति तिविज्ञानवचनेति
~~तत्रैता सह संघर्षात् सप्त~~
 धित्वा स्येया दिव्या च घृष्टा आत्मानमिति अज्ञातार्थ प्रकाशनं मानफलं तस्य स्वप्रकाशो ब्रह्मणि नो ययति रिति मन्वानश्चो
 यती किं पुनरिति अत्रात्मनीति संबंधः॥ स्वप्रकाशो प्रकशाति शयस्य मानफलस्या संभवे पध्यस्त व्यावृत्ति सात्फलं
 विष्णु तीत्युत्तरमाह कर्तृत्वेति अश्रुतस्य अत्र रागायामतस्य मनना याविज्ञातस्य विज्ञानफल सिद्धये चाधिकृतं यम्
 र्थं त्वं यद्वाग्यमवौचा मतस्य स्वात्मानि क्रियाकर्तृत्वे फल भोजत्वे च यन्निष्ठे वा अधिकृतत्व विज्ञानं तन्निर्वृति मा
 नफलमिति योजना॥ यथोक्तं मानफलं न मे व प्रपंचयति प्राप्तेति अहमेवात्राधिकृतत्वे निवकार संबंधस्य स्पष्ट
 स्वरूपः॥ विरोधमेव स्फोरयति न हीति प्रमाणफलमुपसंहरति। तस्मादिति तत्वं मसीतव कां मुखैकत्वपरमिति स
 यक्षमुक्ता परपक्षं शंकते न चिनि। आध्यासिकमेकत्वं सामानाधिकरापात्वं च नामिति स्वयं संदृष्टा तेनोक्ता सिद्धा
 नंदययति न खिति। श्वेतकेतोः समात्रत्वे तदज्ञाना योगादसंबु दुपदेशा सिद्धिरित्यर्थः॥ किमध्यासवाक्यसामान्याप
 ध्यासिकमेकत्वं सामानाधिकरापात्वं च न किं वा मुखैकत्वे वा धकसद्भावादिति विकल्प्याद्यं दृश्ययति नेत्यादिना लो

वेत्सुक्तिकोरजतमिति प्रत्येतात्यादाविनिशब्दपरं सामानाधिकरण्यं न वस्तुनिष्ठं दृष्टं तथाऽर्थासंबन्धानामप्यादिना
ब्रह्मेत्यादेश इत्यादीनामिति शब्दपरं सामानाधिकरण्यं वशादवस्तुनिष्ठत्वं गम्यते न तथा तत्त्वमसि वासुत्यावस्तु
निष्ठत्वमिति शब्दपरत्वाभावेन सामानाधिकरण्यस्य स्वरूपपर्यवसायित्वनिश्चयार्थः ॥ ३६ ॥ इति प्रकारो
क्तः ॥ इह प्रवेशं दर्शयित्वा तत्र ते जीवन्मयं संघातमिहेति व्ययदिशति जीवब्रह्मणो भेदग्राहिप्रमाराविरोधा
भमुख्यमेकत्वं किं तच्चैतन्यगुणयोगाद्गोणमिति द्वितीयं शंक्ते न चित्तियथा मदादिकारणमेव घटादिकार्यं
न यथा गस्तितथा सर्वमिदमाकाशादिकार्यं सन्मात्रं तत्र सर्वप्रकारभेदरहितमेकसमबाधितमित्युपदेशदर्शना
न्नगोणमेकत्वमित्युत्तरमाहनेत्यादिना ॥ इत्थं नोपचारितमेकत्वमित्याह न चेति औपचारिकविज्ञानस्य मत्त्वात्वेद
ष्टान्तमाहत्वमिति केचन गोणमेकत्वं वदतास्तत्पर्यंतं विधियारत्वं वा वाक्यस्य वक्तव्यमाद्येयिष्ये तत्केतोः सतो वास्तु व
नः कृतिरिति विकल्पाद्यं दृष्टयति नापीति ॥ उपास्यत्वात् सतोस्तत्तिरिति द्वितीयमाशंक्यं दृष्टयति नापिसदिति ॥
तश्चैतनकेतुलोपदेशेन सतो नस्तत्तिरित्याह ॥ नापिसत इति चेतकेतो हपास्यत्वेन स्तुत्यं संभवेयि कर्तव्यं कर्मस्तुत
त्तावकत्वं वाक्यस्य युक्तमित्याशंक्यं कर्मविध्यसन्निधानात् सदात्मवमात्रप्रतीतेष्वनैवमित्याह न चेति विकल्पांतस्पृष्टावयति

ननु स रस्मीति। एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानवचनविरोधान्न दृष्टविधियरत्वमित्युक्तं। माहर्नन्वातिगौरावशेयत्वात्पुनरप्यति
रित्येयर्थः। एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतेर्न विरोधोऽस्तीति पूर्ववाचाहनेति नेदमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं दृष्टि विधिस्तुतिः
कार्यकारणान्यत्वादियुक्तिभिरुपपादितत्वादिविधयश्चेत्संभावनादिनितासासमर्थाचार्यवत्त्वोपदेशानर्थकारोपदेशि
कज्ञानमात्रेण विध्यनुष्ठानमिदं विध्यपेक्षितस्य च तेन वाक्षेयादित्युक्तं। माहर्नानाचार्यवानितितदेव विवृणोति यद्विहीति
। आचार्यवत्त्वमिति नोयादृष्टपतइति शेषः। इतश्च नेदं वाक्यं दृष्टविधियरमेवमित्याह। तस्येति सदात्मत्वसाक्षात्काराद
तेपि सकृदनुष्ठितपरोक्षबुद्धिमात्रात्मोक्षसंभवादित्वं वाभिधानमनर्थक्यं प्रमाप्येत यथा सकृदनुष्ठितादियथागाइव
ति स्वर्गस्तद्विरुचचिरमिति शेषकरां मोक्षस्येति तस्मान्नेदं दृष्टविधियरमित्यर्थः। किंच विधिवादिना प्रतीयमाने
र्थे वाक्याप्राप्त्यप्यविपर्ययसत्त्वक्षरामनुत्यतिवक्षणां वावाच्यं न दुभयं दुर्वचमित्याह न चेति तत्त्वमसीत्यधिकारि
रां प्रत्युक्ते सति प्रमाणाभ्युत्पत्तेन न वाक्येन जनितसद्वाहमित्याह नित्यात् तस्य बुद्धिस्तानि वर्तयितुं नाहं स इति वलवती
बुद्धिरुत्पन्नेति न शक्यते वक्तुं विवेकवतः श्रुतवाक्यस्य तथा विधयुध्युत्पत्त्या सन्नचाधिकारिणा श्रुतवाक्यस्य सद्वाहमि
ति बुद्धिर्नोत्पन्नेति वक्तुं शक्यमधिकारिणा प्रमितिजनकोवेदइति न्यायाच्च चनेदप्रत्ययो यथोक्ताया बुद्धेर्बोधकस्तस्य साप्र
मेदप्रत्ययवन्निष्पत्त्या नुमानादित्यर्थः। इतश्च तत्त्वमसि वाक्यं वक्तुं परमेवेत्याह। सर्वोपनिषदिति तत्त्वमसि वाक्याच्चाप्यर्थानु

द्वितीयं न भवत्येव बुद्धिर्द्वितीयं तमर्थं दृष्टं तेनाह यथेति जीवे भासमाने व्यनवभासमानत्वात् स्वभावो ब्रह्मेत्यक्तमरुघुह्य
 यतिय दुक्तमित्युक्ता पतातिरिक्तानां देहादतिरेको जीवस्य स्वभावो विकोपि नावभासते तथा ब्रह्मभावो विकोपि तस्यानाद्यमिवो
 व्याप्तान सामर्थ्यादेव नावभासिष्यते तथा च तस्मिन् भासमाने व्यनवभासमानत्वात् स्वभावो ब्रह्मेत्युक्तं व्यास्यभावा
 दित्याह कार्येति। ननु देहातिरिक्तात्मवादिनामात्मनि भाति देहव्यतिरिक्तोपि भात्येव तिव्याप्तिरित्याशंकाह कथमिति देहा
 दिसंघातादतिरिक्तोहमित्येवं व्यातिरिक्तविज्ञाने सति कथं तेषां कर्तृत्वादि विज्ञानं संभवति न हि संघाता मिमाभातिगमे
 तद्युज्यते न च तत्रास्तेव दृश्यमानत्वादित्यर्थः॥ सिद्धे दृष्टं ते दार्ष्टान्तिकमाह तद्दृष्टिरेहाद्यतिरिक्तस्य सतो व्यप्रति
 भानवत्सदात्मकस्यापि चेतकेतोर्देहादिष्वात्माभिमानित्वात् सदात्मनि ब्रह्माणि विज्ञानं न स्यादतस्तत्स्वभावस्या
 यिव ब्रह्मभावस्याप्रतिभानमज्ञानकृतमित्यर्थः॥ वाक्यस्याप्यंतरयत्वासंभवे कलितमुपसंहरति तस्मादिति। महा
 वाक्यस्योक्त्या विधया च तिरयत्वासंभवाद्दिकारेण ताभिसंबधितो यं जीवात्मेत्येवं रूपं यन्मिथ्याज्ञानं तस्य सति
 दानस्य निवर्तकमेवेदं तत्त्वमासत्वाकं न त्वभूतप्रादुर्भावफलमित्येवं जीवब्रह्मणोरेकं सचोपनिषत्सारभूतं स्थितमि
 त्यर्थः॥ १॥ अतिश्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यश्रीशंकरभगवत्कृतछंदोग्यभाष्यटीकायां षष्ठोऽध्यायः॥ षष्ठः सप्तम
 योरध्याययोः संबंधं वक्तुं कामः षष्ठे कृतं कीर्तयति परमार्थेति। उक्तमाधिव्यापारिणं प्रत्यबाधिततत्त्वबोधने प्रधानं तत्परो

तीतोऽध्यायः सप्तोऽध्यायः प्रत्यङ् निश्चययस्त्वेनैव व्याख्यात इत्यर्थः ॥ अध्यायांतरमिकामारवयति न सत इति मध्यममधि-
कारिणां प्रतियोग्यरया ब्रह्मात्मत्वमुपदेष्टुं सप्तमप्रपाठकप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ नन्वत्रापि ब्रह्मात्मत्वमेवोपदेष्टुं मित्येवेति मिति
नहि नामादीनि तत्त्वानि निर्दिश्यन्ते तत्राह निर्दिष्टेति वाशब्दः शंका निरासार्थः ॥ यदा द्वयोर्ध्याययोर्द्वितीयब्रह्मात्मविष-
यत्वाविशेषेयिसाक्षात्पार्ययीभ्यामप्येव नस्तत्त्वमुक्तं संप्रति नामादीनामुक्तोत्तरभयस्त्वविशिष्टानां सन्मात्रवित्तानेनाविज्ञा-
नादेकवित्तानेन सर्ववित्तानमपुक्तमित्याशंका ब्रह्मविदः सर्वज्ञत्वं स्पष्टं कर्तुं मुत्तरेण धारंभ इत्याह निर्दिष्टेति नामा-
दिसंकीर्त्तनस्य तात्पर्यं यो नरमाहार्थवेति अधमोधिकारिणामादीनि ब्रह्मत्वेनोपास्यतत्फलं च भुक्ताक्रमेण साक्षाद्ब्र-
ह्मत्वं प्राप्तेतीति प्रदर्शयितुं मुत्तरेण ग्रन्थ इत्यर्थः ॥ शारवाचं द्रु निदर्शनन्यायेन मध्यमस्याधिकारिणो वस्तु सिद्धिस्वीका-
रार्थमधमस्याधिकारिणो ध्यानार्थं तानामादिसंकीर्त्तनमित्युक्तमिदानीमुक्तममेवाधिकारिणमधिकृत्य भ्रमस्तस्य
र्थेनामादिवचनमिति मत्तरे नरमाहायवानामादीति ॥ अध्यायसंबंधमुक्त्वा ख्यायिकासंबंधमाहाख्यायिकाविति ॥
स्तत्त्वार्थत्वमेव प्रप्रपर्वकं प्रकटयति कश्चामित्यादिना तथा च परविद्यया कृतार्थत्वात् तस्याः स्तुतिरत्र विवक्षितेति शेषः ॥
अतीताध्यायादिषु सदात्मत्ववित्तानां च देवदेवतोयासनं मोक्षसाधनमित्याशंक्य तन्निषेधेन सदात्मवित्तानस्यैव मो-
क्षसाधनत्वं दृढीकर्तुं माख्यायिकाप्रवृत्तेति तत्पक्षान्तरमाहायवेति द्वितीयमाख्यायिकातात्पर्यं प्रयोजयति येनेत्यादिना सर्वस्यपि

श्रीभा.टी.
१२५

जेयस्य यदि ज्ञानं तस्य साधनं स्यादनेन तत्र शक्त्या संयत्ने वेदे वेदांगभिस्तत्त्वं तस्यापीति यावदस्ति हि नारदस्योक्तमाभिज्ञने ज्ञानं ब्र-
ह्मणो मानसमुत्र वा दस्ति चोक्तमकर्मविधा अस्ति च वृत्तं सदा चरणां अस्ति च प्रवृत्ता ध्यानादिसाधनशक्त्या धर्मो साध-
नस्य वा शरीरस्य शक्तेः संयतिश्च जन्मादयो निमित्तमस्याभिभातस्य तत्पक्षेति यावदिति शब्दोऽध्यायाख्यापिकयो-
संबंधोक्तिः समास्यर्थः। अध्ययनेन ज्ञानं लक्ष्यते तथा चाधीष्यन्नाययेत्यर्थः। मंत्रउपसदनस्येति शेषः। न्यायतः स-
मित्यागारित्यादिशास्त्रोक्तविधिवशादिति यावत्। अध्ययनवाच्यं यदस्मरणापरतया कथं व्याख्यातमित्याशंका-
हयद्वेष्टेति गंधयुक्तिः कंकुमादिसंयादं। तर्हि सर्वज्ञः स्वतंत्रस्त्वं कृतकृत्यो सीत्याशं ह। साहमितिकथं मंत्रविदि-
त्यस्य कर्मविदिति व्याख्यानमित्याशंकाहमंत्रे स्थितिः। मंत्रविदेव नात्मविदित्यत्र विरोधं चोदयति नन्विति। मंत्रवि-
त्वे तत्प्रकाश्यात्मवित्त्वमपि स्यात्तदभावे वै मंत्रवित्त्वमपि न युक्तमित्यर्थः। अभिधानमभिधेयमित्येकं रूपस्य भेदस्य
विकारवत्त्वेन मिथ्यात्वादात्मनश्च विकारवत्त्वानंगीकारात् मंत्रप्रकाशयत्वाभावाच्च विरोध इति यदिरतिनाभिधा-
नेति। आत्मनो विकारित्वाभावेऽप्यभिधेयत्वमेष्टव्यमिति शंक्तेन न्विति श्रुतिगत्यंतरावयं भेदं निराचयेत्तेत्यादि-
ना आत्मशब्देनात्मनोभिधेयत्वाभावे वा कुशेषादि विरोधः स्यादित्याशंक्ते कथं तर्हि। आत्मशब्देनावाच्यस्यात्मन-
स्तत्त्वेन लक्षणस्याप्राप्त्यतिवृत्तिसंभवाच्चोपक्रमो यस्य संहारविरोधोऽस्तीत्युक्तं नारदस्यैष शेष इति विशिष्टे गृहीतशब्दे विशेषोप-

धर्म

व्या

राम
१२५

तु नैपत्समात्रं परिशेषं न स्वाद्यमापन्नसराया बोधयतीत्यर्थः। केवलात्मा विषयस्यात्मशब्दस्य तद्वर्तिमान्तरावि
शिष्यात्मदर्शमात्रेण कथं प्रयोगः कथं वा तत्र योगोपेततो विवक्षितात्मधीरित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन परिहरति यथेत्यादिना आत्म
नोपलब्धत्वात् त्रयं काशपत्वाभावे फलितमाह तस्मादिति। शङ्कार्थं ज्ञानमात्रेण आत्मवित्तं न भवतीत्यनेनाचार्योपदेश
जनितज्ञानवत्त एवात्मवित्तमित्युक्तं तत्र प्रमाणमाह त एवेति। यदेशिकत्वाभावविषयत्वं तर्हि स्वीकृतमित्याशङ्क्य
हयत इति भातहितवात्मविद्याभिरित्याशङ्क्य शोकनिवृत्त्यया यत्नेन तद्वेशं सत्त्वयति श्रुतमिति आत्मज्ञानोपेयना
त्मज्ञानाख्येन ह्यवेनेति याचते। कथं मदीयमर्थं ज्ञानं सर्वनाममात्रमित्याशङ्क्य हवाचारंभरामिति उक्तमुपयादयति
नामवादादिति दुपसंहरति नामैवेति। केन ह्यस्योदनामादत्तव्यमित्याशङ्क्य हनामेति। उपास्तिप्रकारं दृष्टान्तेन स्फुट्य
नियमेति नामिब्रह्मदृष्टोपास्यमाने किं स्यादित्याशङ्क्य हसयस्त्विति यो नामेत्यादिवाक्यस्य यो न ह्युक्तमाश
ङ्क्य ह्यो नामेति वागवावनाभ्यस्य सीत्युक्तं वाङ्मोक्षे कलाद्याप्यव्यायकत्वा नुपययति रित्याशङ्क्य वाच्ये वागिति।
यमिति जहामलादिधित्यादिशब्देन उक्तं कंठशरीरं तोषुनास्कातात् तन्निगच्छन्ते वागिन्द्रियस्य वरौभ्यो मिथ्यग्येभ्यो
यस्त्वपि नाम्नस्तुभ्यस्तं कुतस्त्वमित्याशङ्क्य हवर्गो ह्येति तयोर्व्यग्यत्वं जकभविषिकथं व्याप्य व्यायकत्वं मित्याशङ्क्य ह
कार्योद्दीति। वाचोनाभ्यस्य स्तं प्रश्न एव कं प्रयंचयति कथं चेत्यादिना इतश्च वाचोभ्यस्तं मेव मित्याह यद्येति। अत्राप्य

छा.भा.टी.
१२५

तिरेकाभ्यांनस्याभयस्त्वसिद्धेफलितमाह तस्मादिति। स यो वाचमित्याद्यन्यादित्युच्यते। मनःशब्दस्य वृत्तिमात्रविषयत्वं वाच्यं
यतिमन इति कथं तस्य वाचोभयस्त्वं तदाह तद्दीति। वाचो मनस्येतन्मोवेपिकुतो मनसस्तस्याभयस्त्वं तत्रायेति मनोवा
गादेशो हि दृष्टो तेन स्य यति यथेत्यादिना। इतश्च मनसो हि भयस्त्वमित्यहमयदेति विवेक्षा च कर्ता करोतीति शेषः ३
छेति इच्छा ह लेति शेषस्तस्यात्मत्वमुपयादयत्यात्मन इति तस्य लोकत्वं साधयति सत्येवेति। संकल्पशब्दार्थमाह सं
कल्पोपीतिकासांतःकरावृत्तिर्पीसंकल्पशब्दितेत्याशंकाह कर्तयेति॥ द्विविधे विषये विभागेन समर्थतेति यकथं
यथोक्तस्य संकल्पस्य मनसो भयस्त्वमित्याशंकाह। विभागेन हीति। संकल्पस्य कारणात्वात् मनसश्च कार्यत्वादतो
भयस्त्वमित्यर्थः। कार्यकारणाभावं तयोराकांक्षा पूर्वकं यत्की करोति कथमित्यादिना मनसः सकाशादाचो नंतरभा
वित्वे विशेषदर्शयति तां चेति। नाभिर्मंत्राणां मनोवं समर्थयति सामान्ये हीति कथं मंत्रेषु नृपलक्ष्मणकर्मणां मंत्र
भावस्तत्राह मंत्रेति कथं कर्मनामंत्रकर्मस्तीत्युच्यते ब्राह्मणादिहितस्मापि कर्मणो दर्शनादित्याशंकाह यद्दीति ब्राह्मणस्य मंत्र
व्याख्यानरूपत्वादिति स्पष्टं मंत्रानुपलक्षणेपि कल्प्यते मंत्रोक्तत्वं मित्यर्थः। एतदेव प्रचयति। यायीत्यादिना एकस्याशाखायां यत्कर्म
मंत्रेषु नृपलक्ष्मणतत्त्वात् तृतीयं मंत्रप्रकाशितं भविष्यतीत्यत्र हेतुं तस्माह। त्रयीति। तथापि कथं मंत्रप्रकाशितत्वं तत्राह त्रयी
शब्दश्चेति। मंत्रेषु कर्मोपपत्तौ भवतीत्यत्र श्रुत्यंतरानुमतिकथयति मंत्रेति। तथापि कथं संकल्पस्य भयस्त्वमित्याशं
काह। तानीति। अथ न पर्यापत्तेनोक्तं गमनस्य क्रियात्वं वाच्यं यतिप्रलय इति। इतश्च संकल्पस्याप्यस्ति मन्त्रस्य

ह॥
कि ३

राम ०
१२५

हृत्त्वमित्याह समल्लयतामिति या नो घावापृथिव्यादियुमहत्त्वयिसंकल्पानुवर्तिदृश्यते अतोयितस्यमहत्त्वं
मतेन केवलं कारणात्तदेवेत्यर्थः । इतश्च तस्य महत्त्वमेवेत्यमित्याह तेष्वा मिति वये च लोकादि कार्यत्वात्तदेय
संकल्पस्य तन्निमित्तलोच्य चारा तस्य भयस्त्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ वयिवशादन्तं समर्थो भवतीत्यत्र प्रसिद्धिप्रमाण
यतिवये हीति । अन्तर्धीचं प्राणसामर्थ्यमित्यत्र हेतुमाह । अन्तमया हीति आद्यो मयः प्रमाण इत्युक्तत्वात्कथ
मन्तमयत्वं मित्याशंका हन्ते यथं भका इति तत्र वात सनेयक श्रुतिप्रमाणत्वं नमिति प्राणानां मंत्राध्ययन
कारणात्तद्व्युत्पादयति प्राणावानिति ततो मंत्रप्रकाशित कर्मवशादिति यावत् ॥ कर्मफलवशाज्जातः सर्वस्या
वैकल्येपि कथं संकल्पस्य महत्त्वमित्याशंका हेतु हीति तन्महत्त्वे फलितमाह त इति आत्मनि रिकानां लोकानां क
थं नित्यतेत्यत आह तं तेजि लोकानामेवं ध्रुवत्वमुच्यता किमिति लोकानां सन्त उच्यते तत्राह लोकानो हीति क
थमुपकरणासंयन्नेषु प्रतिष्ठितशब्दे भवतीत्याशंकाह यशुयुत्रादिभिरिति यावत् संकल्पस्योत्पादि श्रुतेर्विषयसंके
चे दर्शयता नून इति संकल्पस्य यावानगोचरस्तत्रास्य का प्रचारो भवतीति संबंधः ॥ निरंकुशो संकल्पशब्दे क
ह निरित्याशंका हेतरेति यदि संकल्पमात्रस्य गोचरो संकल्पाया सकस्य कामचारो भवति न हि सर्वसंकल्पस्य वि
चित्रतया सर्वगोचरत्वसंभवाद्यवसिन्नगतमित्यादिना वक्ष्यमाणफलं विह्वलेत न हि संकल्पोपासनादेव सर्वसि

छा० च०
१२६

न्यस्तोसिद्धे चिन्नाद्यपासनं तत्फलं वा यथा कथयितुमुचितं यतो यावत्संकल्पस्येत्यादि श्रुतेरुक्तः संकोचो युक्त
इत्यर्थः ॥ चित्रशब्दस्य मनःशब्देन युनक्तिपरिहृतिश्चित्रं चेन्नयितृत्वमिति तस्यात्मत्वं यावत्तयति प्राप्तेति ॥ इदं
स्वेवं प्राप्तमिति प्राप्तकोले वस्तुनो वस्तुनुरोधी चेन्नारब्धो यन्निविशे यस्तद्वच्चित्रमिति ॥ अतो तं भोजन
तमिमां धनं दृष्टं भोजनत्वादागमिनो यितस्य तदेव प्रयोजनमित्यादिना ॥ संकल्पप्रकरणं यममृशति यत्तु
इति ॥ यथा संकल्पस्य निमित्तत्वे सति स्तत्पर्यमधिकरणत्वं युक्तं तथा चित्रस्य विभक्त्यसं कल्पारिष्टनि
मित्तत्वे यिस्तत्पर्यमेव तदधिकरणत्वं माह ततोति ॥ अत्र चित्रस्यास्ति वैशिष्ट्यमित्याहुः किंचेति ॥ यद्यपि
बहुशक्त्यर्थपरिज्ञानवान्तरतया यद्यपि चित्रो भवतीति योजनं अविज्ञस्यासत्समत्वं श्रुतवैयर्थ्यं चेत्
तैप्रशुद्धादिविवरणेन कस्मादित्यादिना ॥ श्रुतमयीत्यपि शब्देन सत्त्वं गृह्यते चित्राभावे श्रुतादेवैयर्थ्यं
त्वात्तद्वैशिष्ट्यमादिष्टमिदानीं तद्वैशिष्ट्यहेत्वं तस्मात्तथैति चित्रवतो कार्यग्रहणार्थं श्रोतृमिदं लोकस्य
भवतीत्यत्र हेतुमाह तस्मादिति किंतु ध्यानमित्येक्षया माह व्यातनामेति अत्र त्वं साधयति मित्तज्ञातीये
रिति कथं तस्याचित्रादयस्त्वमित्याशंक्यानेकाग्रतादोषो यस्तस्यातीतादिफलनिरूपणे न सामर्थ्यादशंका
देकाग्रतासुपोध्यातयदोषो श्रोतयितृत्वात्तस्य कारणात्वात्ततोभ्यानेवेत्यभिप्रेत्याह ॥ एकाग्रतेति चेति ॥ इति श्रु

राम०
१२६

हितस्य मयस्त्वमित्याहृदप्रपते चेति। फलद्वारात्तन्माहात्म्यं प्रश्नपर्यवर्तकं दृष्टोत्तेन स्य यति कथमित्यादिना। गो
रवय रिरुगार्थं यक्षांतरमाहमचुष्यासुवेति मनुष्याणामेव सत्तां कुतो देवत्वमित्याशङ्काहृदमादीति ध्यानप
लने श्राल्यंतन्महत्सु यथा शिष्यादिषु दृष्टं तथा च तद्देशिषु मित्यर्थः॥ तत्र बहेत्तं तस्मादयस्मादिति धनं दिभि
र्महत्त्वे हेतुमुक्तं कर्मजियावद्धानस्यायमनमनुष्ठाने तेन न तत्फललाभो लक्ष्यते तस्यो शोयेयां प्रसिद्धे त
था ध्यानफलमिह कलावत्त्वमेव स्फुटयति निश्चला इति। रावकारार्थमाहनेति। महत्तु युरुयेषु ध्यानयत्ना
नुवृत्तिर्दृष्टेयान्वयमुक्त्वा अतिरेकमाह अथेति॥ अतिरेकं दृष्टो यित्वा न्वयमुपसंहरति अथ ये महत्त्वमिति
महत्तुने श्रुत्य दर्शनमतः शब्दार्थः॥ महत्त्वफलमाह त इति विज्ञानस्योक्तमयस्त्वं प्रश्नपर्यवर्तकं दृष्टो यति
कथंचेत्पादिना यद्यपि प्रमाणात्तथा ज्ञानं शास्त्रार्थज्ञानपर्यवर्तकं तथापि कथं तस्य ततो भूयस्त्वं तत्राह
स्येति इतश्च तस्य ध्यानादयस्त्वमित्याह किंचेति भूयस्त्वफलमाह त इति ज्ञानविज्ञानशब्दयोरर्थमेवं कथ
यति विज्ञानमिति। तथापि लोकानामचेतनानां कुतस्तदुभयाश्रयत्वमित्याशङ्काहृदद्विधेति। यथा के
वल्लशब्दार्थे प्रवृत्ते केन वाक्यप्रमाणाति अनशमादिति। कथं तर्हि शरीरसामर्थ्यवत्तत्वात् प्रयोगस्त
त्राह शरीरेपीति। तदेवेत्यन्तो ययोगुनिजमेवेत्यर्थः॥ न केवलं कारणत्वादेव बलविज्ञानादयः किंतु प्रत्य

निशब्दस्तदाहुरित्यनेन संबध्यते वैशब्दार्थे दृश्यते प्रसिद्धमिति निश्चयेन सौकर्यं कार्यकारणत्वं च यत्नो
 वाक्यलितमाह तेनैव वेति। अत्रेति सोर्विधांतरेण कार्यकारणभावे दृश्यानि किंच न्यादिति तदेवोपपादयति
 ॥ बुद्धीमिरिति तेन सोभयस्त्वफलमाह तेन इति तमः शब्दार्थमाह वाधेति वाधे तमः शब्देरे प्रसिद्धमाकाश
 कमजानागादि तदुभयमयदत्ततमस्का नित्यत्र तमः शब्देन मित्यर्थः ॥ अथ यत्तदशब्दार्थमाह पनीतेति
 वायोः सकाशादाकाशोभयानि निवृत्तत्वे कथं तेन सोभयानि तत्त्वे तत्त आह वाधुमिति कारणात्वेपि कथ
 माकाशस्य वायुसहितत्वेन सोभयस्त्वमित्याशंक्याह कारणां हेति तेन सोवायुसहितत्वात् काशस्य भयस्त्व
 प्रश्रयवत्वं प्रकाशं तेरेण दृश्यानि कथामित्यादिना इति आकाशस्यास्ति भयस्त्वमित्याह कंचेति तद
 यस्त्वफलमाह तेन इति कथमाकाशोभयस्य प्रकाशव्याप्तौ कथामिरित्याशंक्याह काशकाशयोरे
 तिनपुंसकलिंगं प्रकृतं युल्लिंगत्वेन कथं व्याख्यातमित्याशंक्याह युल्लिंगो यत्र ममाश्रित्याह लिंगव्यत्ययेनेति
 कथं पुनः स्मरणात् प्रकाशद्वयस्त्वमित्याशंक्याह स्मरणं हीति अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकं दृश्यासतीति आका
 शादेः स्मरणाभावेपि सत्त्वमंगैक्यभोग्यत्वाभावादनर्थक्यमुक्तं संप्रत्यस्मरणो सत्त्वमेव नास्तीत्याह नार्थ

अ० ६३
१२८

तिस्मरणाद्यभयस्त्वमनुभवानुसारेण साधयति दृश्यते हेति हि शब्दाद्योयस्मादिन्युक्तः स्मरणाभावेऽप्यवगा
द्यभावेऽप्यतिरेकमुक्त्वा न दूवेत दूवमन्वयमाह यदेति इति श्रुतिस्मरणाद्यभयस्त्वमित्याह नयेति न दू
यस्त्वय क्लित्तमाह न इति आश्रयाभयस्त्वमाकांक्षाद्वाराव्युत्पादयति कथमित्यादिना प्राणास्पदवोस्य
दत्त्वेन भयस्त्वकथयति नामोयक्रममिति प्रकृतप्रतिवशान्न दयक्रमेयस्य जगतोस्ति न तथायादृक्
ममेवाश्रित्याश्चांते यस्यास्ति न जगत्तथेति विग्रहः कार्यकारणत्वं क्वचित्कमुपादानोपादेयत्वं
निमित्तमिन्नैमित्तिकत्वमपि ध्वं चित्त्वमेव उन्नरोन्नरभयस्तथाय वैस्मात्पूर्वस्मान्नामादेरुन्नरोन्नरवा
गादिभयस्त्वेनेति यावत्तस्मिन्निमित्तः स दूवोयस्य जगत्तथा आश्रयैव शानायाश्रयैः सर्वतो विद्या
शानमिन्नच दृष्टान्तमाह विसमिवेति विसशब्दो मरणात्त्वविषयः यथोक्तं जगच्च स्मिन्नार्यितं मरुष
भयानिति संबंधः सर्वस्य जगतस्तस्मिन्नार्यितत्वमेव दृष्टान्तद्वारा स्पष्टयति येन चेति सर्वतो व्यापि
नेत्यस्यैव स्फुटीकरणमेतर्वाह गतेनेति प्राणास्या प्राणाः सकाशादयस्त्वमाकांक्षा यवकं समर्थ
यने कथमित्यादिना लिंगानां व्यष्टीनां संघातः समुदायसदूपे समष्टौ न नीति यावत्तथा धित इति

राम०
१२८

रेकाममिदं न विप्रश्नयिष्ये प्रज्ञात्मानो नित्यं सैवाध्यात्ममधिदैवं चावस्थानं सूचयति दैहिक इति प्राणां
तरं व्यावर्तयति मुख्या इति यथोक्ते स्मिन्प्राणे सर्वं समर्पितं मित्युत्तरत्र संबंधः प्रज्ञात्मानो नित्यं यस्मात्सोपा
धितं प्राणास्योक्तं तदुपयादयति यस्मिन्निति तस्मिन् सर्वं समर्पितं मिति यत्वे तस्यैवं किमिति च शुरु
द्विषु विद्यमानेषु मुख्यायैव प्राणास्य यस्मात्सोपाधिविकल्पमुपगतमित्याशङ्क्याह यश्चेति प्राणा
स्योत्तरं प्रति सर्वाधिकारित्वे श्रुत्यंतरं प्रमाणा यति कस्मिन्निति इत्थं प्रति प्राणास्यैवोपाधिकत्वे
हेतुं नरमाहायस्त्विति अत्रापि यत्वे तदन्वयः प्राणाः आयावदोत्तरं मनुजं तु जीत्यत्र श्रुत्यंतरं प्र
माणं नित्यं घटोति मत्तमात्राः शब्दादयः यथित्यादयश्च विषयाः प्रज्ञा मात्रासु प्राब्दादिबुद्धिषु
तज्जनकैर्द्विषेयत्वेत्यर्थः भवतु तासां प्राणोर्धितत्वं तथापि कथं प्राणास्य आयावदोत्तरं प्रत्यनु
गतिस्तत्राह सगव इति कीर्तयतीति शेषः प्राणास्य यथोक्तं विशेषणं वैशिष्ट्यमतः
शब्दार्थः व्याख्यानं भागमनघावशिष्टं शब्दाकारेणैव मिति प्राणाः प्राणो न यातीत्यस्यार्थमाह
न इति सर्वास्य दन्वादि नियावत्ता प्राणाः प्राणो न यातीत्यादेः प्राणो हेतुवानि सर्वाणीभूतानीत्यंतस्य
तात्पर्यार्थं संक्षिप्य कथयति सर्वमिति दानुर्देयस्य संप्रदानस्य च प्राणाभिन्नत्वे प्रकटयति प्राणा इ

पु ४ ति

छा० अ०
१२५

नितदयोतिदीयमानमुच्यते स्वस्यस्य संप्रदानस्य च प्राणमि नत्वा त्प्राणयैवेत्युक्तं प्राणस्य सर्वोत्पत्त
मनःशब्दार्थः॥ प्रसिद्धिरनतिक्रमणीयेति शं कते कथमिति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यिच्चादिशब्दा
नां प्राणाविषयत्वात्तन्प्रसिद्धे ह्यसंघनमित्याहो च्यत इति अन्वयव्यतिरेकावेव प्रश्नपूर्वकं प्रकटय
ति कथमित्यादिना। यिच्चादिप्रोक्तैस्तेष्वपि च्चादिशब्दानो प्रयुज्यमानत्वमन्यथा चामिष्टु न्यमानत्वं त
दित्युच्यते त्वं कारादियुक्तामित्यादियदेनतिरस्कारप्रभेदो मध्यते प्रिन्नादिष्वपि यवादिनं प्रतिवि
वेकिनोपि स्फुरवचने हेतुमाहयित्वं हेति। सति प्राणो यिच्चादिष्वपि च्चादिशब्दानो प्रयुज्यमान
त्वमित्यत्र यमुक्ते व्यतिरेकमाह यौ नानेवेति सप्रस्ययं जी कृत्यव्यत्यस्यावयवातिभामन्येत्यर्थः
। यद्यपीत्युपक्रमादेव मयीत्येतन्न शार्पित्यस्मिन्नर्थे दृष्टत्वं न देवाति कृतं कर्मविशिनधि
समासेति अत्र यवातिमंजनमादिशब्दार्थः॥ नादेहसंबधमित्यत्र तं छेदकुर्यादि च्चादि विषयः
। यद्यपि त्यक्तप्राणोष्ययिदेहेष्वपि च्चादि शब्दे दृष्टस्तथापि नासौ मुख्यस्तद्विषये च्चुरकर्मो नृणां
नेपि शिष्यगार्हादृष्टेति भावः॥ उक्ता न्वयव्यतिरेकफलमुपसंहरति तस्मादिति प्राणस्यैव
यिच्चादिसंज्ञकेत्वे किं स्यादित्याशङ्क्या हतस्मात्प्राणो हीति प्राणास्यभूयस्त्वमिष्टु व्युत्पाद्यते

राम०
१२५

हि ज्ञानफलमासाहसवाऽतिप्राणविदिति वादीभवतीति संबंधः कथं प्राणावित्त्वमित्यये श्वायामाहवमिति सर्वोत्तम
त्वं यथोक्तप्रकारः फलतो न भवस्वरूपत्वेन साक्षात्कारः तदनुदर्शनेनैव प्राणावित्त्वमित्येति सति किमिति मत्तु
न विज्ञाने यथागुणस्य तेन तत्राह मननविज्ञानाभ्यां हीति। उक्तान्वयव्यतिरेकाख्यो यद्यतिरह कृताह कथायुगा
राविषयं ज्ञानं ज्ञायते तद्विज्ञानं विवक्ष्यते तत्फलसाध्यात्करणोदर्शनाप्रतिभेदः मननविज्ञाने विना दर्शना
संभवो नः शक्यः। एवं मनो नोदिदिद्वारेणो नियावत्तु अतिवादि त्वं व्युत्पादयति नामादीति नायदुवीतेत्यत्र
नीकरोति कस्मादिति यद्यस्मादयं विदुः न तत्त्वेन सर्वेश्वरं प्राणोऽस्मीत्युपगतवास्तस्मादयह वेहं च भावादात्म
नोतिवादि त्वं नायदुवीतेत्यत्र प्राणं न सुयदेशं श्रुत्वा नारदस्य न ह्यपीभावे किं कारणमित्याशंकायामाह स
रधइति। कथं तस्योद्यतिरवगतेन्याशंकाह न पूर्ववदिति किमिति तर्हि प्राणामामुये श्वायां स्वयमेवाचा
यो व्युत्पादयतीत्याशंकाह न मेवमिति। स तस्मा ज्ञायते प्राणा इति श्रुत्येन प्राणास्य विकारत्वेनान्न तत्त्वे
वाचोऽप्राणाविकारो नामधेयमित्युक्तं तस्मिन्नने प्राणो ब्रह्मण विज्ञानं तेने नियावत्तायति नृत्वे कथ
मकृताथत्वमित्याशंकाह मियाज्ञानशालित्वादित्याह यस्माथंति न च तस्योये श्वाहं त्वामित्याह योग्याम
ति। मियाग्रहविशेषो नास्ति प्राणास्यरमित्यभिमानः। कथं तर्हि प्राणाविदिति वादि त्वमुक्तं तत्राहो नामादी

अ० अ०
१३०

निकर्षार्थं यमार्थेनोतिवादीत्याशंकाहयस्त्विति सोतिवादीति वतः सनत्कुमारस्याभिप्रायेण यो ज्ञेयवादेनियोजनान्
ननु नारदेरस्य नाद्यापि सत्यविज्ञानमुत्पन्ने कथं सत्येनातिवदनीति चेत्तु तत्राह तथेति यदा वै विज्ञाना
नीत्यादिवाक्या कुर्वन्तु तत्र माह पदेनियदि विप्रसदयादनुगता इति मसदेवस्याद्यद्विभिन्ने सन्मात्रमेव
यमार्थे सत्यं सिद्ध्यति नित्यमार्थेनः सत्यं यदेव विज्ञानातीत्यर्थः ॥ विज्ञानस्य तद्वदनं प्रति हेतुत्वघोतना
योः ॥ अशब्दः श्रुत्यन्तरं यथं मेनपेदाभेदे वादी शंकते नन्विति किं बहुदरपक श्रुत्याविकारस्य सत्यत्वमुक्त
मित्येतावन्मात्रमुच्येत किं वा यमार्थसत्यत्वमिति विकल्पाद्यमंगीकरोति सत्यमिति द्वितीयं दृष्टयति नन्विति
भेदाभेदयोर्विरोधादेवोदाधिव्ययोगादेकारस्य चरज्जुसत्येव निश्चयान्नानुमानादसंज्ञाबाध्यामिप्रायेण
सत्यत्वं श्रुत्यन्तरेणैवोक्तमित्यर्थः कथं न हि प्राणादियुसत्यत्वमुक्तमित्याशङ्क्यो गोकारं स्योरपत्ति किं तदिति
इदियजति तस हृदि विषयत्वाद्येक्षं भूतत्रयं सादित्युच्यते तद्विषयत्वाद्येक्षं भूतद्वयं सादित्येव विदुषते तथा
च भूतयै च कंसं सत्त्वेति युक्त्या च सत्यमिति यथोक्तं तथा न ही जभूतयोर्नाम रूपयोस्तदात्मकत्वाच्च प्राणा
नी सत्यत्वव्यावहारिकमित्यर्थः ॥ इष्टं प्राणादिभूमिभ्यां भूतेष्वपि सत्यं श्रुतिरविरुद्धेत्याह न हरेणेति
प्राणादीनां व्यावहारिकसत्यत्वानुवादहारेणाध्यायेया यवा दम्यायेन यमार्थसत्यस्य ब्रह्मणो वगतिर्विव
त

राम०
१३०

क्षित्तेति कृत्वा तेनैव सत्यत्वश्च निरविरुद्धे त्वर्थः ॥ यथोक्तोर्थो वदधितो बहूदा रापक श्रुता वित्पत्रा मकमा
 ह प्राणा वा इति ननु श्रुतं नरे विकारस्यापि व्यावहरिकस्य त्वमिषं प्रकृते नु ना जडिष्यते मम एव संपाशं कज
 हेतुत्वित्यदवे विज्ञानात् सत्यं वदतीति यद्वा हेतुत्वांगीकरोत तत्रा च विरोधतादवस्थमत आहूयतीति
 यद्विप्रा रास्यापि व्यावहृतः सत्यत्वमुपगते किं तर्हि सन कुमारस्य विवक्षितमिषं स्यात्तं न्वयव्यतिरेक ३
 म्नां स्पृष्टयन्ता दोष्यतिरेकमाह ना विज्ञानं नित्यं यथा र्थसत्यमविज्ञानं नपि वदत्ता ग्रादी नित्या प्रं वया हप
 स्त्विति तर्हि कथं सदेव यथा र्थसत्यमिति वदते भीष्मसिद्धिरित्याशं कया हनत्विति तान्येव तर्हि रूपाणि
 यथैव च नेनेत्याह तथेति श्रुतो स्यात्ता सिसत्यवा दित्वं किं त्वसत्यवा दित्वमेवेत्युपसंहरति इत्यत इति वा
 तिरेकं दर्शयित्वा न्वयमन्वा चये विज्ञानं नैवेति श्रुतं तर्हि सत्यविज्ञानं यत्तु क मति वा दित्वमिषा प्रं कया हन
 चेति यद्येवेति तासां हारसत्यविज्ञानं ज्ञेयमित्येवमिषं चेदित्यर्थः ॥ सत्यवदनं प्रति सत्यविज्ञानस्य यथा क
 रणत्वमुक्तं तथा एव स्य यत्तु स्यो नरमुक्तं कारणत्वेन दुष्टव्यमित्यतिदिशति एवमिति ॥ विज्ञानं कारणो भूतो
 मतिं वाचये मतिरिति मनन हेतुभूता श्रद्धा व्याकरोताद इति ॥ श्रद्धा हेतुनियो व्याचयेति चेति ॥ नित्यानि
 दानं कृतिविमनने कृतिरिति कथं पुनरेतेषां पुनरमुनरे एव स्यात्तु एव स्य कारणो भवति तत्राह सत्यां हि तिष्ठ

तथा पूर्वस्य पूर्वस्यो नरमुनरं

छा० अ०
१३१

लं

नित्ताहिकुतोभवति तत्राह सायोनियदा सुखेन भवेत्तदा भवतीति संबन्धः॥ ननु सुखेन भवेत्तदा भवतीति संबन्धः॥ ननु सुखेन भवेत्तदा भवतीति संबन्धः॥
केनाभावात्कथं सुखेन भावीर्न कृतिरित्याशङ्काह सुखमिति चक्ष्यमाणं सुखं लब्धुं वा त्वामिमाना देवयथे॥
कृतिः सिध्यतीत्यर्थः॥ सुखं लब्धुं करोतीत्येतत्तद्व्याप्तेन साधयति यथेति इष्टं कृतं पुत्रयश्वादि तज्जन्म
सुखे शेषाद्विकालोक्ते कृतिर्दृष्टान्तात्मानमपि सुखं लब्धुं वक्तुं ननु विना तदुद्देशमिति यथेति॥ नन्विदं
यागं मनसश्चासंयमपर्वकं सुखं भवति तथा च कथं तल्लब्धुं करोतीत्युच्यते तत्राह न विध्यदधीति तत्र
रयं यमांकाश्चापर्वकमुच्यते यतिश्च यत्पारिना॥ भूमिः॥ वीगापि वैयधिकं सुखं मस्तीत्याशङ्काह ततो
वीगापि वैयधिकं सुखं मस्तीत्याशङ्काह ततो वीगापि वैयधिकं सुखं मस्तीत्याशङ्काह ततो
यं स्वयं सुखं न भवतीत्याशङ्काह न होति॥ अल्पस्य सुखं दुःखं ततो वेसि हे फलितमाह न गतिर्भूमिः स
विशेषत्वे निर्विशेषं चेति प्रप्रपर्वकं निर्विशेषत्वं न ह्यरियति किं त्यादिना नान्यदुद्देशो निसंभवेति सं
बन्धः॥ किमिति स्पष्टं नादिष्यति सत्सु दर्शनं श्रवणं चोरेव निषेधत्वेनात्र ग्रहणमिति याशङ्काह नामेति
अनुक्तानां स्पष्टादीनामुपलक्षणार्थत्वेनात्राह यो ग्रहणं स्पष्टं नाद्यविषयत्वस्यापि भूमिभावादि
त्याह न्येवामिति॥ अत्रेति सक्षणा वा कोक्तिः तत्र हेतुमाह प्रायश इति॥ पामन्नधिकरयो तत्त्वविचारता

मि३

राम०
१३१

३

यामन्योन्यन्तपु श्रुतिनश्रलोमिनमनुतेनविज्ञानातिसमभमेनिदृष्टृश्रुपादिविकल्पनिषेधेनाध्यासाधिक
रणत्वेयत्नक्षितस्यविकल्पाविषयत्वमेवभूमलक्षणामित्युच्यते। इत्येवमितिउक्तमेवलक्षणांस्पष्ट
यितुंविमृशतिविमत्रैमित्तिकिमत्रेति॥ लोकप्रसिद्धदर्शनादिविषयत्वाभावात्तत्रभूमिलक्षणांतन्नि
षेधेनस्वज्ञेयत्वंवेतिविमृशोर्थः॥ कस्मिन्त्यक्षेकोनामःकोवाद्येदृतिश्रुत्याःयच्छ्रुतिर्विचक्षणुतिआद्य
मनुद्यतत्रलामंदर्शयतिदीप्ति। अत्यस्यप्रसिद्धस्यदर्शनादेर्विषयत्वंभूमिनास्तीत्येतावन्मात्रंतस्य
तन्क्षणमित्युच्यतेचेत्सर्वविकल्पातीतःप्रत्यागात्माभूमेत्यस्यत्यक्षसिद्धिरित्यर्थः। द्वितीयंयक्ष्म
नद्यतसिन्दोयसचयत्यर्थेत्पादिना॥ तमेवदोषंयप्रश्रयत्वंकंस्पृश्यतियद्येयमित्यादिना॥ सतिक्तिपा
कारकभावस्यनसंसारतोतिचोदयत्यादि। कलन्तेदेकथंसंसारान्निर्वृत्तिस्तत्राहक्रियेति। सतिभेदेक्रिया
देःसंसारत्वंलोकैर्दृश्यंहेतुलक्षणादेकस्मिन्नेवक्रियाकारकभावस्यनसंसारतोतिचोदयत्यात्मेक
त्वइति। कस्मिन्क्रियादिभेदस्यासंभवंदर्शयन्नुत्तरमाहनात्मनइति। द्वितीययक्ष्मदुष्टत्वेस्यस्यैक
तेप्रथमयक्ष्मस्यसमानंदुष्टत्वमितिश्रुत्याःशक्तेश्चन्येति। आद्ययक्ष्मेयिनयश्रुतीत्येतावन्तैव
दर्शनाद्येतावन्नाभाघत्रेत्यन्यदितिचविशेषणोपार्थत्वात्तमित्यर्थः॥ अर्थमेवेदंश्रवचनमिच्छा

अथ यत्रेत्यादिवाक्यं व्याकरोत्यथेति यारिक्तुन्तस्याविद्याकालमावित्वं दृष्टं तेन विवरोति यथेति तत्रावय
रिक्तुन्तत्वात् इति यावत् कथं तदमृतमिति भूमिर्न ह्युक्तप्रयोगस्तत्राह तच्छब्द इति भूमिः सुखत्ववचनात्
एवाप्रयं यच्छ्रुतिमतं हीति व्यवहारदृष्ट्या प्रश्नो वस्तु दृष्ट्या वेति विकल्पार्थं प्रत्याह इत्युक्तं त्वमिति द्विती
यमन्यद्विनियमकरोति यदेति यत्कीयं रविरोधमाशङ्क्यारिहति यदीत्यादिना भूमिः स्वतो गम्यमानमिति
सितत्वाभावे त्रेक्यत्वे तत्रासौ हीत्यादिवाक्यस्य हेतुत्वेन हेतुना तेन न्यदिति तेन नाहमेवं बुवीमीत्य
स्य संबन्धमिति योजनात् के शं तो हं बुवीति भवति त्वांशं क्वाह किं त्विति अत्र त्वांशेन मेव वाक्यं प्रश्नपूर्व
कमवतार्य व्याचष्टे कस्यादित्यादिना नुक्तमेवार्थव्यतिरेकं ह्यविवरोति सतीति अहंकारात्मत्वो
पदेशस्याभिप्रायमाह यत्रेति को सावहकारेणादिश्रुते इत्याशङ्क्य योजनानुवाद्य पूर्वकमाह दुष्टि
ति अहंकारादेषां तत्प्राप्तात्मा देवास्तत्प्राप्तमाह अहंकारेणेति नुक्तात्मविज्ञानवतः कृतकृत्यता
माह तमेवेति एकमिति सजातीयभेदगदित्यस्योक्तिः अत्यश्रम्यमिति विज्ञातीयभेदश्रमत्वमुच्य
तेरत्यन्तश्रीः योरवांतरभेदं दृश्यति देहमात्रेति श्रीः वाद्यसाधने सत्रलोके संमतिमाह लोक
निदेहस्य जीविते च भोगत्यागयोश्चानिमित्तवाद्यवस्तु तत्र सर्वत्र निरये क्षोपदृष्ट्या लाभेष्टासाव

छा० भा० टी०

१३३

नितो विद्वानित्याह देहेति जीवन्मुक्तिमुक्त्यो विदेहमुक्तिं दर्शयति सु इति स्वातन्त्र्यं निति मिती कृत्य फलं त र माह प त
यवमिति। स्वरूपसर्वलोककामचारोस्तात्पर्यमाह प्राणादिष्विति। पावनान्मोगतनेत्रास्ययथा कामचारो भव
तोपादिना योऽपि न परंतं च परं भूमिषु फलमुक्तं मत्र तु यस्मान्न द प्राप्नोत ह्याव निरुच्यते न तु सोपाधिकं
रूपमित्यर्थः। फलप्रदर्शनं हरेण स्तुत्या विद्यार्थवद्विद्वद्द्वारा यिज्ञासोऽप्येतादिना ते श्रव्यलोका भवं
तीति संबंधः भेददर्शनां विना शीघ्रं फलवत्त्वं हेतुमाह भेददर्शनं स्पेति यरि हि मुक्तस्य विना शीघ्रं वचनं त
स्मादिति य ए म प्रातिउक्तं विद्यास्तुत्यर्थं मेव विदुषः स्मृत्त्वमाह तस्येति तथा विदुषः स्मृत्त्वमव्यवहारव
दित्यर्थः॥ कीडादिरन्यो व्यवहारः। न केवलं ब्राह्मणोक्तं मिदं विद्याफलं किंतु मेत्रोक्तं चेत्याह किंचेति। त
व्यर्थः सप्रम्यानिर्दृश्यते स च विद्याफलरूपः। न यश्च इति मंत्रमादाय व्याचष्टे यश्च प्रतीत्यादिना सर्वमाप्नोती
ति यथा ता य रि छेद म्म व्यावृत्तं नेन विवक्षिताननुक्तिमि कीटकादिभावोऽप्युपस्थाप्य प्रसंगादिति
। दुष्यं विद्यास्तुतियौ फलत्वा यं स गुरा विद्याफलमपि निर्गुणं ब्रह्म विदा प्रोतीत्याह किंचेति। त्रिधा तेजो
बलरूपेण शब्दस्य शोऽदि शब्दार्थः॥ विद्योत फलं तद्वयं क्षितं स्तुतिं चाभिधेया हर शुद्धा यित्या
देस्तात्पर्यमाह यीतिराह स विद्युक्तैस्तु विषयानिोदये श्वरान्तित्यादिस्मृतिमाश्रित्याहार शब्दे व्याक

राम०

१३३

छा० भा० टी०
१३५

दामितियथासाधनविशेषोवक्तव्योवशिष्यतेनयोयासकानांगतिश्चवक्तव्येवशिष्यमर्थोत्तरमाह नर्थेति
 कृत्वदीर्घांतांगेचादिसर्वमेदप्रत्यक्षमयादविघादिशेषस्यदेहस्थितिनिमित्तस्यक्षपेसतिस्वात्मसेवानवचित्स
 भवात्कृतोगतिकर्तृत्वात्शंकाहयद्यप्यन्तेकत्वविदामितिअविघादिशेषस्थितिनिमित्तक्षयेस्वात्मन्ये
 वनिवेदिमिभवात्कृतोगेरितुत्रेणसंबंधः स्वात्मनिर्वाणयिक्तैकैकरूपत्यागेनस्वाभाविकस्वरूपाव
 स्थानमित्यत्रदृष्टोर्तेनाह गगनइवेतिअनेकोदाहरणोयादूनं बुद्धिसौकर्यार्थं उक्तमेवाध्यायतास्ये
 संक्षिप्यदृष्टयनिदिष्टेतिदिष्टादेशेनगुरोर्गत्यायकलभेदेनतदनवचित्त्वमितिवाच्यतातस्यदिगा
 घनवचित्त्वत्वेहेतुमाहादयमितितर्हिदत्तेयांभ्रमायोहोशेयमार्थसद्व्यंभ्रमाहयितव्यंकिमित्य
 न्यथोयदिप्रपतेतत्राहसन्मार्गस्युत्तिअध्यायतास्येसंक्षेयविस्ताराभ्यांदृष्टयित्वाश्रुत्यक्षराणि
 करोत्यथेत्यादिना॥उत्तमबुद्धीप्रतिनिविशेषब्रह्मोयदेशानंतरंमंदबुद्धीप्रतिसविशेषसुयदिप्रपते
 ब्रह्मेत्यर्थः।नत्रतावदुयासायतनंनिर्दिष्टयतिदिदमित्यदयपुंदुरीकस्यवेप्रमसादृशेहेतुमाह
 रयात्तादीति तस्यह्येतस्वदृष्टयस्येचदेवसुषयदुर्गादिश्रुतेरुक्तहेतुसिद्धिस्तस्याश्रयंदृष्टय
 तस्मिन्नितिप्रतीरस्यब्रह्मयुरत्वेदृष्टातेनसाधयतिराज्ञइतितत्रोक्तैवप्रमदृष्टान्नस्यस्ययतिपुरेवेति

एम०
१३५

कथं युतः सर्वगतस्य निरवयवस्य बुद्धरागो यथोक्तवेषमनिवृत्तामित्याशङ्क्याह बुद्धराग इति ननु संसाराणो बु
द्धातिरिक्तस्य स्वकर्मायर्जितेन शरीरेण स्वात्मित्वसंबन्धेन बुद्धरागस्तदसंबन्धिनः कथं तत्रोपलब्धिरत आ
हस्मिन् हीति बुद्धरागो जीवात्मना सख्यो कार्ये जलार्कवत्प्रवेशो हृदयं पुंडरीकस्य बुद्धो यत्तद्युधिष्ठिरात्
एवं तन्मविद्मि मित्याह नस्मादिति अंतराकाशस्यात्यन्तरत्वे हेतुमाह वेप्रमन इति आकाशशब्द
संभूता काशविषयत्वं व्यावर्तयति आकाशस्यापि मितिकथं वा के शो घेया काशशब्दो बुद्धरागवर्त
ने तत्राह काश इति तस्मिन् तदंतस्तदाश्रयेण स हत्वे यत्तस्मिन् तस्मात्स्वमहिमि यदंतस्तदा काश
रागबुद्धतदन्ते यत्तस्मिन् तदहृदयं पुंडरीकावच्छिन्ने न प्रसिद्यदंतराकाशरागबुद्धतदन्ते यत्त
मितिके जनादहृदये स्मिन् नित्यादि वाक्यस्य यथाश्रुतमर्थे गृहीत्वा चोद्यमुक्तययति ते चेदिति तदेव
चोद्यमाकांक्षाद्वारा विवृणोति कथमित्यादिना भवतु यद्विरिद्धि न्ने शरीरे पुंडरीकाकारस्य हृदयस्य
त्वे तदंतर्वात्तेन प्रकाशस्य न तोयत्वे न रत्नेन थापय कृते किं स्यादित्याशङ्क्याह पुंडरीक एव
न किं शुद्धस्य प्रविषयत्वं व्यावर्तयति न किंचनेति हृदयं पुंडरीकांतर्वात्तेन माकाशमुपेत्याद्य
द्वययति यादिना मेति यत्तानुयत्नमोतः शुद्धार्थः ॥ तत्रैतत्तर्वात्तकाशोक्तिः शिष्यरायव्यतिरिक्तस्य

छा० अ०
१३५

त्राप्रस्तुतत्वात्कस्ये। दंनियोगवचनमिनाशंक्याहतिश्रुतेरिति किमासाचार्यो ब्रूयादित्यपेक्षायां वक्ष्यमाणे
 शिष्याणां मनः समाधानमादौ प्राथयत इत्याह श्रुतात्ते निश्रुतव्यमेव दर्शयितुं शिष्यै रक्तमनुवदति चेति कि
 माकाशस्य स्वाभाविके दहरत्वमुयेत्यचो घते वाकिं परोया धिनिमित्तं इति विक्लवाद्ययति तदसादितितनश्रु
 तस्य स्वाभाविके दहरत्वमाश्रित्य चो घेति रवकाशमिति श्रुतः। कथं तां ह दहरत्वात्तिश्रुताकाशस्येता शंक्याह किं तर्हि
 तस्मिन्निश्रुते तावन्मात्रं वृत्तयथोक्तविशेषायोगिनो विषयेभ्यो वसेत्स्वीकृतोतः कं करणानामुपलभ्यत इति स
 वेधा अतः करणस्य शुद्धत्वे दष्टांतमाह स्व शुद्धेति वृत्तयस्मात्स्मिन्नुपलभ्यमानत्वे प्रतिबिंबरूपमिवेत्यु
 दाहरणं प्रतिपादितं। कथं यथमुदाहरणं तं रं वृत्तयोनैसर्गिकमागंतुं केचन व्यवधानेनास्तीत्युपलक्षितं
 योचि शिष्यैस्वद्यमिति तादृगेव दहरत्वमादाया चो घते चेदतो याधिकं महत्तमुयेत्यसमाधि संभवतीति
 कल्पान्तरं निरस्यति स्वतस्त्विति। यस्मिन् नत्वेयव्यमाश्रयेण सहेति शेषः। पावांस्तावानिति वचनादाकाश
 नतुल्ययारिमाणं त्वं वृत्तयोनैसर्गिकमागंतुं केचन व्यवधानेनास्तीत्युपलक्षितं। कथं यथमुदाहरणं तं रं वृत्तयोनैसर्गिकमागंतुं
 मिमांसेण तर्हि तावानित्युक्तमन आदिके तर्हि तिन तस्य प्रतिमास्तीत्याकाशादियेन व्यासे म्लोको तुभव
 तितस्मिन्क्षरे सर्वभूतादिसमाहृतमित्यर्थः॥ कार्यकारणयोस्तुल्यवरिमाणत्वं मसिद्धं अनाकाश

छा०
१३५

समतावस्तुतोसीताहृतस्मादिति आधाराधेययोस्तुल्यपरिमाणौ चैवमित्याहेतस्मिन्निति न श्रुत्या काशस्य तस्य
भाविकेदं हृतमिमांसाह किंचेति कार्यहिवावायथिआदिकारणो समाहितं तच्च दृश्ये व्येयमित्यामिमेत्युभयया
धिविशिष्टाऽन्युक्तं आकाशे वा वायुश्च आदेः समाहितत्वेन मविद्यासंवादेदं प्रतीयति यथावेति न विद्यते सर्वेते
दस्मिन् समाहितमिति संबंधः नास्ति शब्दस्यास्य तासां ह्ययत्नं व्यावर्तयति नष्टमिति आश्रयनाशङ्काश्रुतस्य
शः स्यादिति न्यायमाश्रित्य शंकते तं चेदिति पक्षस्मिन् सर्वसमाहितं ततो देहनाशोके प्रवक्षिष्यत इति संब
धः शिष्याणां प्रधिकावायं दोषमांशं कते कथमिति शंकितं दोषयारहरति नैष दोष इति सिर्वेतेन दस्मिन्
माहितमित्यत्रोक्तेन सर्वशब्देनेति शेषः अधिकावायं दोषयारहरति नैष दोष इति सिर्वेतेन दस्मिन्
ना आकाशस्य शिष्यमाणात्वमांशं क्वाह घटे मिति ततो यथोक्ता प्रोक्तादिति तिसंबंधः कपापुनर्मेत्या
श्रुत्यविषयाश्रुत्यमतिरयनेतद्योतिप्रश्रयवकं विवराणितिकथमित्याह नादेहदिविक्लिययावृत्ता
गोतविक्रियास्तीति एतत्के सुतिक्त्वा येन साधयति न चेति देहदियुतादात्म्येनास्तु तं वेत्तवृत्तादोवे
रसंख्यमित्युक्तमित्याशं क्वाह कथमिति प्रकृतादहरोयासनातत्र व्यासंगो विक्षेपः यदि देहदिवि
यैरसंख्यत्वं ब्रह्मणो नोच्यते चेत्तएते च क्वचिदुभययधेते ताहेतदविवक्षितमेवेत्यादित्याशं क्वाह

निषेधस्य नैरर्थक्यमिति यश्चांतरमाह जरादीनि धर्मदिज्ञरादेवां निषेधादिज्ञरा निषेधासिध्वांतीत्यंगी
करोति सत्यमेवमिति तर्हि किमिति यत्तया फेत्कत्वा विज्ञरा विमत्कमित्याद्युच्यते तत्राह तथामिति तथा
पि दुःखे प्रतिषिद्धे किमिति जरादिप्रतिषिद्धा तेन तत्राह जरादीनि यत्तु कार्याभावे सतीरपि धर्मो धर्मयो ह्युवा
तदेतौ गवद्विचिक्तरत्वादय हतया प्रेफेति न यथा गवत्तु योमिति तत्राह याय निमित्तानामिति इष्वरस्य सत्य
कामत्वं साधयति विन तथा हीति यथेष्टं श्रुत्वा विन तथाः कामास्तथा संकेत्पाश्वेत्याह नथेति अभावरूपा
रांधर्मो रांधर्मैना विद्या तत्त्वेन संभावितत्वेयिकथं भावरूपा धर्माः संभवेयुरित्यो शोकाह संकल्पा
निश्रुद्धमन्तरं जस्तमोभ्यामस्पृष्टं त्रिगुणायामायाया अंशमृजतत देवोया धिस्तन्निमित्तं ये को ते तथा अस्वा
भाविकानां संकल्पादीनामीश्वरविशेषणत्वं दृष्टान्तमाह तत्र गुवदिति यथा चित्राणां बोद्धाभाविकाश्चित्र
गोदेव दत्तस्य विशेषणं तथा ब्रह्मणो यि कामादय इत्यर्थः किमिति कामादयो ब्रह्मणि स्वाभाविकान् भवेति
धर्मधर्मणोरेवोपचारादहं जन्मते ह्यप्यत्रैरित्याशंकाह न स्वत इति वाक्येन तत्राह तत्रापि तु पातनिकां करो
नियतो नैति ज्ञानप्रकारेति मित्राधिकारिप्रदर्शनं यत्तु कंदर्पयनिगुह्य इति प्रश्नयत्वं यथा हीत्यादि
ताका माह न चेदिना यथा काशात्मपरिज्ञानप्रज्ञेति यत्तु मष्टमक्षरोक्षमर्थं यथा ह्येवेत्यनेन दृष्टान्तेन दृष्ट

छा० अ०
१३१

यित्वा वाक्यार्थे कथयति यथा ह्येवेति अमुमर्थे प्रश्न फलं कसन्वाचये किमित्यादिना उक्ता ह्यंते न विवक्षित
मंशमन्त घट्टांतां तस्य तात्पर्यमाह यदिति केयामेव दोषो भवतीत्याकांक्षायामाहो कश्चित्कर्मसम्पत्त्या
ते अंशपिष्टमुत्तंचन हीन कर्मसाध्यविषयबुद्धौ या सकानामेव दोषो भवतीति दर्शयत्युत्तरं वाक्यमित्यर्थः
अदिदुषामेवास्वात्तं अंशो यमुत्काविदुषां स्वात्तं अयत्तं कथयत्यथेत्यादिना उक्तमेवार्थमाकांक्षायैव
कमुययादयति यावत्तत्तमे सत्याः कामा इत्यादेस्तात्पर्यमाह यथोक्तेति आह समनंत एव श्रुतिरिति शेषः
॥ तमेवाह उक्तो गुणं दर्शयति कथमिति अनन्तमपि धानां मवापि धातं तेनापि मिति संबंधः ॥ किं तदन्तं तदाह वा
द्येति कथं तदपि धातमात्मस्थानां कामानामित्याशंका हतन्निमित्तमिति उक्तमर्थमाकांक्षायैव कमुत्तरं
वाक्यमवतार्यो ययादयति कथमित्यादिना तदुदयाकांक्षे स्वात्मनिसंनतमपि दुष्टमिच्छन्तियस्मात्त
भते तस्मादन्तापि धातं निमित्तं कत्वा तदलाभो भवतीति योजनानादन्तश्च तेनामलाभे निमित्तमन्त्यापि
धानमेत्याह ययुनारित्यथोक्तेन विधिनेत्यप्यसिप्रकारोक्तिः आत्मस्थानां कामानामन्तापि धातं त्वमु
क्तं निगमयत्यत्रेति यस्मादविदुः रत्नम्या विदुः रत्नम्याः सत्याः कामाः सावावा रजगन्मूलकारणोबु
द्धिगतास्वात्मप्रतेव ते ते तस्मात्ते भवन्त्यन्तापि धाताः एत्यामविद्यायामनुयत्नं भातविद्यया तत्प्रामनेचोपलं

राम०
१३१

पदित्यर्थः। यदुक्तं ब्रह्मणि स्वात्मनिकामाः संतोयितो यत्तत्त्वं न इत्यन्यायमिति। तत्र दृष्टं तं प्रश्नयत्तु कमुच्यते
 स्याच्च ये कथमिवेत्यादिना तत्र स्वायत्तस्याप्यप्राप्तो दृष्टान्तो निर्दिष्टपक्षेति शेषः। ७८ दृष्टान्तिकं व्याकरोत्येवमेवे
 ति। अत्राभ्यकारमभितयत्येयो हीमिति तत्र हेतुमाहानन्तेनेति। यथोक्तेन मिथ्याज्ञानशब्दनाशान्तिर्वा
 चाज्ञानकृतेन रक्षा प्रभेदेन तन्निमित्तेनेच्छाप्रकारेणोत्तरार्थः। तस्मात्प्रज्ञानमात्मभूतब्रह्मलोकाला
 भमिति शेषः। स्वस्यादनन्तेनादृतत्वं मेव स्योरयत्यविद्यादीति प्रकृतमाक्रोशामुपसंहरत्यत इति अनुरक्तेश्च
 द्वायथोक्तब्रह्मध्यानादुक्तानेप्रयत्नवर्ज्यतोक्तासंप्रतिनामादविवेकद्वयेव ब्रह्मद्वयारोपमात्रमिति
 शंकावारयितुमनंतत्वात्कामवतार्यव्याकरोतिसवास्यादिना। कथमात्मा यथोक्तोद्दयेस्तोतिगम्यतेत
 त्नाह तस्येतियथोक्तावगतिफलमाह हृहृति। संवेदिदिति विशेषणमप्युच्यमाणः शंकतेन न्विति। अ
 नेवंविदोपि सुखमिति काले ब्रह्मप्राप्तिमंगीकरोति वादमेवमिति। तर्हि किमिदमेवंविदिति विशेषणमित्या
 शंकाह तथामोति। विद्वद्विद्यया विप्रोद्यमेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति यथोक्तिर्वंतदसीत्यावायेण प्रतिबोधि
 तोविद्वान्मदेवभवत्यन्यस्तुविद्वानस्मीति देहादिकमेवज्ञानन्नसदेवभवतीति योजनादेहयोर्तेर्यपि
 शब्देन जीवश्च स्वस्यादृष्टान्तिना। संप्रसादस्य विदुषो यन्मुक्तो वनं शुद्धं ब्रह्मतत्त्वादात्मनो यदेतन्नोयास्यस्त

आ० अ०
१३८

तसंप्रसादशब्दार्थेकथयानिस्सुप्तेति। सम्प्रसादो विहानिति शेषः॥ स्वाभाविकमेवात्म
नः स्वास्थो कथं सुप्तेति संप्रसादो विहानिति शेषः॥ स्वाभाविकमेवात्म
विशेषव्यतिरेकतस्तस्य संप्रसादशब्दः सोऽयं प्रसवन्तीवसाधारणत्वेऽपि प्रक्रमवशादिहान्ते
दृश्यमानं ज्ञातं संप्रसादशब्दोऽस्ति तस्य सोऽयं प्रसवन्तीवसाधारणत्वेऽपि प्रक्रमवशादिहान्ते
संप्रसाद इति व्यतिरेकप्रत्ययस्य संप्रसादस्य विहानितियावद्वेकानन्तर्यमथ शब्दार्थः॥ समुद्भूतशब्द
स्य प्रसवार्थत्वं वारयति नात्विति। देहघातितस्यापि स्वेन रूपेण भिन्नमिति व्यतिरेकतया शब्द
नहीति। कुतोऽयं स्वरूपेण निष्पत्तिप्रयोगस्तत्राह माहिति। सतश्च शब्दः सम्प्रसादो विहानि
रूपप्रतिपत्तिर्भाति निवृत्त्यपेक्षया स्वरूपसंघातिस्य चोत्पत्तिरिति शेषः॥ किं ते त्वरूपमिति। तदाह श
रत्ताहीति। यथा मिथ्या रूपतादात्म्यनिवृत्तौ स्वाभाविके। नाह्यत्मात्मना श्रुतिरवातिरनेन तथा शरी
तादात्म्यभाति निवृत्तौ तदभावो यत्नाश्चिन्तस्वच्छे स्वरूपमेवावस्थितं भवतीत्यर्थः॥ स च आत्मनि
होवाचेत्यत्रैव शब्दार्थमाह यत्त्वमिति। कोऽसावुक्तकत्तैत्याकांशाया माह। सर्वपादितानि केवलमा

ताम
१३८

तत्त्वमेव प्रकृतस्य न्यतिषः किं नुरूपांतरतत्त्वमस्तीत्याहुः किंचेति। न्यविनाशित्वे हेतुमाहुरमेति। तथा
यिकथमयिनाशित्वं तत्राह योवा इति इति शब्दे हेतुर्थः। यस्य घटो कृतक्षरणं वृत्तं तस्मात्तदुयासना
महंतोत्यर्थः। उपास्यस्य वृत्तं शोनामनिर्देशति तस्योतीरकस्य पुनरुत्तरनार्थिकेत्वाशंकपरिहृतिकि
मर्थमित्यादिना। उपास्यस्य कृत्यर्थनामोक्तात्तादर्थ्येनैव नामाक्षरणि प्रसंगेति। तानि तानि कानोत्यर्थेक्षा
यामाहेतानीति। कथं तकार इत्युच्यते इकारस्यापि तत्र भावादिना शंक्याह इकार इति तत्र हेतुमाह ह्रस्वेने
ति। दीर्घमीकारमुद्दिश्य ह्रस्वेयुनरनुवदन्तविवक्षितत्वमेव नामाक्षरे हेतुस्य ह्रस्वयतीत्यर्थः। त्रण
शंक्याह इकार इति तत्र हेतुमाह ह्रस्वेनेति। दीर्घमीकारमुद्दिश्य ह्रस्वेयुनरनुवदन्तविवक्षितत्वमेव नामाक्षरे
हेतुस्य ह्रस्वयतीत्यर्थः। त्रयारणामक्षरणां मवांतरस्येदेदं श्रियति। तेनापि ति। तिहीरणोयच्छी॥ वर्यावि
भागानं तयमथ शब्दांस्तकारस्याक्षरसामान्यात्मन्येत्वं कथमक्षरेणैव यमित्यक्षरेण प्रयोक्तानि
यमयतीत्याकांक्षायां नियमनस्वाभाव्येनेत्याह। मानेति। यमित्यस्य नियमनस्वाभाव्यमेव साध्य
नियमसम्पदिना तस्य तत्त्वभावत्वेऽनुभवमनुकूलयति। संयते इवेति यमायमित्यक्षरेणोत्यर्थः। तस्य
एवाभ्यामुपरि शान्ताभावित्वं तन्नियामकत्वे हेतुरिति मत्वाहनेनेति। तक्ष्यते यस्य अक्षरे इति शेषः वृ

छा० त्र्य०
१३६

सुखाः सत्यमिति नाम तस्य यन्निर्वचने कृते तस्याप्रयोजनमाह वृत्तेति। फलवाक्यस्य मेवं विन्ययं व्याकरोति
एवमिति वाक्यं तु न व्याख्येयं प्रागेव व्याख्यातत्वादिन्याहुरिति। वाक्योत्तरमाह तत्रेति। तस्या तात्पर्यमा
ह तत्र तत्त्वाक्षणादिति। प्रकारेण तरेण सति प्रारंभार्था वाक्यस्योपशब्दः किमिति स्तुतिरित्येक्षया स्तुत्ये
वृत्तत्वाधारे वृत्तचर्यास्तस्यासाधनस्य संबंधविधानार्थमिति न्याह वृत्तचर्येति। यथा मरदादिमयः सेतु
व्यवस्था हेतुसमोदं क्षेत्रमिति तथा यमयि व्युत्पत्त्या हेतुरित्याह सेतुरितेति। सेतुत्वसाधयति विधत्ते
रिति। विधारकत्वमुपपादयत्यनेनेति वृत्तं प्रमाहीत्यादिशब्दो वयो वस्तुविषयः। फलादीत्यादिशब्दः।
स्तुतद्वत्तरे ज्ञातीयविषयः। कर्तृरूपक्रियादिभेदविषये नियमैः सह वृत्तीदृशवस्तुययतायारसे प्रवृत्तासं
वेजागृहीतमिति संबंधः॥ अन्वयमुखेनोक्तमेव व्यतिरेकमुखेनाह धियमाणां हीति। उक्तमेवार्थं प्रश्रयं
कं विशदयति किमर्थमिति न्यादिना॥ नैतमिति प्रतीक्य एतां यत्तस्या च ये सेतुमिति न्यादिना। तदेव वैधर्म्यं दृष्टान्ते
न स्पष्टयति यथेति। यदस्यात्मनो न कालपरिच्छेदे तस्य त्रायवशाश्च तिस्रमाणयति यस्यादिति तिरतीति
नरतिरिति क्रमणार्थानात्मनिसंभवतीत्यत्र हेतुमाह कारणां हीति। कार्यस्य कारणानि क्रमणं मा भूदहोरात्रा
देहजात्मानि क्रमणं किं न स्यादित्याशंका होरात्रादिचोता नरतेरिति क्रमणार्थत्वमंगीकृत्यापि निषेधे हेतुमा

सम०
१३६

हृत्तेनेनान्नरतिवाकास्पाय हृतयाप्मादिवाकोनयोतहृत्तमाशंकयारिरुतिपद्योतिविशेषगतामानंत्वात्म
नैकं प्रतिषेधवचनासंभवमभिप्रेत्याह हेरात्रोद्याभित। यापुकार्कशामात्मानमप्राप्येवतन्निवृत्तौ हेतुमाह
यहतेति। यथोक्तसेतुमाप्रोक्तलिनमाहयस्मादिति। स्वाभाविकमस्यानर्थत्वमित्याशंकाह देहवत्त्वतिविशेष
दुःस्वार्थसंबंधी। इतश्चात्मसेतोरस्मिन्महभागधेयत्वमित्याह किंचेति। कथं सर्वमप्यतमोरूपमहरेवचिदुषः
स्यान्तर्हि विधयापि विरुद्धोर्थः सिद्ध्यतीत्याशंकाह विज्ञप्तीति। तत्र हेतुमाह सकृदिति। ब्रह्मलक्षणोऽवेद्योले
कस्वप्रकाशचिदेकतातोयतोवतिष्ठते। तस्तद्व्यत्योहिदुषोयथोक्तस्यत्वमविरुद्धमित्यर्थः। विधाफले
यथोक्तनोत्पाद्यवास्तुते सत्येतत्फलं विधावत्तेन केयोसिद्ध्यतीत्याशंकाह तत्रेति। ब्रह्मचर्यवनाविधा
ह्यगब्रह्माख्यो लोकः फलतीत्यर्थः। तेषामेवेत्येवकारणेन तत्रमर्थमाह तान्तेषामिति। ब्रह्मविद्यामयीति
वाप्रात्रब्रह्मवित्त्वमुच्यते। तेषांब्रह्मचर्यवतांब्रह्मविद्यामिति वाच्यं। ब्रह्मचर्यसाधनवतामेव ब्रह्म
वित्तेन ब्रह्माख्यो लोको भवतीति। स्थिते फलितमाह तस्मादिति साधने ब्रह्मविधायामिति शेषः। ब्रह्मवि
द्यामिति भाविनीतिमाश्रित्योक्तं। अथ यथोक्तयस्मात्प्रमापिसाधने ज्ञाने स हकारि ब्रह्मचर्यमागे
वोक्तं तथा च कृतं ब्रह्मचर्यविषयेणोत्तरग्रंथेनेत्याशंकाह यव्यात्मेति प्रमाद्यवेक्षया अंतरशब्दः।

छा०-मु०
१५०

उक्तमपि बुद्धचर्यविधातुमनंतरग्रंथप्रवृत्तिरित्यर्थः। किमिति नोक्तस्य स्फुटिरित्याशंका ह्यप्युक्तेति
शमाद्येक्षया न्यंतरशब्दः। उक्तमपि बुद्धचर्यविधातुमनंतरग्रंथप्रवृत्तिरित्यर्थः। विमिति नोक्तस्य स्फु
टिरित्याशंका तस्या विविधेयत्वं दर्शयति यत्तादिभिश्चेति। अतिराहोत्तरं वाक्यमित्युक्ते तदा दायव्याकरोत्य
द्येत्तादिना। बुद्धचर्यस्योक्तनीत्या विधिः। तत्तत्वे तदीयस्फुटिप्रारंभार्थोऽथ शब्दः। यत्तस्य बुद्धचर्ये तर्मावेसा
धयति यत्तस्यापीति। उक्तमेवायं माकांक्षगृह्यसमर्थयते कथमित्यादिना। पारंपर्येण चित्तशुद्धिद्वारे
णोत्तरार्थः। न कलंकलहरायतो बुद्धचर्ये तर्भवति किंतु यकारत्तकारसंख्यार्थादपीत्यहो ज्ञातेति। ए
स्य बुद्धचर्ये तर्मावेसा माकांक्षगृह्यस्योरपतिकथमित्यादिना। फलपित्तनमात्मानमनुविंदत इति संब
धः। बुद्धचर्येण विषयेयात्मनिष्ठाद्यते। हेतायितदेव संयाद्यते तस्मादेवरादुभयसादृश्यादि
षमपियजंयद्बुद्धचर्यमेवेत्याह एवरादीति। बहूयस्य यजमानकं वैदिकं कर्म सत्रायणं तथाय
ज्वरिष्ववज्ञेयार्थः। कथं सत्रायणं बुद्धचर्ये तर्भवतीत्याशंका ह्यसत इति द्रव्यासयरायरात्वमनाया
काग्रं न तत्कथं बुद्धचर्ये तर्भवतीत्याशंका ह्यस्यात्मानमिति। अरण्यायनपरराणवास्तत्कथं बु
द्धचर्ये तर्भवतीति नित्याशंका ह्यसत इति। विस्तरेणैकमर्थं संक्षिप्याह यो ज्ञानादित्यादिना।

राम०
१५०

यो ब्रह्मचर्येण तमो ज्ञानादात्मने विंदते स ब्रह्मलोकं लभते तस्माच्चो ब्रह्मचर्यमिति योजनम् ॥ अथा
दिशब्देन स्वस्य यमप्युरुषा र्थसाधनत्वं गृह्यते ॥ ब्रह्मचर्यस्य स्मृतत्वात् तद्विषयविधिमुक्त्वा तत्साहस्यं
विधासाध्यकत्वं कथयति तत्र हेति ॥ ब्रह्मचर्यस्यात्यल्पसाधनत्वात् तस्मात् स्मृतिरयुक्ता तद्ब्रह्मचर्ये
ण ज्ञानमुपलक्ष्य तदेव स्वरयते इति प्रसक्तमुच्चायति न त्वत्रेति नित्यस्य श्रद्धासाधनत्वमपि हं दुरनुष्ठे
यत्वा तद्व्यतिरेकेण ज्ञानासंभवाच्चैत्युत्तरमाह नेत्यादिना ॥ विषयाय हतचित्तानां नगरां विवेकासंभवे प्र
माणा माह यगंचीति ॥ धायतौ विषयानित्याद्यास्मृतिरत्र विवक्षिता ॥ ब्रह्मचर्यस्योत्तमसाधनत्वे सिद्धे फा
लितमाह ज्ञानेति ॥ ब्रह्मलोकप्राप्ति साधनस्या ब्रह्मचर्यस्य यज्ञादिभिः स्मृतत्वात् तेषामपि तत्प्राप्ति साध
नत्वं श्रुत्यापि प्रोक्तमिति शङ्कते न त्विति ॥ किं तेषां युरुषा र्थसाधनत्वं प्रसक्तं श्रुत्यापि न तं किं वा ब्रह्म
लोकसोधनत्वमिति विवक्ष्यमाणं मगी करोति सत्यमिति ॥ तद्वितीयो वाक्यमेव प्रसंगादित्याह न त्वि
त्त्विकथं तर्हि यज्ञादिभिः स्मृतत्वात् तेषामपि तत्प्राप्ति साधनत्वं ॥ ब्रह्मचर्यस्य स्मृतत्वात् किं तर्हि ॥ उ
क्तमर्थे इत्यादि न तस्यैव यति यथेति ॥ त्वमिदं स्वविष्णुरित्यादिना विद्यादिभिश्च स्मृतं तत्तथापि न त
स्योद्गादि व्यापारे निरंकुशं कर्तव्यमस्तीति यथेति तत्तथापि यज्ञादिभिर्ब्रह्मचर्यस्य स्मृतत्वात् प्रापि नास्ति

ध्या० ३०
१४०

त्यक्तत्वमित्यर्थः॥ बुद्धलोकस्थानयदार्थान्तिर्गोतुं विचारमवतारयन्तादौ तद्विषयमाह यदुपनिषत्तत्रैकं पश्य
ह्यप्यहं तेन तदुच्यते प्रकारमाह ते किमिति। यश्चांतरं स्वप्नदृष्टान्तवशात् तदुच्यते। अहं हि तद्विचारकस्मिन्त्यर्थे को
लाभः को वा दोषः दोषदृष्टान्तमानसत्वेन सोऽश्मे च युराणात्तु यदुसंभवात्ते मानसा एवेत्याह यदीति। न केव
लं ते योऽस्तेत्येसत्तु नोऽस्मिन्नित्यादि प्रसूत्या युराणात्तु यच्च विरोधः किं त्वशोकं संतापयति तमहिमं श्री
तस्य श्रीशरणं ब्रह्मलोकमुपयंतीत्याद्याश्च श्रुतयः ब्रह्मलोकं निरूपयंत्यस्तत्रापानामर्थानां स्तेत्येव विरु
धोरन्यस्तु त्वानां यदार्थानां तत्र सत्त्वैश्वर्ये तस्यां श्रीश्रुत्यं ब्रह्मलोकमुपयंतीत्याद्याश्च श्रुतयः ब्रह्मलोके
देवदेवी यत्कदित्याह शोकमिति। ब्रह्मलोकिक कण दार्थान्मानसत्वे पुराणात्तु तं तद्विरोधं शक्यते न त्विति
किं दृश्यमानरूपेणासमुद्रादीनां ब्रह्मलोकगमनं स्मृत्यर्थः किं वा स्वरूपो रुरोति विक्लवां घं दूययति न
मन्त्रिमत्त्व इति उभयत्रानुयत्नं भग्नसंगादित्यर्थः। अथ मय भूयो गोप्ति त्वीयं यश्च योऽपि श्रुमा च घेतस्मा
दिति। अस्मद्वितीयो विक्लवः का तो ह निरित्या शोका ब्रह्मलोके मानसं न देहेन मानसानामेव सागरादी
नां मानसरूपेण सह संबंधो ययने मानसा एव मूर्तयस्तथा ब्रह्मलोकस्थाः कल्पयितुं युक्ता इत्याहुतुत्मा
यो चेति। तर्हि मनो यथ कल्पित यदति चंचलत्वाद्गो ग योग्याकारत्वं सागरादीनां न स्यादित्याशंका

ति

राम०
१४१

इष्टाहेति। स्वमनुत्पत्त्येवमिष्टात्प्रसक्तिरिति प्रोक्तं तेन न्विति। असंगस्येष्टत्वमाशङ्क्य श्रुतिविरोधमहत्त
मिति। ये स्वप्रेक्ष्यास्तेन संति ननु इष्टा इति दर्शने बाध्यते तथा च स्वाप्रसंगे न स्य सत्यत्वमिष्टं तथैव ब्राह्मणे
विक्रानो यदा द्यानां मानसस्येति इष्टं तं विदुः शो नित्यमानसाहेति ज्ञागगने संविदतिरिक्ताः संति यदा शोस्त
हासनाहूपासे स्वप्रेमांति ननु संविदात्मकत्वं तेषामिति शं कते न न्विति ज्ञागगने स्यापि संविद्विवर्तत्वान्न
पृथगास्ति सत्वमित्युत्तरमाह त्वत्पामिति। भूमविद्यालोचनायामपि ज्ञागगद्विषयाणां संविद्विवर्तत्वं
त्यजोत्पादसंकल्प्यता हेति। इतश्च ज्ञागगद्विषयाणां संविद्विवर्तत्वमित्याह सर्वश्रुतिसुचेति ननु कुला
लोघटं चिकीर्षुर्मनसि संकल्प्य तमाकारं तद्विर्निर्मितं तत्र संकल्प्य बाह्याकारस्य निमित्तं संकल्प्य
पूर्वान् भूतसजातीयगोचरः पूर्वानुभूतोऽपि यत्वेतत्संकल्पनिमित्तं इति निमित्तं तन्निमित्तिकभावः सर्वस्य
संविद्विवर्तत्वं कथमुच्यते चेत्तत्राह तस्मादिति। यस्मात्पतः सर्वस्योक्षणां पूर्वकल्प्यो यस्य दृशगोचरं यत्
कल्पोऽयस्मिन् तः एवेतरोक्षणा निमित्ता इति संविदे वेष्टुं स्वाविधया विवर्तते निरवयवस्य सन्नात्र स्पृशार
स्य तश्चोक्षणा घन्ययत्ने स्तस्मात्सर्वस्य संविद्विवर्तत्वेऽपि निमित्तं तन्निमित्तिकभावो यमनिर्वाच्यो न विरुध्य
त इत्यर्थः ॥ अथ सच्छब्दवाच्यायाः संविदे निर्वोच्यस्य न कालोपविधया वा सत्तयाभासे तेन श्रवक

अ० अ०

१४१

दाचिदपिसंविद्धिरेकेण सत्त्वा नंगी काशदाघंतासत्त्वत्त क्षण मन्त्र त्वापघेतथा च व्यवहार नंग प्रसंग सूत्रा
हयघपीति न थापि ना न तत्त्व मित्यथा हारः अथ्यास्तस्य धिष्ठानमेव स्वात्मा तस्मिन् न कदाचिदप्यसंतास
त्वं तादात्म्ये नैव स्फुरणादतो न व्यवहार नंग प्रसंग इति भावः ॥ कदाचिदपि ना न तत्त्व मिति वदना प्रती
ति काळात्का लान्तरेपि विषयाणां नासत्त्व मित्युक्तं तत्रानुभवविरोधं शंकते न च न्विति स्वप्रदृष्टानां समी
हितमेव कालान्तरेपि यथा त्वमित्यंगी करोति सत्यमिति नहि ते यामसत्त्वमेव स्वीकृतमिति शङ्काहता
ग्राहिति तथापि जाग्रद्वेना विषयीकरणादसत्त्वं स्वप्रदृष्टानां मेष्टवामि त्वा शङ्काहता येति अपि
जाग्रद्वेना विषयीकरणा मात्रेणा सत्त्वं स्वप्रदृष्टानां यदार्थनामि यं नहि जाग्रद्विषयाणामपि
स्वप्रबोधेना विषयीकरणादसत्त्व प्रसंग स्तन्न कदाचिदपिसंविद्धि विषयाणां सत्ता सत्त्वमित्यर्थः
॥ कथं नहि वाच्यं भगवत्कृतिरिभ्यां शङ्काह विप्रो येति ॥ त्रयाणां रूपाणां सत्त्वे विप्रो याकारमात्रं मिथ्ये
त्युक्तं मयुक्तं तेषां विप्रो याकारस्य सत्त्वात्वात् शङ्काहता न्ययीति ॥ कथं नहि ते सुसत्यं दं प्रपुक्तमि
त्वा शङ्काहस्वन इति ॥ न त्वमित्येतावत्मा योक्तव्यं किं मिति त्रीणारूपाणां त्वेव सत्यमुक्तं तत्राह प्राणि
नि प्रकृतं मयुपसंहरति न स्मादिति ॥ तत्र यमय क्षवद्विजय यक्षे दोयोभावादिति यावत् पथे हि कविष

एव०

१४१

तव हर्मसंस्कारिका अथ विषया विचार्यमाणः सत्यास्तर्हि कस्तत्र विशेषो येनैतत्परित्यागेन तत्कामिनां
विधा विधानं तत्राह वाद्येति ज्ञानो वृत्तलोके विषया इति शेषः ॥ प्रकृतायाः कैवल्यश्रुतेरित्यध्याहारः ॥ तदुक्ते
सामविधादश्यामर्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वसंभवेऽपि कृतो विधावस्थायां सत्त्वमिच्छाशंकाहसस
त्वेति ॥ यथा रत्नां कल्पितसर्पादयो रज्जुतत्त्वबोधेन दात्मतामेवायाद्यंते विवेचनान्नथा सर्वविषया
विधावस्थायां सत्त्वयव्यतिरेकाभ्यां यद्विहाय सत्त्वमेव प्राप्नुवतीति तत्सत्त्वमविरुद्धमित्यर्थः
॥ यगुराविधा यत्नस्वरूपमिच्छामुययाद्यतत्ता प्रपेगतिर्व्यक्तव्यतिना डीरवं मवनारयनियस्त्विति
॥ यथोक्तो गुराः सत्त्वकामत्वादिर्वृत्तचर्यादीत्यादिशब्दः शमदमादिसंग्रहार्थस्तमेवादिशब्दार्थ
स्याव्यतिथ्येति ॥ अधिकारिणः सफललोपासि विधानं तर्ह्यमथ शब्दार्थः ॥ रसेनान्तस्येति शेषस्त
दाकारा इति तच्छब्देन रसविषयः ॥ श्रुत्वा स्यादियच्छीर्षवच्च ताविति शब्दो ध्याहारघोतनार्थः ॥
कथं पुनरन्तरसस्यपि गतादिर्विचित्रैर्वैराग्यप्रोखसिद्धितीत्याशंकाहसौरेरोतिवातेपि त्वायं सौरे
ते ज्ञानतया कोशितस्य च जायते तेनामिनिर्वृत्तेनात्यन्तकपे न संयत्तु त्रैवपि तारव्यसौरेते ज्ञान
वतिपि गंतं तेन संयत्तु कदाप्यस्य नाडीनां च जायतेपि गंतं पि गंतं त्वमित्यर्थः ॥ न देवचपि तारव्यसौरेते

शा० प्र०
१४२

जोयथोक्तया कामिनिर्वृत्तेन प्रभृतेन वा तेन संबन्धात्तदुपस्थाद्वृत्तिनीलं तेन च सांप्रदृष्टि नरसस्य
नादीनां च शौक्यमवतीत्याहुतदेवचेति। उक्तया कामिनिर्वृत्तेन केन न दमिनिर्वृत्तस्यैव वा तस्य
समतापान्तेन देवतेनोत्तमसंबन्धिनीः न जायते तत्संबन्धाच्चान्नरसस्य च नादीनां च पीतत्वं भवतीत्याहुक
केनेति यद्यत्तु यथोक्तया कामिनिष्पन्नं शोणितं बहुलं भवति तद्वत्तस्य नादीनां च लोहितं भवतीत्या
हुशोणितेति॥ पक्षान्तरमाहुवेद्यकदेति। अन्वेयशप्रकारमाहुकथमिति। न भेदो ह्येदयादधुस्तादामा
शयमाचक्षते न ह तं तेजः सौरं यत्तमित्युच्यते तच्चान्नरसस्य धातुं नरसहकारिव प्राहुराविशेषेका
रामामाशययत्तं यत्तं न कं रसरं न नादित्यादिवचनादित्यर्थः॥ कथं तं हि यंगलस्येत्याद्याश्रुति
रित्याशंकाह श्रुतिस्त्विति। उक्तमर्थमाकांक्षाद्वारा स्फोरयति कथमित्यादिना। आदित्यस्य ये गल्या
दयो वर्णा वि शोभाः शास्त्रप्रामाण्यादेव प्रत्येतव्याः आदित्यस्य तेन सो नादी खनु गतस्य ये गल्याद
यो वर्णा वि शोभा भवन्तीत्युक्तं तदेव प्रप्रद्वारा दृष्टान्तो व संभेन स्य यत्तितेन स्येत्यादिना। उभयत्रादित्य
मंडले पुरुषे चेत्यर्थः॥ तत्र यवोक्तमेव दृष्टान्तमनुवदित्यर्थेति। उभौ ग्रामौ महायथोयथा गच्छति
तथा भयत्रादित्यस्य रश्मयः प्राविष्टा इत्यर्थः॥ तमेव प्रवे शप्रप्रद्वारा प्रकरयति कथमित्यादिना। कथं

पृ०
१४२

१५३
 शां० च त्वांशं व्याहृते हेति सुखदुःखानुभवमावात्वा व्यासस्य शोचिविवक्षितो ननु कर्मभावादिन्यर्थः। अत्र
 विषयत्वं साधयत्यन्याहीति। सुखं प्रेक्षरूपा वस्तुस्य कथं प्रचयवन्मिति त्वांशं व्याहृत्वा रूपेति अविद्या
 कामकर्मणां बीजमनाद्यज्ञानेन तस्य वस्तुविधारणे तागिनानस्वायेदाह स्मृतिमि ते सुखं प्रस्य पु
 नः स्वरूपमच्यवन्मिति संबंधस्तदेव व्याचष्टे ज्ञायादिति। कीदृक् प्रचयवन्मिति येषामपामाह व्याघ्रे
 ति। सतश्च सति संयधनविदुरत्यादावुदितमिति ताहृत्योचामेति तेन साहीनित्याप्यास्य शोच्योतो
 हेतुः तं हेतुं व्याचष्टे यदेति। तद्व्याप्तिकार्यमाहं तत्तत्। कार्यकारणसंस्पृशं भावयत्तं दर्शयति तस्मा
 दिति। नादौरेवं स्मृत्वा तांमि रूर्ध्वगमनं प्रदर्शयितुं मरणकालं प्रसंजयति। तवेति। तस्यैवार्थमाह वं
 सतीति। नादौनामुक्तरीत्या प्राक्ष्ये सतीत्यर्थः॥ तांमि रूर्ध्वगमनं प्रदर्शनं प्रारंभार्थं यथा शब्दः॥ एता
 दौत्यादियदमागंतुं कसर्वनिमित्तसंग्रहार्थं नरादौत्यादियदंतुनैसगिकसर्वतिमिन्नद्योतनार्थमिति भेदः॥
 एतन्नयनमिति क्रियाविशेषणं प्रारंभकर्मवसानार्थं यथा शब्दः॥ सतीदिति क्रियाविशेषणमेतदुक्तं
 सांयथा स्यात्तथैत्यर्थः॥ यथोक्तमिति तादौरेव प्रसजामि रूर्ध्वगमनं उल्लादागतामिरिति पावता कर्मणां नि

लप०
 १४३

तं च शीघ्रं तस्मात्संवितामायादितं लोकमनति कर्मप्रत्यविहान्नेवलकर्मवान्गद्युतोत्प
 र्थः ॥ ६६ ॥ रविद्यावतोगतिदंशयति इतरस्त्वितियथोक्तसाधनेदं रविज्ञानेनेतसत्संयन्तोविशिष्ट
 त्पर्थः ॥ सध्यानादुत्पत्तीत्युत्तरत्रसंबंधः ॥ यथापूर्वं स्वस्थावस्थायामित्तरावस्थायां योत्प
 ॥ वाहेतिनिमित्तहृत्स्वावधारणरूपमर्थकथयत्येवेति च ॥ कथं माहेर्ध्वमिति वाशब्देन घो
 तितं विकल्पं दर्शयति विहाश्चोदिति विविधविहान्प्रमोयतेतदोर्ध्वमेव गच्छति ॥ पदं विहा न्यमी
 यतेतदतिर्यगेव गच्छतीति विभागः ॥ विदुयस्य क्रुदेहृत्स्वादिन्यप्रावृत्तं तत्रौ ॥ घं दं शीयितुमंतर
 वाक्यमादत्तेसोविहानि विहितं च येयावतेति ॥ आदित्यप्राप्तौ किं स्यादित्यत आहानुति ॥ अविदुषा
 मयितोऽप्राप्तानामादित्यततो निरुद्धा नोयुनवृत्तलोकप्रामिरित्याशंकाहं सोरोति ॥ देहेनिरुद्ध
 नां मूर्द्धन्याया नाहानो क्रमशामविदुषामित्यत्रां दं शीयति विष्टादिति ॥ यथोक्तेषां तादीविभागल
 क्षणः ॥ प्रधानत इति विविधयता तस्य माहानत्यादिति ॥ प्रकरणेनादीविषयं दं रविद्याविषयं वादं र
 विद्यायां मुयास्यस्तत्पर्थमुक्तमनुवदत्येताविवेकानंतयमथशब्दार्थव्याख्यातः ॥ शरीरात्समु
 च्छानेन तस्मिन् हृत्प्रमाणेन योगः ॥ स्वहृत्विशिनव्युत्पत्तिउक्तिं कर्तृत्वमात्राय स्पष्टार्थं तमेव प्राप्ते

६६

छा०-श्र०
१५५

वासं प्रसादो विज्ञानात्मा वेति संशया न्यस्तित्तत्रेति। प्रकृतं वाक्यं सप्रस्यर्थं सत्यं च सं प्रसादस्य ययमा
त्तविषयं ज्ञानं केनोपायेन भवतीति प्रश्नोत्तरमाह कथं वेति। किं तस्य परमात्मा धिग्राप्तेनेत्याशंका
ह्यर्थेति। तथानस्या धिग्रापः कथमिति संबंधः॥ अभिनिष्पद्यमानरूपश्चात्मा सविशेषो निर्दि
ष्टो बोधेति प्रश्नोत्तरं करोति येनोत्तरं ~~अभिनिष्पद्यमान~~ आत्मनो हि सच्चिदानंदैकतानादर्थो जगत्तात्पर्याणां
प्रयमानातिशरीरसंबंधप्रयुक्तानि तथा च ततः शरीरादुपधेयं दत्तं तस्य स्वरूपं तत्कथं सर्वप्र
माणाप्रतियक्षा मस्तीति प्रश्नोत्तरमाह सं प्रसादस्य चेति। एतेषां प्रश्नानामुत्तरत्वेनोत्तरत्वेनोत्तर
मं यमवतारयति इत्येतदिति प्रजापतेरिंद विरोचनयोश्च संवादरूपा यात्रारव्यापिका दृष्टप
मानानि शरीरसंबंधप्रयुक्तानि तथा च ततः शरीरादुपधेयं दत्तं तस्य स्वरूपं तत्कथं सर्वप्रमाणाप्र
तियक्षा मस्तीति प्रश्नोत्तरमाह सं प्रसादस्य चेति। एतेषां प्रश्नानामुत्तरत्वेनोत्तरयं यमवतारप
ति इत्येतदिति प्रजापतेरिंद विरोचनयोश्च संवादरूपा यात्रारव्यापिका दृष्टपतेरा किमर्थं न्याशं
व्याख्यायिका चित्ति शिष्यस्य विद्याया ग्रहणो गुरोस्तस्याः सम्यक्प्रदाने च यो विधिः श्रुत्वा लुत्वा

रम०
१५५

दिप्रकारस्तन्मूदर्शनार्थेनित्यावत्त॥ यद्वा विद्यायाग्रहणं स्वीकरणां यत्र संप्रदानेन हनयात्रे शिष्ये दृश्य
ते तस्य विधिर्वृत्तचर्यादिस्तन्मूदर्शनार्थेनित्यर्थः॥ आख्यायिकायास्तान्यर्थेतिरमाह विद्येति॥ प्रजायति
ना प्रोक्ता देवैरसुरैश्च प्रार्थिता॥ इति चेन्न भ्यां देवा सुराधियानि ८ भ्यां सेनमह नामोऽशितो देव
राजेन च कश्चिन्मा प्रातस्मात्तमहर्हयं विद्येति तस्याः स्तुत्यर्थं आख्यायिकेत्यर्थः॥ महोद्गुरूपसितस्य
महर्हत्वे दद्यात्तमाह राजसेवितमिति यन्मायोयाधि सविशेषे चैतन्यंतदेव निरुपाधिनिर्विशेष
मिति सविशेषेति विंशे प्रयोगे रभेदाभिप्रायेण प्रजायति वाक्ये सकार्यमाह यस्येति॥ उयासनमोपकि
मर्थमित्यपेक्षायामाह यत्तु यथैवमिति॥ तस्येति तत्फलमिति संबंधः॥ कथं निर्गुणविद्यायाः सर्वलोककामा
वप्तिः फलमित्याशंकाह सत्त्वोत्पत्तेति॥ परिहृय दन्तमव्यावृत्त्या यथावत्तु र्गोचरं वास्तुतिरित्यर्थः॥ प्रजाप
तिवाक्यात्प्रतीयमानविधिस्वरूपमाह न्वेष्टव्य इति सबकारव्यावृत्त्यर्थं दर्शयति नायत्तं विधिरिति प्र
कादेव विद्योदयेन इत्यर्थो यत्तु विधिर्निर्होत्रादि विधिवन्तसंभवतोऽस्यर्थः॥ किं यमिह निपमवि
धिरेषा दवद्याती विधिर्वदि त्याशंकाहेतुमिति॥ मिथ्याज्ञानं संस्कारप्रावृत्त्या दनात्माप्रति
वेशां पक्षे प्राप्तिं प्राप्ता चाद्या भ्यामात्मनो वशा मेव कार्यमिति नियम इत्यर्थः॥ इति श्रुतिनिय

छा० ७०
१४५

मविधिरेव न पर्वविधिः । त्वाह दृष्टार्थत्वादिभिः ॥ अन्वेयणाविजिज्ञासनाभ्यां ज्ञानसाधनमुक्तं तस्य
च विद्याद्वारा विधानेन तन्निर्देशमेव कृतमन्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्वत्त्वावगमात्तथा चान्न तत्र नायं
विधेरवकाशो स्तीत्यर्थः ॥ तयोर्दृष्टफलत्वे वाक्यशेषमनुकूलयति दृष्टार्थत्वं चेति ॥ कथं न्यस
कृतप्रयुक्तेन यप्रपमीति वत्तमातायदेशेन न्वेयणादेर्दृष्टफलत्वे तत्वाशङ्क्यदेहातिरिक्तात्मवादि
ना वाक्योऽनुज्ञानादनुमानाच्च मनुष्यात्वादिभ्यो न तन्निर्देशे मेवमित्यभिप्रेत्याह पररूपेणोति
। अन्वेयणादेर्दृष्टफलत्वे कलितमाह इति नियमार्थं ॥ अथर्वविधित्वं तद्विषयत्वमित्यावत्
॥ इहेत्यन्वेयप्रप्लेक्तिरगिहोत्रादिव दन्वेयणादेरन्यतामाश्रयभावस्योक्तत्वादित्यर्थः ॥ इदानीमा
मारब्धापि का व्याख्यातुमारब्धापि का गुरुविद्याग्रहणसंप्रदानविधेप्रदृष्टानां श्रुत्यादिनोक्तं स्मारप
तिजहेति ॥ अथ तारितारिणां व्यापिकाश्च राशि व्याचयेत हेत्यादिना किमितीदविरोचनो विद्यार्थना
वयियारिकरयारित्यन्यशरीरमात्रेण प्रज्ञायति प्रगतवेतो तत्राह विनयेनेति तयो ह कुरुपंगतिव
शादेव दर्शितमर्थोत्तरं कथयति त्रैलोक्येति विद्येति दर्शयतीति यत्रैषा संवेधः ॥ तस्यागुरुत्वरत्वे हेतु
माह यत इति ॥ संविदं मे त्रीतमात्मानं तेषां तु मिच्छतां ववास्वति वक्तव्यं वास्तमिति प्रज्ञापेति वचो नुके

राम०
१४५

लेषतिभ्रमविद्यया चास्यैकवाक्यत्वं सूचयति भ्रमरव्यमिति इति शब्दो वाक्यसमाप्त्यर्थः उक्तेष्वेवाक्ये पातयति अथ यो या ५

चरणमात्रमिति दुष्यं ॥ अथेष्टं इति रोचते न योर्मिथो वैरिणो कथमेकत्रावस्थानं चिरमासीदित्याशङ्क्य
 हयघटीति देवा सुरराजयोः स्वभावतो वैरिणो रयिविद्याशब्देन चिरमेकत्रवृत्तचर्यवासेन सञ्चित
 मर्थे दर्शयति तेनेति श्रुद्धकल्पयो मक्षालिनदोषा विनियोगतः ॥ पुरुषो दुष्टेति संबंधः ॥ अस्मादिभि
 लत्रदृष्टादृष्टो नास्तीत्याशङ्क्या ह निबन्धेति ॥ इति याशां विषयेभ्यो वैमुख्ये हेतुमाह मदितेति योगिभिः
 समाधितिष्ठे रं नर्हति रितियावत् ॥ य आत्मेत्यादिवाको नास्ये कथा कथतो दर्शयेमिति मश्रायो यश
 कः इति शब्दा समाप्त्यर्थः ॥ यश्च क्षुरूपलक्षितो दुष्टास्य एवमयोक्तो यहनयाप्यादिधर्मवानात्मा
 युवाभ्यो युनरन्त्यागरे हीतमिति नियारेन सच यन्तुक्तवान् यत्तायति रत्या ह एवमिति प्रजापतिश्च
 देवमुक्तवान् कथं नर्हते यो वैमुख्येन वन्त्रमित्याशङ्क्या ह सति न्ति यथा क्तवचो रूपं वस्तिनित्याव
 त् ॥ यात्प्रजापतिना मनसि निहितं तन्म कर्तृकं त्रुचोदयति नन्विनिशिष्यशिक्ष्यगंतं विपरीतमहणमा
 चार्येणानुत्तानुमयुक्तमित्यंगोक्तं प्रजापतेरभिप्रायमाह सत्यमेवमिति कथं नर्हते यो वैयरीत
 ग्रहणमयनेन व्यमित्याशङ्क्या ह गृहीतो तावदित्यावद्विद्यते न मिति शेषः ॥ चकारेण क्रियापटमनु
 दूषयते ॥ पद्यदा चरति श्रेष्ठ इति न्यायेन सर्वथा म्रया वादित्वं स्यादिति शङ्कते नन्विनि प्राजापत्यम

व

श्री० अ०
१४६

मिप्रायमेवप्रकटयन्तिप्रसंगंयारिहन्तुंनदीयमन्त्रतवादिहृदययतिन्वेतिनचेति।नदेवाकोक्षाय
वकंस्फुटयतिकथामिप्रादिनाशिष्याभ्यांगरहोतीयोयमात्मानेतःएकाशादन्मनास्वेनेवप्रजायति
नोक्तोयोस्त्यक्षुयत्तक्षितोपुष्टासमनसिप्रजायतेःसन्निहिततरोऽतःमयवतेनोक्तइत्यर्थः॥३॥
प्रदृष्टाप्रजायतेर्मनसिसन्निहिततरइत्याहसर्वेषांचेति।प्रजायतेर्मनसिदृष्टुःसन्निहितत्वोपि
कथंनस्यनमसावादिहृदयतत्राहृतमेवेति।इतश्चप्रजायतेर्मसावादिहृदयमित्याहृतथाचेति।
आत्मानमुदशूणवेवेक्षतंतत्रात्मानयशुंतीतावनंतरेयदात्मनोनविजानीयोयुवोतर्मेप्रवृत्तमि
तिसंबंधः॥प्रजायतिवचनमुयक्रमानुकूलनभवतीतिशंकते।नन्विता।नयक्रममतिक्रम्यबुवाणा
स्यप्रजायतेरमिप्रायमाहोच्यतेतइति।तत्रप्रेथामिदविरोचनाभ्यामावाभ्यामिदमविदितयोतिप्र
जायतिप्रत्यवचनेकारणमाहनेवेति।आयात्मनिआयायातहेतोशरीरेचेंद्रीविरोचनयोर्यथाक्रम
मात्मधीरियंनिश्चिताप्रवृत्तेत्यर्थः॥तयोस्तत्रात्मप्रत्ययस्यनिश्चितत्वेगमकमाहयेनेतिप्रवृ
त्तनयिणांतद्वययोस्तयोःसत्यप्रत्ययस्यकथंनिश्चितत्वामित्याशंक्याहनेहीति।तेनविपर्ययनस्याह
त्वेनेतिमावतानुक्रमगहोत्वाविपर्ययनगहीतवंतोतहिप्रजायतिनोयेशूरोयोकुवुदित्यादित्याशं

राम०
१४६

कप्रजायत्यमभिप्रायमाह विपरीतग्राहिणे चेति कथमिदं प्रजायते रमिमतमित्यभिगतमतम्
विपरीतेति मित्तापत्तिप्रश्ने देवासुरयजयोर्विपरीतग्रहमनुवदन्ति ते हेतुना तदयनयनप्रकारं सूचयन्ति ते
एतेरिति। अथाप्या तदेतौ च देहेतयोरात्मनि श्रवणो यस्य स्य निरागते नियावत् इह चेति ययो योक्तिः। तौ
इदं प्रोक्तप्रयोजनभावादिन्यर्थः॥ उक्तोदाहरणेन छायायां धादेहे च विरोचने दयोरात्मप्रत्ययो ना
यनीतो भवतीति शङ्कते कथमिति। छायायास्तत्कारणस्य चागंतु कत्वाटनात्मत्वमत्र विवक्षितमि
त्युत्तरमाह साध्वलं कारेति। पूर्वमुक्तादिसंबंधावच्छ्रया मित्रयावत्तत्त्वमिच्छा रित्वा च छायास्तत्कार
णयो रनात्मत्वमित्याह शरीरे कट्टे प्रानामिति। नु ययज्ञिभ्यां सिद्धमर्थं निगमयति इत्पुदशरावादवि
ति। न केवलं छायास्तत्कारणयो रवानात्मत्वं किंस्तत्त्वमयोनं हंकारादीनां तदमर्शं चात्मात्मीयत्वं प्र
त्युक्तमिति प्रसंगदिति। शान्तिन केवलमिति। आत्मत्वाभिमतमहंकारादीति शेषः॥ मोहदावात्मीया
भिमतमित्यध्याहृत्य॥ एतेनेति सूचितमेव हेतुं दशयति कादाचित्कात्वादिनिनात्मेत्यनात्मत्वमनात्मी
यत्वोपलक्षणा र्थेति हि तयो र्यद्योक्तनीत्या विपरीतग्रहाणां पगतत्वात्विमुत्र रेण प्रजायति वा कोने
त्याशङ्क्याह एवमिति। तथैवेत्यस्य व्याख्यानं पूर्ववादिना तथैवाहमिति तद्वा चक्षेयमिति। अथ स्वप्नो

छा० अ०
१४७

दमुदहरणं यथैवेति संबंधः॥ अक्षि वाक्यादुदशरणं वाक्यात्साध्वत्वेकारवाक्याच्चुष्ट्यायात्तदेतोर
न्यतस्यैवात्मत्वमभ्यासादिनिमित्तमातिशयः पुनरुक्तः॥ प्रजायति वाक्यमुच्यते यति यस्यैवा
दिना वाक्या व्याख्यानमिति यत्तदिति॥ स यश्चेन्न तयो रभिप्रेतमेवात्मानं नैष्ट्यायात्तदेह रव्यं च य
राम प्रजायति रनुमोदिता वा नित्या शंका ह नत्विति॥ तौ ह शो न ह दया वित्यादि वाक्यस्य तात्पर्य
माह यन्मार्गो न्यादीति॥ संस्कृतो नावदु बतौ मिति शेषः॥ संस्कृतयो रपि तयो रतत्त्वविषये कथं विवेको भवि
ष्यतीत्याशंका ह म ह च न मिति॥ न ये क्षायां कारणांतरमाह युनाति किमिति शो न ह दयत्वे तु ह दयत्वेन वा स्वा
यते ह दयगतः शो म ह च किं न विवक्ष्यते न आह नत्विति॥ यदि प्रजायति स्तावु ये क्षितं वै च किमिति नैर्हि तौ ह न्तौ
क्षेपेनोदि वाक्या मित्या शंका ह यत्तोरिति॥ प्रजायति रु वा चेति संबंधः॥ तर्हि किमिति वाचा ह य नो क्तं वा नित्या
शंका ह प्रक्षव चनेनेति॥ कर्तृत्वे न संबंधार्थमुक्तं मेव पुनरनुव दानि प्रजायति रिति॥ किं प्रसा वृचि वा नित्य
वे क्षायामाह नु यत्न म्येति॥ यथोक्तं प्रजायति वाक्यं श्रुत्वा यि गच्छतो र्दिवि रोचनयो र्वि रोचने गतमवात्त
रवि शेषमाह स्वर्ग ह मिति पित्रा त यो क्तत्वे यि किं प्रसा मित्त च कर्तृत्वमिति शंका ह ह लोकेति विरो
चन संप्रदायस्या विच्छिन्नत्वं द शो यति तस्मादिति तदेह त्म वा दस्यासुर त्वादिति यावत्तत्सं प्रदाय स्तेषां

ताम०
१४७

तस्मादिति तथा प्रजनीयत्वं वदित्यावत्तथेत्कत्त प्रकरोक्ति तथा पि प्रार्थिता सर्वलोककामा व्याप्तिरसिद्धे रित्याशंका २

विशेषतः प्रभतीनामसुराणां संप्रदायो देहान्तरात्त्वोद्यदेशः किमित्यात्मत्वादिरीहतामासुरमाहुरित्येक्षायां
हसुराणां हीति प्रकृतोयनियत्कार्यं कथयति तथेति। एवं विरोचनगतं विशेषं दृष्ट्वा पितृत्वादेवोपजायमानं
नोव शेषमाह शेषेति। हयोस्तु त्वेति प्राजायत्यवाकाशवर्गो देवराजस्येव कथयति तदनुसंधा
नेन तमित्याशंकाह देव्येति स्मरणं फलमाह स्मरन्नेवेति। प्रजायति वचनं स्मरन्तोपि कथमिदं स्पष्टं
यात्मग्रहणोद्यदेशं नमित्याशंकाहोद्यदेशावेति तद्यद्यो देहदेहनात्मत्वज्ञानाय नित्यावत्। कादचित्
क्त्वत्प्रमिचार्तित्वादिन्यायः तदेकदेशो व्यभिचारिणो नात्मत्वम्। न्यायेकदेशे हि फलमात्रं चेत्। पेने
ति। दोषदशेन मेवाकांक्षादारास्फोरयति कथमित्यादिना। ननु हते वाको विवक्षितमर्थं कथयति य
थेति। परिष्कृतो भवतीत्येतच्छाचयेन खेति। एवमेव देहस्य न खेति। यगमेष्ट्यायात्मनोपि तदया
मीदृशार्थः॥ शरीरे स्थितं धेयं नित्यं यायात्मा व्यधो भवतीति संबन्धः॥ किमिति देहस्य धेयं यायात्मनस्त
दिष्टमित्याशंकाह न स्वरोमादिभिरिति तैस्सह च क्षुरादीनां तुल्यत्वादेहवयवत्वस्येदेहेनारवाचभावे
ष्ट्यायामयिनदभावाभ्युपगमादेहे च क्षुराद्यभावे पिष्ट्यायेतदभावो युक्त इत्यर्थः॥ स्तामश्वत्स्या
पुनरुक्तं मर्थं कथयति। स्तामः किलेति। यद्यर्थमुक्तावाक्यार्थमाह स्ताम इति यारत्तं यादनात्मत्वं

छा० अ०
१४८

छायादर्शयित्वा न वैवहेत्वं तस्माद् हनयेति नाविनाशित्यादियुक्तिर्दृष्टेन फलमुपसंहरति अतः इति दोषद
ष्टाय थोक्तृतीत्याकिं कुत वा नित्यये क्षयामाह त्वेवमिति। सर्वज्ञो ह प्रजापतिरिति प्रायेण ज्ञानत्वेव किमर्थं
प्राकृतवत्पृथगीत्याशं क्वाह विज्ञावन्नयति॥ आचार्यस्य ज्ञानवत्तायि शिष्यप्रत्यभिप्रायविशेषेण ज्ञानं प्र
प्नोयद्यन्नोदृष्टं तस्माद् यद्देहेति तथा च प्रजापतिमप्राप्तुं रोधेनेति यावत्॥ इदं विषयः सप्रबुद्धिश्च
विश्वमिमांशविशेषेण ज्ञानं त्वं प्रप्नोयद्यन्नोदृष्टं तस्माद् यद्देहेति तथा च प्रजापतिमप्राप्तुं रोधेनेति
सिद्धत्वात् इति चेत्तु योः प्रवराणां साप्येयि प्रतियतिवैयर्थ्येन मित्रं यदुक्तिर्नान्वति॥ आचार्यमेतोपन्या
सद्वारयति हरति चेत्तानत्र प्रतियतिविशेषद्वयं तेन निमित्तं। त्रिविधं दृश्यमित्येति आचार्योक्तं
बुद्धितान्तर्येण प्रजापतिना छायास्मै योक्तुं इति भां त्ये तथैः॥ विरोचमनस्येदं बुद्ध्यात्मा ग्रहणमात्रा
योक्तुं बुद्धानामिदं त्वादिदं बुद्ध्यात्मा ग्रहणमात्रं हनतयेति। कथं तर्हितस्यात्मा दृष्टेनमित्याशं
क्वाह देहसवेति। आचार्येणात्मा देहस्य योक्तुं इति बुद्ध्यात्मा वैवरोचनस्यात्मा चेत्तानमासीदित्यर्थः॥
इदं बुद्ध्यात्मा तस्य हरो देवानामप्राप्त्येव मार्गमव्योदो स दृष्टेन वा हरो च न स्यात्पुनरप्राप्त्यर्थं न दे
हत्मा दृष्टेन दोषपूने च न प्रवृत्तिमत्याह नापीति। इष्टं तमुत्कादायां निकामाह तद्देवेति विद्याम

राम०
१४८

हरेण ययि कस्य सामर्थ्यस्य प्रतिबंधमूनो योरागादि देयस्य दान्यन्ताये धर्मादिदस्य ह्युयायामात्मग्रह
 णामित्युक्तं व्यक्तीकरोति इति। यथा क्रुदोषप्रयस्वाये धर्मादिदस्य ह्युयायामात्मग्रह
 श्रेयसि यथेत्यादिना उक्तमर्थं बहूदा रापकप्रत्यवयवं नेन स्पष्टयति स्वाचित्तेति। देवात्मनुयानस्य
 रं प्रजायति नाटकारो यदे प्रोसाधारण्येन कृते जेयां न दीय प्रवरो तुल्येयित दर्शय प्रोयाववा
 रतां स्वचित्तगुणा दोषवशादेव बहूदा रापकप्रत्यवयवं नेन स्पष्टयति स्वाचित्तेति। देवात्मनुयानस्य
 गोथीव प्रोषवुहिस्रत्राहदाभ्यते। अदातामि वयं स्वभावतस्तेन दाम्यते तस्य सामान्यप्रतिपत्तिरुक्तवतीति
 देवानां प्रतिराविरासीत् स्वभावतो लुब्धुवयं तेन दत्तेन सामान्यप्रत्युक्तवान्येति पनुयारणं बुद्धि
 सीत प्रोराविरासीत् स्वभावतस्तेन दयध्यामिस्य सामान्यप्रतिपत्तिरुक्तवतीति पनुयारणं बुद्धि
 भवेत्तदेवं दकारमात्रप्रवगादात्मा चित्ता नुरेवेन विचित्रा तेयो मनीषा प्रवत्ता तेथे दविरोचनया
 रविमविष्यतोत्यर्थः॥ अथेदं विप्रोचनयोर्युक्तिदृष्टिना वप्रोयादर्थप्रतिपत्तिरप्यविशेषः। देवेति
 नेत्याह निमित्तान्ययीति युक्तिदृष्टिना न्यायि स्वचित्तगुणा दोषात्पत्तिवहता ये क्षारपतस्तयोस्तदये
 क्षमति योत्र वेवममविक्रममिति यः॥ इदमिमां बुद्ध्या प्रजायति रतु मोदते वानि न्युक्ते दानो

स्या

जनेस्वमहशोविवाहितमिदं स्येति शेषः॥ उक्तमेव स्फोरयत्येतदिति॥ दृष्टान्तेन शंकतेन न्विति॥ दृष्टान्तेन वि
धृत्यतिनैवमिति॥ तद्विधेयं प्रकारं प्रश्नपूर्वकं प्रकरयति कस्मादित्यादिना॥ एतदेवाकांक्षायुर्वकंप्र
चंचपतिकथमित्यादिना॥ अथेदोदृश्यते इति श्रुत्यर्थं गृहीत्वा ह्युक्तानामेव गृहीतवानित्युक्ते कथ
मिदानीमन्यथोच्यते तत्राह तथेति॥ यथेदवाक्यमभ्युपेत्य ह्येतदुच्यते तथा प्रागोक्तव्याख्यानेन
तु स्वप्रदुष्टरिह्यात्मनो वस्यथा विनाशायैत्यर्थः॥ यथावदुक्तं स्वप्रदुष्टारं घृतीवातयेति
यावद्विशेषमाक्षयति न न्विति विरुद्धविकारश्चेदमृतत्वं न स्यान्मदादिवाहनाशित्वप्रसंगान्न
स्माद्विशेषाद्युक्तं इत्युक्तमाहोच्यते इति॥ अहंवेत्तीति क्रियाप्रयत्नप्रत्यक्षविरोधादिविशेष्ये
न युक्तं इति शंकतेन न्विति॥ अध्यासादपि प्रत्यक्षेययत्नेन विचारित्वं सिद्धं नोति यथेति तेन
दिना॥ नास्मिन्त्यादिवाक्यमवतारयति न्विति॥ नवेत्त्यपि यत्नेनैव प्रवर्ततेत्यर्थः॥ दृष्टं सर्वलोक
कामावाप्तिं लक्षणां विधेयेव सभावेनाध्यासिकमप्यपि पवेत्तत्वादिकमस्ति तत्पुनर्देष्टव्यं
तमनस्त्वदभिप्रायेणापि यत्नेनैव स्वप्रदुष्टानन्तरमदभिप्रायेणोति विशिष्टं न्विति॥ तत्र हेतुमात्र
मन इति वसाधराणां त्यादिवाक्यतात्पर्यमाहोदृष्टं मया॥ तत्राप्रजायति वाक्यान्वसति वा

श्रु० २५०

चतापथायर्वमेतत्तेवान्नऽन्याद्यत्वायस्यस्वप्नेमहीयमानऽन्याद्यत्तंतथेहाय्येतन्वेवेत्यत्कातयवे
नोदित्याद्याहविशिष्टाधिकारिणोप्रजायतिरिति योजेना॥ व्याख्यातस्येववाक्येणार्थसंक्षिप्यदर्श
यत्पक्षिणोतितात्रापिसुखप्रदर्शनेयोत्यर्थः॥ तदेवदोषदर्शनेप्रश्नद्वारास्फोरयति। कथामित्यादि
ना॥ स्वात्मानं न जानातीत्युक्तमेवाकांक्षासरेणाभिनयति कथमिति। तत्रवेधम्यं दृष्टान्तमाह यथे
ति। स्वयं वदेकाभावे दोषमाह त इति॥ घृती त्वेवेत्यत्रोक्तं लक्षयति एवं वदिति। कुतो ज्ञानाभा
वमात्रेण विनयत्वमित्याशंक्योक्तमपि प्रायस्य ययति ज्ञाने हीति। सर्वकारो यथाश्रुतसर्वकिं न
स्यादित्याशंकाह नत्विति। यत्तव हस्तनर्यादेशाभावे हेतुमाह॥ स्वल्पस्तिताः प्राख्यादियका तोय
स्य श्रुतिरस्मभ्यं किमर्थमिच्छं मुयादिश्रुतीत्याशंकाहेवत्विति। कार्यकारणपरिवेष्टितो विश्व
तेजसो ज्ञेयो कारणमात्रवद्वाप्राज्ञो व्याख्यातः संप्रत्यशरीरत्वं सद्यदेवं सशरीरतो निंदति
मद्यतं निति। शरीरवदात्मनो यिवनशित्वमव। स्याद्विशेषे दृष्टिं तमित्योशंकाह यन्मयस
ति। सशरीरो विशेषविज्ञानवान्भवत्यशरीरस्य नु विशेषविज्ञानाभावादिना श्रुतमेव न
नरसो वस्तुतो विनश्यति खेत रूयेगाभि न स्य घ त इति संप्रसादस्यादिना शित्ववचनादि

राम०
१५०

सत्त्वेशरीसत्यसिद्धे किं मिथ्या न संसृजेनेति पुनरुच्यते तत्राह कदापि देवेति वैराग्यार्थं विशेष्यं च न मिलेत्कृतं । यत्तदेव वैराग्यं किं न किं नित्या ।

तमिमेत्यकारणमेव स्पष्टं यत्तद्विशेषात्वाच्च ये यदि हिमत्यादिना तन्नुमर्त्यमित्येतावन्तेव मन्तुं क्यं
शोक्याह कथमिति निवर्त्तनेति विशेष्यं च न कलवदिति शेषः ॥ तदस्येति तत्र च क्यार्थमाह शरीरेमा
त्यत्रेति मघवन्तित्यादि वाक्यसमप्रम्यर्थः ॥ त्रिस्तु न तया ज्ञायस्व प्रसुषु सारत्वात् स्तुतिं न त्रयसंब
धित्वेनेति यावत् ॥ अतस्तत्त्वमिदं निवर्त्तितं स्वमशरीरत्वं स्वाभाविकसावयवत्वादि राहित्यं अ
मनोविच्छानामित्यत्र भोगे त्वये क्षितय रयं भोक्तृत्वं भोग्या यतनं शरीरमिति विशेष्यं च न क्यार्थं पुनस्तस्य
वाथां न रमाह तमनेवेति ॥ अधिष्ठानं जनयितुं स्वोयत्तु रधिकरणमिति यावत् ॥ अधिष्ठानश
ब्दस्याथेत रमाह जीवरूपेणेति ॥ तत्र वाक्यस्य शरीरशब्दव्याचक्षे ॥ यस्येति ॥ ईदृशं मर्त्यत्वादि
विशेष्यं वादित्यर्थः ॥ तद्यथा तं शरीरमधिष्ठितमनेनेति व्युत्पत्त्या तदधिष्ठितसादृश्यः पुरुष
इत्यर्थस्तस्यैव संयोगेति मर्थमाह तद्वा निति ॥ तत्रैव विशेष्यं च न क्यार्थं यावत् ॥ स शरीर इति ॥ अशरीरस्य
कथं स शरीरत्वं मित्या शंक्याह शरीरेति ॥ अविवेकतः स शरीरो भवतीति पूर्वसा संबंधः ॥ यतः स
शरीरो तस्य वमिषा प्रिया प्रामात्रैव पुरुष इति योजनानां वैशब्दार्थमाह अस्मिन्मिति ॥ स तत्त्वमिदं
मेवेति तत्र वाक्यात्मानेन स्फोरयति ॥ स शरीरस्येति ॥ नो मम इति मत्प्रमाणस्य सतः स्वस्य तयोः सं

छा० अ नतिरूपयोरपहतिर्नोक्तोति संबंधः प्रियाप्रिययोस्त्वारस्येन विना शोस्ति श्राणिकत्वादित्याशंक्यं
 नतिरूपयोरित्युक्तं ॥ इति शब्दवाक्यसमाख्यार्थः ॥ अत्र स्यदेहसंबंध इति संसारित्वमुक्तं न स्ये
 वविधावतो देहनिवृत्तिद्वारेण मुक्तिं दर्शयति तं युनरिति ॥ मुक्तेषु स्यात्प्रियाप्रिययोर्मिलितयोरस्य
 शोयो केकस्य स्य शोः स्यादित्याशंक्याह स्यात् शिरिति ॥ प्रत्येकं संबंधमभिनयति प्रियमिति समस्त
 याश्रुतस्यैकस्य प्रत्येकं क्रियासंबंधे दृष्टान्तमाह नोति ॥ प्रियाप्रिययोर्मैकात्म्यसं स्य शोधात
 निकायत्वं केके मुक्तिकन्यायेन दर्शयति ॥ धर्मो धर्मो नोति ॥ तत्रेय शरीरस्य स्वरूपमुच्यते ॥ प्रियस्य
 शोभावश्च मोक्षस्यापुमर्थत्वं शंकते न चिति ॥ इत्युक्तिमुक्तो रघते ॥ स्वाभाविकप्रियाप्रतिषेधा
 नापुमर्थत्वांमुक्तेरित्युत्तरमाह सैष दोष इति ॥ प्रतिषेधमेवाभिनयत्यशरीरमिति कादाचित्क
 योरेव प्रियायि एयोरेष निषेध इत्यत्र नियामकमाह आगमायायिनोरिति ॥ कादाचित्के स्पृष्ट
 शब्दवत्त्वात्मान्येतदुक्तं स्तीत्याह नाविति ॥ आत्मानिर्ताह कादाचित्कमेव प्रियमिति तन्मा
 त्रप्रतिषेधात् तदवस्थसमुपपत्त्यमिमांशक्याह सवितुरिति ॥ मविधातो यनायामोपसृष्टमा
 त्रस्यात्मानि न प्रतिषेधो स्तीत्याह इत्युक्तिरित्यायि विषयविषयीभावेन भेदाभावात्तदर्थमेव ह्य

गम०
 १५१

र्थत्वमिति शंकते नन्विना मे दोन युमर्थत्वोपयोगी केवलत्वमिति रेकाभावात्सुखसाक्षात्काररूप
 वार्थः सत्ता मे देयिभिद्यते इत्याशङ्क्या ह स्वरूपेणेति। आत्मनि विशेषज्ञानसाक्ष्यमिदं स्यते अपि
 त्वत्र हेतुमाहना हेति। किं तर्हि दुःखेष्टमित्याशङ्क्या ह तर्हि तीयेन ज्ञानेनाप्रोतितदिष्टमिदं स्येति य
 वेशसंबंधः॥ किं विदं विप्रोषविज्ञानमिदं स्येष्टमित्युच्यते किं वा हितमिति विवक्ष्यते तत्राद्य
 मंगीरोति सत्यमिति द्वितीयं दुःखयति। नान्विति। द्वितीयाह नयं भवतीत्यादिष्टं तेति त्वर्थः॥ तथा
 यीष्टमेवेदं प्राप्य ज्ञायति नोयदेष्टव्यमित्याशङ्क्या ह हितं चेति। किं तर्हि न स्यादिति चेन्न दाह
 व्योमवदिति वक्तव्यमिति संबंधः। हितमेव न त्विष्टमिति हिते फलितमाह ते चेति। सर्वेषां भ
 तानां लोकांतां कामानां चात्मासाक्ष्यदानेदमात्रतदुपलब्धे चेत्पुनस्तस्यैक्यं कथं तर्हि तस्यैव
 र्थं प्रकृत्योनिर्वहंतीति चोदयति नन्विना। सगुणाविघावतासद्वैश्वर्यतन्निर्गुणाविघोक्तस्यैव
 संकीर्त्यते ब्रह्मात्मा तस्यैव सगुणाविघोषा अपि सत्यं न तत्फलस्य तत्रोपचरितुं पु
 न्तत्वादिति याह रतिनेत्योदितो सत्तात्वे निदायि प्राप्नोतीति शंकते नन्विना। दुःखस्यैव
 स्वत्वाभाववत्तस्यात्मा विद्वानयिनः। स्वीप्रविष्यतीति समाधत्ते॥ न दुःखस्यैव तर्हि दुःखवत्ता

किं

छा० ब्र०

१५२

मात्मा मुक्त इति दुःखी स्यात्तत्राह तन्मनीति न तावदात्मनः स्वभावतो दुःखत्वं किंत्वा विद्यकं स
 चेमुक्तस्य दुःखेति दुःखं तत्तु सन्निरित्यर्थः ॥ तर्हि विद्यया दग्धा यामविद्यायां तदध्यायेयितमे प्र
 यमपि ईश्वरस्य सगुणविद्याफलभूतं दुःखमेवेति कथं सत्यं तथामहज दुःखदेशा सिद्धिरित्या
 शंकाहं शुद्धेति ॥ शुद्धं सत्त्वं रजस्तमोभ्यामस्य भूतस्मान्माया येकदेशा ज्ञाताः संकल्पानि मित्रा
 नियोषां कामातामैश्वर्यमेदानां तैस्तथा ज्ञाता ये सर्वेषु भूतविषयेषु मनोमात्रेने प्रवृत्ताभिधा
 नरूपेणासिद्धानामौ श्वराणां न स्वभावेनापि संधोमायावस्थायामिदानीं त्वर्थः ॥ ननु जीवाना
 मेवाविद्यातत्कार्यसंबंधोने प्रवृत्त्यचेत्याह पर्यवेति ॥ चतुर्ष्वपि यथायेषु त्वमर्थानुवादेन
 तस्य तदर्थत्वं विधेयमिति स्वाभिप्रायेण प्रज्ञायति वाक्यव्याख्याते ॥ संप्रति स्वयं यममनमुच्य
 ययति ॥ पण्डितियथमयमर्थो यस्य ॥ ह्यायात्मविषयात्मवत्तद्वितीयत्वं तृतीयत्वं यथायथा रयिवि
 जानात्मविषयत्वमित्याह एवेति ॥ अन्यथा त्वयाम्मादुक्त इति संबंधश्चतुर्थं यथायथा त्वय
 योयत्र ये पियरमात्मैवकस्मान्नोच्यते तत्राह न पर इति ॥ आय हतपापत्वादेरवस्थावत्त्वं
 स्याच्च मिथो विरोधो हेत्वर्थः नान्विति मेयमर्थो वेय रस्यो यदेशा पुन्यते तत्तज्ज्ञानस्य मुक्तिफल

ने

राम०

१५२

तात्किमिति यदेव सुययाये सुष्ठुयादयो निदिश्यन्ते तत्फलभावात्तत्राह ह्युपाधात्मनां चेति तस्मात्
 तत्र प्रथमं ह्युपात्तमो यदे शस्य प्रयोजनमाह दूतिनि । परस्यति सक्षमत्वेन दुर्वज्जे यत्वा तस्मिन्नेवा दचु
 चमाने सोतनस्यापि सक्षमस्य प्रवरोपि श्रोतुरनात्मनि सक्षमस्य किं न व्याप्नोहः स्यात्समाभूदिति यथ कहु
 यात्तमो यदे शः कृत इति संबन्धः । स्वप्न सुषु प्रयो विज्ञानात्तमो यदे शस्य प्रयोजनं दर्शयन्तु ते मर्थे ह्यु
 तेन स्पष्टयति यथेत्यादिना । इति शब्दस्तु संबन्धाने । यतो ते यो नरस्य ताप्य र्यमाह चित्तुर्थे त्विति । म
 रणाधर्मकाद्देहात्तथा रूपात्तमोतिः स्वप्नमप्यप्ये रत्वे प्राप्ते यद्यपि चतुर्थे यथायेकथ्य तेन थापि क
 थमस्यै रमात्मा स्यादित्याशंकाह । पौष्मन्तिनि । समप्रसादीयो विद्वान्कर्तृत्वेन विवक्षितः किमि
 दं व्याख्यातं प्राब्दानुसारी किंवाऽथानुसारेति विकल्प्याधमेगी करोति सत्यमिति हितीयेदेष यति स
 त्तामिति । असंभवमेवाकाक्षादास्य फटयति कथमिति पादेना । यद्यपि यथाये ह्युपात्तमो यदे र्यते तं हे
 दूतिरोचनयोः सम्यग्दर्शित्वादि परीतग्रहयो ह्यथ प्रजायते राया सोमश्चथास्या त्रेनने दं व्याख्यातमशं
 नुसारीत्यर्थः । इति शब्दनाद्ये यथाये ह्युपात्तमो यदे शोस्तीत्याह किं चेति । प्रज्ञापति नोपदिष्टस्य यथ
 पात्मनो ग्रहणान्तरस्य तीत्याशंकाह । त्वेन रे स्पष्टयति यदीति न ह्युपात्तमाग्रहणयनयकारणावच

सार

न

छा० त्र०

१५३

तेनेति यावत्तातेनातप्रजायति नित्येकास्तद्व्योयोऽन्यः॥ इतश्च प्रथमे ययी येदृष्टे वोयदेशेन
छायासूर्यस्योत्पादकित्वं चान्यदिति॥ सतद्व्येन सन्ति हितावत्तं विना छायात्मानमनुकृष्य स्वप्रेरु
रुयदेशः प्रजायते मया वादित्वं प्रसज्येन तस्याचप्रथमे ययी येदृष्टे वोयदिष्टं त्वर्थः॥ स्वप्र
वक्ष्य विशिष्टस्य स्थानां तरे वा भ्यान्ततत्र दृष्टु रयदेशे स्तीति शंकते स्वमर्ति॥ अनुभवात् सारे तो
त्तमाहनेत्यादिना किंच प्रकाशकारणानामुपरमेयः प्रकाशः सनेसर्गिक इति न्यायेन प्रतीतं भव्य
न्यो मिष्टं वरुदा रण्य के स्वभावस्याभाश्रित्योक्तं नतश्च तत्र दृष्टु रयदेशे सिद्धतीत्याह न चेति॥ सूर्य
दीनामुपरमे प्रकाशोद्गममानौ नेसर्गिक इत्युक्तं स्वप्रेयंतः केरणस्य सन्वाहिया प्रकाशयध्या
ति॥ करणात्मा वा वो हेतु एवाति किंतर्हति नील यीतादि जाय हासनामिर्विवर्तमाना साक्षिणो वेद्य
तामापद्यते नथाच यरे चित्रवद्विचित्र वा सनामयचेतसः साक्षिगम्यत्वात् स्वप्रोपलब्धो करण
भवतीति तद्व्युत्पत्त्येतिष्टु न्यायसिद्धमविरुद्धमिमाह यदेति प्रासंगिकं॥ त्वादृष्टे वोयदिष्टः स
प्रातस्त्यायामित्यत्र हेत्वन्तरमाह किंचेति॥ तथा च जाग्रदवस्थायां निवस प्रोपदृष्टे वोयदिष्ट इति प्र
थः॥ इतश्च दृष्टु रे वोयदेशः स्वप्रदृष्टा यामित्याह प्राविष्टि॥ न केवलं मुक्तसोपुमौति वेद्यो निवेद्यप्र

राम०

१५३

प्रसाये क्षत्वा दवस्था ह्येदं रूपं यदे शमा कांक्षति किं तु तुरीयगतो निषिद्धोपनिषेधे मा कांक्षन्तवस्तु ह्ये
दं रूपं यदे शमा कांक्षतीत्यहं तथोच्यते । निषेधस्य प्राप्ति सा ये क्षत्वा त्रकृतस्यैव दृष्टारवि घानि दाने स शरीरत्वे
नान्तिमित्रा योः स्फुटन ह्युगतयोर्तन्निष्ठा प्रिय योरपहतिरस्तीति न ह वै स शरीरस्येतादि नोक्त स शरीरत्वे प्रा
प्तयोः प्रिया प्रिययोस्तस्यैवावस्तु त्रयातीतस्य सत्याविघाया मशरीरमिप्सादिना प्रतिषेधो युक्त इति योज
ना स्वप्ने दृष्ट रूपं यदे शं हेतुं तस्मा हे कश्चेति । चर्य यर्या यस्य सौष्ट्या दर्थो नरविषयत्वमुक्तं मनुभाष्य दृष्टप
तिपश्चोक्तो मत्पादिना तदेव त्वातिरेकद्वारा स्फोटितं यदीति । अधिकरणा धेयभावेन भेदः सत्यो नोक्तो
न च हेतुं तस्मा हे किं चात्यरिति । जीव यरयोर्भेदस्याष्टमप्रपाद कवितेधवत्समप्रपाद कवितेधोपि स्या
दित्याह तथेति । अहं ह्यारण्यकश्च त्वाली च नापामपि जीवे च रभे दो न संभवतीत्याह न भ इति इतश्च दीव
परयोर्भेदो नास्तीत्याह सर्वश्रुतिष्विति । श्रेतमर्थं मुयसंहरति तस्मादिति । आत्मेव यरस्यैव संसारित्वं
सर्वदेहेभ्यसादिति चेत्तेत्याह न चेति । आरोपित संसारित्वं वस्तुतो नात्मन्यस्तीत्येन न दृष्टो तेन स्पष्टप
तिरहीति प्रथ्या च तदज्ञानं चेति प्रथ्या ज्ञानं तेनाध्यस्ता स्या विघमा ना न्ये च विघमा तवत्प्रतीतिमापा
दितानीति यावत् । न ह वै स शरीरस्येतादेव दत्ता वास्तवत्वं प्रिया प्रियसंबंधस्याविवाक्षितमिति प्रा का स

अ० अ०
१५४

५:

कन्यायातिदेशेनानिरस्यतेनेति आत्मानि संसारस्य प्रसक्तिर्नेति यावत्तथायावदव्यासमावित्वं प्रि
याप्रिययोरयहृत्पभावेन वास्तवत्वं शरीरत्वं बंधस्येव प्रियाप्रियमूलस्य दुर्निरूप्यत्वादित्यर्थः स्व
प्रदव्याख्यत्वाप्रियतेनेव चर्वातिनत्वप्रियतेनेवेति यत्पूर्वत्रिस्तु तत्तत्त्वसिद्धं तामांतरमाहैवं वेति
। प्रजायतेर्वचनं सत्त्वं न वेदितिसंबंधः । अयोरुषेष्णां श्रुतौ कुतः प्रजायतेर्वचनं सावकाशमि
त्याशं ब्रूयादिति । सुखादयः साश्रयाग्राणां व्याख्यादिवदित्यनुमानात्तदाश्रयः यरिशोया
दात्मा भविष्यतीति वेशेषिकादितर्कविरोधादसत्त्वं श्रुतेर्वचनमित्याशं ब्रूयादनचेति । सुखाद
नामुयाधिधर्मत्वेन सिद्धसाध्यत्वान्नास्ति श्रोतवचसो बाधकमित्यर्थः । परंतु क्षमिति शंके
तत्त्विति तस्याभासत्वान्न बाधकत्वमिति यद्विरुद्धतिनेत्यादिना । दृष्टो तोयि सं प्रतिपन्नो न भव
तीति शंकेते सर्वमिति न राहः सत्यवचनं त्वदीयमेव मस्सेवेत्यंगीकारो तस्यैवेति । अंगीकारे
हेतुमाहूरवगाममिति अधिकारीणः प्रमितिजनकोवेद इति न्यायात्तदशं नाम नधिकारिणां
दुर्ज्ञानाभासतत्त्वमतोस्त्यवज्ञादिसंत्पत्तवचनं न तावतावस्तु क्षतिरित्यर्थः । दुरवगमत्वे लिग
माहयेनेति । श्रोत्रेत्यात्मतत्त्वोक्तस्तस्य दुर्ज्ञानत्वे लिगांतरमाह तथोति वेनांशकं मत्तातिरप्यात्म

एम०
१५४

नोदुर्ज्ञानत्वं गमयतीत्याहुतथ्येदुस्येति सांख्यभ्रान्तिरपि दुर्ज्ञानित्वमात्मनो जाययतीत्याहुतथा-सांख्या
 इति तार्किकभ्रान्तिरपि तस्य दुर्ज्ञानत्वं गमयतीत्याहुतथ्येदुस्येति बुद्धिसुखदुःखेष्टाद्वैतधर्मधर्म
 नावना नष्टात्मागुणाः ॥ भ्रान्तिः तस्यादुर्ज्ञानत्वं गमयतीत्याहुतथ्येदुस्येति यदायरीक्षकाणां
 योद्दृशा भ्रान्तिरुत्पन्नोदुखमत्वं गमयतीति तदा विचारावधुराणां लोकोक्तिकानां भ्रान्तिस्तत्र प्रमाणयितव्ये
 त्याहुकिमिति अन्ये ब्रह्मंतीति किंच क्वयमिति संबंधः ॥ यदि लोक्तिकानां यरीक्षकाणां वेदमात्मनत्वं
 दुर्ज्ञाने प्रजिज्ञायते केवां न हि दं सुज्ञानमित्याशङ्क्याहुतस्मादिति एवमस्वत्वात्तत्वेपितेषामोदासीनं
 वारण्यतन्यपूरणोरिति तेषां कुटीचकादिभावं व्यासेधति यरमहंसेति ॥ कर्मणि ॥ कर्मणि एव नामाश्र
 मानतीत्यनेन कर्मप्रधानेन नवत्तमानत्वं दृष्टव्यं तस्याश्रामिभिरिति ॥ अनन्यशरीरित्युक्तं
 न किंचिदंतेति ॥ एतत्तमेति नित्यानुवादस्तेषां मात्मवेदनोपायं प्राक्तनमुयादिप्रतिपादयत्ये
 वेति ॥ स्वप्नत्रयं नुरीयं चेतेतद्विषयं प्रकरणाचतुष्टयं यथोक्ताधिकारिणामेवात्मवेदनमित्य
 त्रलिंगान्तरमाहुतथ्येति ॥ अदृशरीयमित्यादिवाक्यव्याख्यानोपसंहारार्थमिति यदं ॥ सशरीर्यत्वं
 सुक्तरशरीर्येति स्थिते किमर्थं शरीरेणैवायुरित्यादिवाक्यमित्याशङ्क्याहुतत्रैत्यादिना ॥ क

छा० अ०
१५५

यं वा योऽशरीरत्वेन दाहविद्यमानमिति सत्वे सति वा घातो नाम शरीरत्वे सतीति यावत्तन्वाकाशस्य सर्वत्र
करूपत्वादमुष्मादिनिकुतो व्यपयदेशसिद्धिरन्याशंक्याहमुष्मादिनीति यथोक्ता न्यशरीराणि वा वाद्येति
तेषामाकाशत्वाय तत्रैव संतमाह। यथेति। तथा वा घातो निस्वेनरुयेणाग्रहमाणात्तदशयामाकाशरव्य
तागतानीति संबंधस्तानि च वा घातो नितथा भूतान्यक्वाशात्मत्वं प्राप्नोतीत्येतत्तवयो र्दृक्फलमिष्यत्
थं वा घातो नामाकाशदेशात्समुद्भूतमुक्तमावंध्याहारस्यास्य दयनिकथमित्यादिना स्वेनस्वेनरु
येणामिति व्यघ्नइति संबंधः। तत्र वा योरभस्य विद्यतस्तनपिल्लैश्च स्वेनरुयेणामिति व्यतिप्रकारे वि
दग्नातिपुरेवातादेति स्मिमतमावंधित्वा वा युरिति शेषः॥ इष्टं न मन्ये दार्थ्येति कमाह यथेति
वा घातो नामित्यस्मात्पुरस्तात्तथेत्यध्याहर्तव्यं॥ तत्रादिशब्देनाभविद्यस्तनपिल्लवोरद्यते आका
शादीत्यादियत्कमभादि कारणासंग्रहार्थं। शरीरसाम्यमेव विंशतिविश्रुमिति प्रतिबोधने इष्टं
तमाह प्रजायति नेति। यथोक्तेन क्रमेण यथा यच्चतुष्टयो यदिष्ट प्रकारेणोति यावत्तमघवत्प्र
तिबोधितइति संबंधः। दार्थ्येति के प्रतिबोधनप्रकारेण यतिना सीता शरीरादिदुःखः समुद्भू
ते इष्टं तमाह काशादवोतासमुद्भूतं विभजते देहोति पुनस्तत्तयोरिह रति इति व्याख्यातमि

एम०
१५५

नि। उन्नरवाटका कस्थं सशब्दं व्याचष्टे सपेतेति। स उन्नमयुरुष इति संबंधः॥ संप्रसादस्पर्शेन रूपेणाभि
निष्पत्तिदंष्ट्रांतेन स्पष्टं पातप्राप्तिना। उक्तदंष्ट्रांतात्सारेणाविद्यादशं यो शरीरात्मत्वमयत्नो जीवो वधया प्र
काशितवृत्तसततैः स्वेन रूपेणाभिनिव्यक्तो भवतीति दर्ष्टं नैकमाहैवं चेति। पुरुषस्योन्नमविशेषगोपुरुषोत्त
रव्यवष्टे। दार्थमित्याभिप्रेत्य पुरुषमेतदंशं यतिश्रुतीति। इति चत्वारः पुरुषा इति शेषः॥ तत्र यत्वेयां अपारमार्थ
व्यष्टे घत्वंतुरीयस्य उन्नमयुरुषत्वमित्याहैवामिति यथोक्तोन्नमयुरुषमगावत्संमतिं संगिरते कृतेति। हाविमौ
युरुषो लोके क्षरश्चाक्षरश्च। क्षरः सर्वाणि भवतीति कूटस्थो क्षर उच्यते॥ उन्नमः पुरुषस्त्वयः यस्मा
त्मेत्कदाहृतः॥ यो लोकत्रयमाविश्य विमर्त्य व्ययश्चरः॥ यस्मात्क्षरमतीतो ह मक्षरादपि चोन्नमः॥ अतोस्मि
लोके। वेदे च मथितः पुरुषोत्तमः॥ इति समगवात्तत्त्वानां सातत्रेत्यादि व्याचष्टे। संप्रसाद इति॥ कुचिदि
ति सर्वलोकोक्तिः॥ कुचिन्मतो मात्रैरित्यत्र कुचिदिनिबृल्लोकोदघतेनोयजनं इति प्रतीकं गहीत्वा व्याक
रोति स्त्रीयुं सयोरिति तिनस्मरणार्थं तीति संबंधः॥ पथोक्तदेहस्युक्तो कानुययन्ति रिता प्राक्का हतस्मरणो
हीति। विदुषो मुक्तस्यानुभूतदेहस्मरणोद्दृश्यामाशंकते न त्विति। अ सर्वज्ञत्वदोषं निरुक्तेति तेष
दोष इति अनुभूतार्थं स्मृतौ हि सर्वज्ञ इति तेषां शरीराद्यनुभूतं तस्याविद्याकामकर्मफलस्याज्ञात

१५६ अ० अ० मात्रत्वात्तस्य च स कार्यस्य ज्ञानोदयमात्रेणानयत्वात्मापिशरीरादेरनुभवविवारितवर्तित्वानुपपत्ते
 रित्यर्थः ॥ शरीरादिष्वेव स मयगज्ञानेनाविषयीकृतसद्रूपमनुभवममेवेति विदुषामपि समर्त्तव्यमिति चेत्ते
 न्याहन्हीना मुक्तेयुरुषेशरीरादयो न संबध्यन्ते चेत्कथं तर्हि तत्र कामाः संबध्येरन्ति त्वाशंकाहयेत्विति
 किमिति सर्वेरेतेकमान अनुभूयेरन्ति त्वाशंकाह आत्मज्ञानेति आत्मविद्यास्तत्तथैव विदुषीकोमसंबंध
 वचनां मनसैतान् कामानय प्रपन्नित्यत्र विशेषश्च वराभाषयुक्तमित्याह तदिति इन्द्रियादिषु भवतो कामा
 नां कुतो ब्रह्मलोक भावित्वमिति त्वाशंकाह यत्रेति मनसैतान् कामानित्यादिवाक्येस्तत्तथैव मयि प्रधान
 वाक्यविरुद्धत्वात् त्वाज्यमिति शंकेतेन त्विति वाक्ययोर्मिथो विरोधेऽप्यंतामाह यथोक्तपक्षे तन्न यप्रतिपक्षे नैत
 न्न यप्रतिपक्षे नैतदुष्ये विरोधो यो विद्यते विनाशित्वान्न तु तर्हि तीयमस्ति ततो मयि भक्त्यस्य प्रपन्नित्वे ह्यदरत्पक्ष
 श्रुतिमाश्रित्य विरोधं धुनीते नैष दोष इति अथ यथोक्तं वाक्यं सुखं प्रमदित्यप्रसक्तं कथं मुक्तवियतयो ददुर्जनमत
 आह यद्यपीति सुप्रसक्तो दृष्ट्या तत्वात् तत्तस्य च दृष्टिं केन गुणमाद्युक्तं सुखमेतत्संबंधी मुक्ते सिध्यतीत्यर्थः ॥
 किंच मुक्तमेवाधिकृत्य यत्र तस्य सर्वमात्मैवाभिरुदित्यदित्यत्रैवोक्तमित्याह केनेति फलार्थवादस्याश्विकाकासा
 चामशो विरोधशंकेते अशरिति दृष्टत इत्यस्योदस्य चाक्षयदशनरुद्धत्वादशरीरस्य तदयोग्यत्वादशरीरस्य

राम०
 १५६

क्रिश्यत इति श्रुतिविरुद्धेनार्थः। आत्मत्वाप्रतत्वादिवृत्तविषयानेकश्रुतिलिंगावरोधात्तदप्रपन्नस्यैकस्याः
श्रुतेर्ज्ञानमात्रविषयमवतरेवरोधोस्तीत्यभिप्रेत्यानेनैवाकाशमुच्चाययन्नित्येति वाक्ष्यस्य दर्शनविषयत्वे स
ति चक्षुषो दर्शने को हेतुः। त्वरित्यप्येक्षायां लंगहेतुर्केतावदर्शनसंभवतीति मत्वा दृष्टान्तमाह श्रुतिः स
द्योतो यथा भवति तथोच्यते इत्याहुः न त्रैलोक्यमेव दृष्टं तमन्वेष्या च ये॥ यथेत्यादिना। अध्याहारार्थादित्य
मिच्छार्थे यद्दर्शनमाह प्रयोगेति। सर्वमित्यनेन द्वितीयो यथा शब्दः संवक्ष्यते। शरीरस्य रथस्थानीय
त्वेन प्रमेव त्विति श्रुत्यं नैरात्मनो न तस्मिन्पुक्तं शरीरं मीश्वरेण स्वकर्मफलौ यभोगानिमित्तं मायोरथि
त्वेन निपुक्त इति संबंधः। घ्राणप्राणा व्याकृतं यति यंच वन्निरिति। बुद्धिजसाराथं विद्धि मनः प्रमहमेव च
रुद्रिप्रणहयानारिति श्रुत्यं तस्मात्प्रित्याहं दियेति। आत्मानं रथं न विदोति श्रुतिविरुद्धं प्राणास्य
रथित्वमित्याशक्तस्य तदुपाधिर्यस्य मेवांगीकारात्तैवमित्याह प्रजात्वेति तिस्य ध्यात्मसंज्ञानद्वय
विशिष्टत्वेन स्फुरितं स्वरूपं दर्शयति विज्ञानेति। श्वरस्य यथोक्तं प्राणोपाधिर्यस्य मोक्तत्वादि
संसारित्वमित्यत्र श्रुत्यं तस्मात्प्राणपतिकस्मिन्निना प्रतियोग्यामीति इक्षित्वा सप्राणप्रसृजतेत्यादि श्रुतिरि
ति शेषः॥ तथा च यथा राज्ञा सर्वाधिकारित्वेन सेनाध्यक्षः संधिविग्रहदोनियुज्यते तथैश्वरेण सार्वभौमः

ध्या० अ०
१५७

तराधिकृतस्वकीयदर्शनादिव्यापारनिमित्तं निषेक्तौ भवतीत्याहुरेति। प्राणाः स्वचित् क्षणोत्पत्तेन नि
युज्यन्ते प्रयोज्यतादृश्यादिवत् तदनुमानाद्देहसंहरात् प्राणादतिरिक्तोऽसंहरात् प्रोक्तः सिध्यतीति समु
पार्थः॥ चक्षुरादिचेष्टाचेतनानामात्रोचेष्टादृशादिन्यानुमानांतरं सचयजितस्यैवेति। प्रकृतप्रा
णविषयस्तद्वत्। मात्रेत्येतस्य व्याख्यातमेकदेशप्रतिप्राणासंबादे च क्षरादीनां प्राणायारं च प्रती
तेः तदेकदेशत्वेनैवामिति दृष्टव्यं। शरीराद्यतिरिक्तमात्मानं संभाव्यतस्योपाधिकंदूषितमाचष्टे अथ
ति। अतिरिक्तसंभावना न तं यमशश्चाद्यर्थः॥ पञ्चतन्त्रेति सप्तमीयां संसारदृशोच्यते॥ अत्रासं
चक्षुरिति संबन्धः। दर्शनाय चक्षुर्दृश्यार्थो सामर्थ्यते यस्येति यस्यारण्यदृश्ये कार्यकरणं चक्षुरेव
सपञ्चक्षुर्लिंगेन दृश्यते इति संबन्धः॥ यथार्थं चक्षुःकोहेतुमाह देहादिभिरिति यत्संहरतं न त्वति
लक्षणाशेषे दृश्ये यथाप्रापताशनादिनशातदपि चक्षुर्देहादिभिः संहरतत्वाद्यस्य विलक्षणास्य
शेषभूतं सोऽत्र दर्शनेन लिंगेन दृश्यते विमर्शसाश्रयधर्मात्तादृशादिकदिवदित्यनुमानादित्य
र्थः॥ दृश्यत इत्यस्याविरुद्धार्थमुक्त्वा क्षिराणीत्यस्य विवक्षितमर्थमाह क्षिराणीति। यथाक्षिहास
पोयल्लुप्तथायरः तत्र दिदृश्याय तत्रादृश्ययोयल्लुप्तथायरविति कृत्वा ऐक्यमिदमुच्यते लक्षणां प्रतिप

राम०
१५७

धयति विषये नि। सर्वे इति ह्यल्लुत्तमविशिष्टं चेत्कथं न हि सर्वास्वयि श्रुतिश्च क्षुब्धे वास्यो यदि श्रु
 तेन त्राहस्पुटेति च क्षुब्धः स्फुटो यत्नवौ होतुत्वे श्रुति संवादयत्परमिति॥ पत्रादश्रुमिति च क्षुब्धः प्र
 त्ययस्तद्वत्सत्यं स्फुटो यत्नभादिति ह्यौ विषयवदमानयोर्द्वयमित्यर्थः॥ पयसोश्चिगीत्यत्र सर्वे इ
 यद्वा रो यत्नयुविठश्चिज्ज्ञेत्पुनः क्वत्ती करोत्यथापीति॥ चक्षुः स्फुटो यत्नमेवो ज्ञया वत्॥ योस्मि
 ने हेयेन केनायौ दियेरायं कंचिद्विषयं वेद स आत्मेति संबधः॥ उक्ते मेतार्थमाकांक्षा सस्योर
 यत्तिकथामित्यादिना॥ जिघ्राणीति यो वेद उक्तमेव संक्षिप्यत्यस्येति॥ इंद्रियैर्घ्राणादिभिरसंस्पृ
 ष्य तत्र हारेणानिष्यन्मिति यावत्॥ केवलं मनोमात्रजनितमित्येतन्मन्वानि संयादनीयानीत्य
 र्थः॥ वेदेत्यत्र प्रत्ययार्थभूतं कर्तृत्वं सायेक्षत्वात्प्रत्ययकृत्यर्थस्य तु संविन्मात्रमतये क्षतया
 सत्यमात्मस्वरूपमित्याह यो वेद इति आत्मा संवेदनस्वभावश्चोक्तत्वं सर्गादेव विषयसिद्धि संभवाच्च
 क्षुरादिवैष्यार्थस्यादिसां प्रकाशदशीनादीनि॥ अतः कारणवत्तिर्देशनादिक्रियायाचात्मनः संचिदेक
 रस्य संगोदासीने विषयसंसर्गभूतमहेतुस्तन्निष्पत्त्यर्थानि च क्षुरादीनि भवन्ति सार्थकानीत्यर्थः॥ नेषा
 मुक्तीत्यासार्थकत्वे गमकमाहेदं चेति करणमुक्तं सार्थकत्वं प्रकृतस्य संविन्मात्रस्यासंगत्वादेव स्वा

छा० अ०
१५८

६

ते विषयसंबन्धानुययत्पानसंबन्धभ्रान्तिकारणतः करणध्वनिविशेषायेक्षयानिर्द्धारितमित्यर्थः आत्मनः संचि
त्मात्रस्वभावत्वे कथं कर्तृत्वव्ययदेह इत्याशङ्क्याहत्मन इति य एवोक्षिणीत्यादिवाक्यं प्रयंचितं संप्रतिसत्तत्रेत्यादि
फलवाक्यं प्रयंचयितुं मिदियं नरेभ्यो मनसो वै लक्षणादं दर्शयति मनोस्येति तस्य चक्षुर्येपि कुतो देवत्वमित्या
शङ्काहवर्त्तमानेति आगेनु कदोषादित्यमदित्तदोषत्वं ॥ सर्वे प्रवरेष्वन्ये यस्मिन्निष्ठु द्वे मनसि तन्मनः सर्वे प्रव
रं ननु याधिरस्येति न शोक्तः ईश्वरेण तत्रैव भिन्नं जकेनेत्येतदविद्यारूपिणिवंधकस्याभावात् मनसा नित्यं मत्ततं दर्शनेति
त्याभिमत्यात्वरूपं चैतन्यं तेन य प्रपन्नं तीति योजनं तं वा एतन्मित्याख्या चक्षेयस्यादित्यदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थ
माह यदर्थं हीति संवाच्येत्यादिवाक्यमाशङ्क्योत्तरत्वेनोच्यते व्याचक्षेत्तत्तन्मित्यादिना यथोक्तं फलं तद्यत्तः
प्रकरणं निर्विशेषवृत्तात्मेकत्वज्ञानविषयं दहरप्रकरणविद्याप्रकरणेन यास्यस्तत्पर्थं प्रसंगादुक्तं तत्प्रकरणार
समास्यर्थं प्रकृताया दहरविद्यायाः शेषभजं जयविधानार्थं प्रारभते प्रणामादिति अंत्यं न दुस्वगात्वात्वाद्यानि ह
नानामिति शेषः कथं जीव नो वृत्तलोकमाप्तिरित्याशङ्क्याहत्मनसेति न तर्हि मुख्या तन्माप्तिरित्याशङ्क्या ह शरी
रस्य ताजत्वे हेतुमाह सर्वात्तर्थेति इति शब्दो ध्यानसमाह्वयार्थः ॥ दहरोस्मिन्नेतर आकाश इति लक्षणनिर्देशा समकृते
पयोगं दर्शयति आध्यानायेति सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यक्षं पति आकाशो

राम०
१५८

ह्येवैम्पोऽन्यायानित्याद्याः श्रुतयः ॥ आकाशबोनात्मनः कृत्तिसुप्रसिद्धत्वे हेतुमाह काश इवेति ते यदंजरे न्यत्रने
इति यदं प्रथमादिव च नांजरे हीत्वा व्याख्यायाद्वितीयादिव च नांजरे स्याद्यथा माह याव्याचयेन योवेति ॥ यदंजरेति समस्त
यदेवैत्रव्याख्यातमधुना तु व्यसं व्याकृतं तदेव व्याकरणस्य श्रित्यतिनामरूपाभ्यामिति ॥ ताभ्यामस्य एवेत्काशं तं निर्व
हकमित्याशं काहनामरूपाभ्यामस्य छमिति मायावशादिति शेषः ॥ आत्मत्वेऽपि कथं करतलामलकवद्वृत्त
गोयरोक्षत्वमतं न्याहात्मा हीति तेन स्वसंवेदनत्वेनेति यावत् ॥ कुतो देहद्वयोपहितस्यात्मनः स्वसंवेद्यत्वं तत्राह
शरीर इति अपि हि न स्यात् शरीरत्वं मपुक्तमित्याशं काहव्योमवदिति ॥ वै सैव प्रत्यक्षमनमिति कथमवगत
नित्याशं काहत्वेति ॥ अनात्मत्वे चेदवृत्तत्वप्रसंगात्प्रत्यग्रत्वं वृत्तवत्त्वमित्यर्थः ॥ उयास्यस्वरूपं दर्शयि
त्वात्तदुयासकस्य प्रथिनामंत्रमुत्थाप्य व्याकरोत्यात इध्वमिति ॥ प्रथमतो वास्तव्यहो हेतुमाह वास्तव्य
सवेति ॥ विशेषं निर्दिष्टानि स्त्रीत्यंजनमिति ॥ योनिशो वित्तं प्रजननैर्द्वयमित्यर्थः ॥ कथं तद्वक्ष्यितमवेन्नदह
तत्सेविनामिति ॥ तदपि गमनेनामगमनवासस्तस्यातिशयेनानर्थहेतुत्वं नोपयितुं दिवचनमित्यर्थः ॥ उ
क्तविज्ञानस्योत्प्रेक्षित्वशंकां व्युत्सन्ननादियारं ययोगतत्वं दर्शयति ॥ तद्वैतदिति ॥ सोयकरणमुपकरणौः शमा
दिभिः सहिततमितमिति यावत् ॥ तद्वारेण हिरण्यगर्भद्वारेणोत्पत्तिः ॥ विद्याप्रकरणं रिसमाप्या विद्वदमुदितस्य कर्मण

ध्या० अ०
१५५

४ साफल्यमविहसंतो यार्थं कथयति यथेत्यादिना इहेति प्रकृतो यतिषडुक्तिः प्राप्नुवत्यवित्रयाणोत्तारयोनि
यमाः भिक्षाशैशानस्तानमाचमनादिविधिः किमित्येव नियमो ध्ययने कथ्यते तत्राह्वं हीति तत्र योनिः सप्रमया यथोक्ते
धिकारी गृहीतः ॥ एतत्सर्वस्वयं कुर्वन्ब्रह्मलोकमपि संयच्छत इति संबंधः ॥ एवं व्रतं यन्ति तस्य व्याख्यानमेवं यथो
क्तप्रकारेण कुर्वन्ति ॥ अत्रापि प्रतिषेधाशंकां वारयति पुनरावृत्तेरिति चेदुल्लोकादिवत् ब्रह्मलोको कादपि प्रा
प्य पुनरावृत्तिस्तस्यानचेत्यादिना प्रतिषेधान्नात्रापि प्रतिषेधप्रसक्तिरित्यर्थः ॥ अपुनरावृत्तिवाक्यस्य
क्षरक्षिणो व्याकरोत्यर्चयतिनेति प्रागिति महत्प्रत्ययान्तरकालोक्तिस्तानो ब्रह्मलोकदित्यर्थः ॥ वियदादिजाज्ञा
ने जातमज्ञानतो यतः ॥ तदस्मिन्नामरूपादिविरहितं ब्रह्म निर्भयं ॥ नमस्तस्य तसंदोहसरसीरुस्मानवे ॥ गुरुवे ययश्चैव ध्या
नध्वंसयटीयसैचार्य ॥ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकमननादीनि कृत्वा वैसमाधियरवेति नमो श्रीशुद्धानंदरत्नपाद
शिष्यभगवदानंदज्ञानगिरिकृतायां छंदोपभाष्यटीकायामष्टमोऽध्यायः ॥ समाप्ताः ॥ ८ ॥ ॥ रामरामरामरामरामराम

राम०
१५५

1986

4/5/86